

T.C.
FATİH SULTAN MEHMET VAKIF ÜNİVERSİTESİ
LİSANSÜSTÜ EĞİTİM ENSTİTÜSÜ
TARİH ANABİLİM DALI
TARİH PROGRAMI

YÜKSEK LİSANS TEZİ

II. MEŞRÛTİYET, MİLLÎ MÜCADELE VE
ERKEN CUMHURİYETTE BİR HİNTLİ:
ABDURRAHMAN PEŞÂVERÎ VE
FAALİYETLERİ (1912-1925)

SEMANUR ERCAN

130121015

TEZ DANIŞMANI
DOÇ. DR. MUSTAFA GÖLEÇ

İSTANBUL 2019

TEZ ONAY SAYFASI

FSMVÜ Lisansüstü Eğitim Enstitüsü Tarih Anabilim Dalı Tarih yüksek lisans programı 130121015 numaralı öğrencisi Semanur ERCAN'ın ilgili yönetmeliklerin belirlediği tüm şartları yerine getirdikten sonra hazırladığı “**II. Meşrûtiyet, Millî Mücadele ve Erken Cumhuriyette Bir Hintli: Abdurrahman Peşâverî ve Faaliyetleri (1912-1925)**” başlıklı tezi aşağıda imzaları olan jüri tarafından **21.06.2019** tarihinde oybirliği ile kabul edilmiştir.

Doç. Dr. Mustafa GÖLEÇ

(Jüri Başkanı-Danışman)

Fatih Sultan Mehmet Vakıf Üniversitesi

Prof. Dr. Zekeriya KURŞUN

(Jüri Üyesi)

Fatih Sultan Mehmet Vakıf Üniversitesi

Doç. Dr. Ercan KARAKOÇ

(Jüri Üyesi)

Yıldız Teknik Üniversitesi

BEYAN

Bu tezin yazılmasında bilimsel ahlak kurallarına uyulduğunu, başkalarının eserlerinden yararlanılması durumunda bilimsel normlara uygun olarak atıfta bulunulduğunu, kullanılan verilerde herhangi bir tahrifat yapılmadığını, tezin herhangi bir kısmının bağılı olduğum üniversite veya bir başka üniversitedeki başka bir çalışma olarak sunulmadığını beyan ederim.

Semanur ERCAN

II. MEŞRÛTİYET, MİLLÎ MÛCADELE VE ERKEN CUMHURİYETTE BİR HİNTLİ: ABDURRAHMAN PEŞÂVERÎ VE FAALİYETLERİ (1912-1925)

ÖZET

Bu tez çalışmasında, Abdurrahman Peşâverî'nin hayatı incelenmiştir. Hintli bir Müslüman olan Peşâverî, soylu ve zengin bir aileye mensup, eğitilmiş bir gençtir. 20. yüzyıl başında Hindistan'ın karmaşık siyasî ortamında sömürgeci İngilizlerin karşısı olan Peşâverî, Osmanlı Devleti'ne olan kalbî bağlılığı sebebi ile Aligarh Koleji öğrencisi iken gönüllü olarak Türkiye'ye gelmiş ve geri dönmeyerek Türk Ordusu'na katılmıştır. Türk vatandaşı olarak birçok önemli görevlerde bulunmuştur.

Bu tezde ilk olarak "İslâm birliği" fikrinin 19. ve 20. yüzyıllardaki etkileri araştırılmıştır. Peşâverî'nin Hintli bir Müslüman olması sebebi ile içinde yetiştiği cemiyetin siyasî geçmişi ve Osmanlı Devleti ile olan ilişkileri açıklanmış, sonrasında Peşâverî'nin ailesi, eğitimi gibi konular üzerinde durulmuştur. Peşâverî'nin Hint Kızılayı'na katılarak Balkan Harbi döneminde Türkiye'ye gelmesi ve akabinde Türkiye'de kalarak Birinci Dünya Savaşı'nda cephede ve cephe ardında bulunduğu görevler incelenmiştir. Son olarak Millî Mücadele dönemindeki faaliyetleri ve Erken Cumhuriyet Devri'nde Türkiye'nin Afganistan Sefareti temsilciliği hizmetleri tetkik edilerek ölümüne kadar geçen süreç anlatılmıştır.

Anahtar Kelimeler: Abdurrahman Peşâverî, Hint Kızılayı, Hint Müslümanları, Hindistan, Afganistan, Millî Mücadele.

**AN INDIAN DURING THE SECOND CONSTITUTIONAL ERA,
THE TURKISH WAR OF INDEPENDENCE AND EARLY
PERIOD OF MODERN TURKEY: ABDUR RAHMAN
PESHAWARI AND HIS ACTIVITIES (1912-1925)**

ABSTRACT

In this thesis study, the life of Abdur Rahman Peshawari's life is reviewed. Peshawari was a young, well-educated Muslim Indian, descended from a wealthy aristocrat family. In the early years of the 20th century within India's political turmoil, Peshawari was against the British Colonials and because of the strong emotional bond he had toward Ottoman Empire, he came to Turkey and joined Turkish Army. He performed his duty as a Turkish citizen on various occasions.

As first, the effects of the idea, "Unity of Islam" is investigated in this study. Following that, the society that he lives in as a Muslim Indian and its relations with the Ottoman Empire are explained and lastly his family, education and such topics are focused on. His duties on the battlefield and behind after coming to Turkey as a member of Indian Red Crescent just after Balkan Wars is researched on this paper. Lastly, his efforts during the War of Independence and his work as the Afghanistan ambassador of Turkey in the Early Republican period is revisited.

Keywords: Abdur Rahman Peshawari, Indian Red Crescent, Indian Muslims, India, Afghanistan, National Struggle.

ÖNSÖZ

Biyografi, tarih yazımının en eski türlerinden olagelmıştır. Eski çağlardan bu güne birçok önemli şahsın biyografisi yazılmıştır. Biyografi yazan kimse bilir ki hayatını incelediği kişi ile arasında bir ünsiyet oluşmuştur. Tarihin herhangi bir zaman diliminde yaşamış, filanca işleri yapmış olan bu kişi sizi beraberinde bilmediğiniz bir zamanın ayrıntılarına sürükleyivermiştir. Bir tek kişiyi araştırırken birçok olaya tanıklık etmek, umulandan fazlasının öğrenilmesini de sağlar.

Bugüne değin tarihte birçok kişinin biyografisi yazılmıştır. İmparatorlar, dinî ve siyasî önderler, büyük askerler, yazar ve şairler ve daha niceleri. Yazılmayı bekleyen bir o kadar biyografi olduğu da aşikârdır. Bu biyografiye konu olan Abdurrahman Peşâverî de yazılmayı bekleyenlerdendi. Her şeyde bir hikmet olduğu gibi Peşâverî'nin biyografisini çalışmanın Urdu Dili mezunu olan birine kısmet olması da bir tesadüf değildi.

Hindistan coğrafyasındaki sayısız konu düşünülürse Abdurrahman Peşâverî'ye rastlamış olmak büyük bir tecellidir. Bu kahraman adamı anlatan bir biyografiyi yazmanın şahsıma nasip olmasından tarifî zor bir mutluluk duyuyorum. Peşâverî hakkında Urduca bir biyografi çalışması bulunmakta. Hakkında yazılan bu ikinci biyografinin Türkçe olması ise vatanı bildiği bu topraklar için yaptıkları düşünülünce bir vefa borcuydu. O, vefakâr Hindistan'ın cesur evladı olduğu gibi savaştı Türklerin de fedakar bir evladıydı.

Bir insan ömrünü sayısı birkaç yüzü geçmeyen sayfalarla anlatabilmek kabil bir durum değildir. Abdurrahman Peşâverî hakkında yapılan bu çalışma yüz yıla yaklaşan bir süredir içinde bulunduğu bilinmezlikten onu çıkarma çabasıdır. Geç kalmış bir borcu edadır.

Akademik yazım konusunda bir şey bilmeden çıktığım bu yolda bana rehberlik eden, farklı pencerelerden bakmamı sağlayarak ufkumu açan tez danışmanım Doç. Dr. Mustafa GÖLEÇ hocamla çalışmak benim için büyük bir

şanstı. Bu çalışma onun vizyonu olmadan eksik kalırdı. Kıymetli danışman hocam ile birlikte Peşâverî ile ilgili çok önemli bazı belgelere ulaşmama olanak sağladığı için Atatürk Kitaplığı Müdürü Sayın Ramazan MİNDER'e, Rauf Orbay arşivinin tasnifini yapan ve bana kıymetli yardımlarda bulunan Sayın Fatih YÜCEL ile ismini burada zikredemeyeceğim, katkılarını esirgemeyen sevgili hocalarıma sonsuz minnet ve şükranlarımı sunuyorum.

Ayrıca bu süreç içerisinde verdikleri destek için sevgili ailem ve Türkiye'den Pakistan'a, Hindistan'a kadar bütün arkadaşlarıma teşekkürü bir borç bilirim.

Semanur ERCAN

İÇİNDEKİLER

ÖZET.....	iii
ABSTRACT	iv
ÖNSÖZ.....	v
HARİTALAR	ix
EKLER LİSTESİ	x
KISALTMALAR	xi
GİRİŞ	1
BİRİNCİ BÖLÜM.....	11
1. 19. YÜZYIL MÜSLÜMAN ENTELEKTÜELLERİNİN İSLÂM BİRLİĞİ TAHAYYÜLLERİ	11
1. 1. CEMALEDİN AFGANİ (1838-1897)	13
1. 2. MUHAMMED İKBAL (1877-1938).....	16
1. 3. ABDÜRREŞİD İBRAHİM (1857-1944).....	18
1. 4. ABDÜLAZİZ ÇAVIŞ (1876-1929).....	21
İKİNCİ BÖLÜM	25
2. HİNT MÜSLÜMANLARI VE OSMANLI DEVLETİ İLE İLİŞKİLERİ	25
2. 1. 1857 SİPAHİ AYAKLANMASI (Büyük Hint İsyanı).....	26
2. 2. 1877 OSMANLI RUS HARBİ VE HİNDİSTAN	28
2. 3. BENGAL'İN BÖLÜNMESİ.....	29
2. 4. OSMANLI DEVLETİ'NDE II. MEŞRUTİYET İLANI VE HİNDİSTAN'DAKİ TEPKİLER.....	30
2. 5. TRABLUSGARP SAVAŞI VE HİNDİSTAN	30
2. 6. BALKAN SAVAŞLARI VE HİNT MÜSLÜMANLARI	33
2. 7. BİRİNCİ DÜNYA SAVAŞI VE HİNDİSTAN	35
2. 7. 1. Encümen-i Hüddâm-ı Kâbe Cemiyeti	42
2. 7. 2. İpek Mendil Komplosu	44
2. 8. KURTULUŞ SAVAŞI VE HİNT HİLÂFET HAREKETİ	47
ÜÇÜNCÜ BÖLÜM	55
3. ABDURRAHMAN PEŞÂVERÎ'NİN AİLESİ, ÇOCUKLUĞU, GENÇLİĞİ VE EĞİTİM HAYATI.....	55
3. 1. AİLE.....	55
3. 2. ÇOCUKLUK VE GENÇLİK DÖNEMİ.....	58
3. 3. EĞİTİM HAYATI: ALİGARH KOLEJİ ZAMANLARI.....	60

DÖRDÜNCÜ BÖLÜM	69
4. HİNDİSTAN TIP HEYETİ (HİNT KIZILAYI) VE ABDURRAHMAN PEŞÂVERÎ.....	69
4. 1. HİNT KIZILAYI HEYETİ'NE ABDURRAHMAN PEŞÂVERÎ'NİN KATILMASI.....	70
4. 2. TIP HEYETİNİN TÜRKİYE'DE KABULÜ VE ÇALIŞMALARI.....	78
BEŞİNCİ BÖLÜM	99
5. OSMANLI'NIN HİZMETİNDE	99
5. 1. TÜRK ORDUSU'NA KATILIŞ.....	100
5. 2. BİRİNCİ DÜNYA SAVAŞI'NDA ABDURRAHMAN PEŞÂVERÎ	101
5. 3. TEŞKİLAT-I MAHSUSA FAALİYETLERİ VE ABDURRAHMAN PEŞÂVERÎ.....	104
5. 3. 1. Afganistan Heyeti.....	105
5. 3. 2. Diğer Faaliyetler	111
ALTINCI BÖLÜM	115
6. KURTULUŞ SAVAŞI DÖNEMİ.....	115
6. 1. ANADOLU AJANSI'NIN KURULMASI VE ABDURRAHMAN PEŞÂVERÎ.....	118
6. 2. AFGANİSTAN SEFARET GÖREVİ.....	120
YEDİNCİ BÖLÜM	134
7. SON GÜNLERİ VE ÖLÜMÜ ÜZERİNE TARTIŞMALAR.....	134
SONUÇ.....	153
KAYNAKÇA	157
HARİTALAR	172
EKLER.....	175

HARİTALAR

Harita-1	172
Harita-2	173
Harita-3	174

EKLER LİSTESİ

Ek-1.....	175
Ek-2.....	176
Ek-3.....	177
Ek-4.....	178
Ek-5.....	179
Ek-6.....	180
Ek-7.....	181
Ek-8.....	181
Ek-9.....	182
Ek-10.....	182
Ek-11.....	183
Ek-12.....	183
Ek-13.....	184
Ek-14.....	185
Ek-15.....	186
Ek-16.....	187
Ek-17.....	187
Ek-18.....	188
Ek-19.....	189
Ek-20.....	190
Ek-21.....	191
Ek-22.....	192
Ek-23.....	193
Ek-24.....	194

KISALTMALAR

a.e.	Aynı eser/yer
a.g.e.	Adı geçen eser
a.g.t.	Adı geçen tez
ATASE	Genelkurmay Askerî Tarih ve Stratejik Etüt ve Denetleme Başkanlığı Arşivi.
BCA	Başbakanlık Cumhuriyet Arşivi
bkz.	Bakınız
c.	Cilt
CİMER	Cumhurbaşkanlığı İletişim Merkezi
çev.	Çeviren
DİA	Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi
ed. veya haz.	Editör/yayına hazırlayan
İBB	İstanbul Büyükşehir Belediyesi
KA	Kızılay Arşivi
s.	Sayfa/sayfalar
TBMM	Türkiye Büyük Millet Meclisi
TTK	Türk Tarih Kurumu
t.y.	Basım tarihi yok
vb	Ve benzeri
vd	Ve devamı
y.y.	Basım yeri yok

GİRİŞ

Türkiye Cumhuriyeti tarihinin herkesin bildiği bazı ikonik fotoğraflarında yer almalarına rağmen tarih kitaplarımızda adları yazılmayan, yaptıkları belleklerimizde yer tutmayan mühim tarihî şahsiyetler vardır. Sivas Kongresi'nin toplandığı lise binası önünde çekilmiş ve hemen bütün Türkiye Cumhuriyeti Tarihi ve İnkılap Tarihi kitaplarında kullanılan meşhur fotoğrafta Mustafa Kemal Paşa'nın arkasında ayakta duranlardan biri, Abdurrahman Peşâverî, bu şahsiyetlerden biridir.

Abdurrahman Peşâverî, Enver Paşa, Mustafa Kemal, Rauf Bey (Orbay) gibi Birinci Dünya Savaşı ve Kurtuluş Savaşı yıllarının en üst düzey komutan ve devlet adamlarının fotoğraflarında simasına sıkça rastlanan biridir. Ne var ki ne fotoğraf altı yazılarda, ne de ilgili satırlarda adı anılmaz, hatırlanmaz, bilinmez.

Abdurrahman Peşâverî kimdi? Niçin dünyanın uzak bir köşesinden İstanbul'a, Anadolu'ya gelmişti? Ailesine haber dahi vermeksizin terk ettiği vatanına dönmeyi neden hiç düşünmemiş ve istememişti? Henüz yirmili yaşlarında bir genç iken geldiği bu toprakları neden vatanı olarak bilmiş ve ömrünün sonuna kadar burada kalıp en yüksek seviyelerde değerli hizmetler vermişti? Ailesinin artık dön ısrarları karşısında bile ona "Vatanım işgal altında iken dönemem" dedirten duygudüşünce ne idi? Hintli Müslüman bir gencin, hiç bilmediği bir coğrafyada, hiç bilmediği bir dil ve kültürdeki Müslüman kardeşlerinin davasını, kendi davası, mücadelesini kendi mücadelesi gibi görmesini sağlayan sebepler nelerdi? Bu tezde bu sorulara yanıt aranmaktadır.

Bu tezin amacı, 19. yüzyıl sonu 20. yüzyıl başlarında, yeni bir dünya düzeni kurulurken, Batı sömürgeciliği altında bir yandan kendi bağımsızlık mücadelesini verip, diğer yandan İslâm'ın son kalesi olarak gördükleri (Hilâfet makamı) Osmanlı Devleti'nin kaderine kendi kaderlerini bağlayan Müslüman halkların, özellikle de

Hint Müslümanlarının¹ fikir ve eylemlerini, Hintli bir Müslüman (Abdurrahman Peşâverî) üzerinden anlatmaktır.

Abdurrahman Peşâverî, Enver Paşa'dan Mustafa Kemal'e kadar Osmanlı Devleti'nden Türkiye Cumhuriyeti'ne geçiş sürecinde devletin en tepesindeki isimlerle yakın ilişkiler kurmuştur. Bir taraftan bu kadar kritik anlarda, önemli yerlerde bulunarak ancak o milletin evlatlarının gösterebileceği bir duyarlılık ve sadakatle hayatî sorumluluklar üstlenmek ve diğer yandan adeta hiç var olmamış gibi isimsiz olmak tarih yazımının garip tecellilerindedir. Ne yazık ki Türk tarihi yazıcılığı içerisinde, kendine ufacak atıflar dışında yer bulamamıştır Abdurrahman Peşâverî.

Genel bir Türkiye Cumhuriyeti Tarihi kitabında, Kurtuluş Savaşı döneminde, Atatürk ve yol arkadaşları anlatılırken, Samsun'a çıkışla başlayan süreçte neler olduğu, bu davada kimlerin olduğu detaylarına kadar incelenirken, bu yol arkadaşlarından biri olan Peşâverî'nin adına rastlanılmaz. Onun ismi ancak dönemin hatıratlarında birkaç cümle içinde geçer. Kimi zaman Afganlı Abdurrahman Nihad olarak çıkar karşımıza, kimi zaman Hintli Yedek Subay, kimi zaman ise Balkan Savaşlarında ülkemize gelip, Birinci Dünya Savaşı'nda da hizmetlerde bulunmuş olan Hintli bir genç...

Abdurrahman Peşâverî'nin hayatı üzerine yapılan bu araştırmada birincil kaynak olarak yararlanılmak üzere Cumhurbaşkanlığı Devlet Arşivi, Genelkurmay ATASE Arşivi, Kızılay Arşivi ve Dış İşleri Bakanlığı Arşivlerine müracaat edilmiştir. Cumhurbaşkanlığı Arşivi'nde (Osmanlı Arşivi ve Cumhuriyet Arşivi) yapılan taramada Peşâverî hakkında belgelere ulaşılamamıştır. Genelkurmay ATASE Arşivi'nde yapılan çalışma sonucu talep edilen birçok belgede de ne yazık ki Peşâverî ile alakalı bilgilere ulaşılamamıştır. Peşâverî'nin askeri kimliği ve aldığı görevler düşünülünce ATASE Arşivi'nde bol miktarda bilgi bulunması beklenir. Çalışmanın yapıldığı sürede beklentinin bu yönde olduğunu belirtmek gerekir. Ancak

¹ Bu tez çalışmasında kullanılan "Hint Müslümanları, Hindistan Müslümanları ve Hindistan" şeklindeki tanımlar, "Hint alt kıtası" olarak tabir edilen bugünkü Hindistan, Pakistan, Bangladeş'i kapsayan bölgeler ve bu bölgelerin insanlarını ifade etmektedir; Harita-1.

Peşâverî hakkında bilgi alabilmeyi umut edilerek talep edilen belgelerden bir netice alınamamıştır.

Kızılay Arşivi ise gerekli belgeleri internet üzerinden isteme kolaylığını sunmaktadır. Kızılay Arşivi'ne yapılan başvuru neticesinde bizzat Peşâverî ile ilgili kaynağa ulaşılamamış olmakla beraber Peşâverî'nin Türkiye'ye geldiği heyet hakkında bazı belgelere ulaşılmıştır.

T.C. Dış İşleri Bakanlığı Arşivi'ne yapılan müracaat sonucunda ise arşivin tasnifinin devam etmekte olduğu ve dijitale aktarma işlemleri tamamlandıktan sonra gerekli bilgilerin paylaşılacağı ancak şimdilik araştırmaya kapalı olduğu cevabı alınmıştır.

İBB Atatürk Kitaplığı'na satın alınan Rauf Orbay Özel Arşivi de tasnif çalışmasında olması sebebiyle araştırmaya kapalıdır. Ancak Atatürk Kitaplığı'na yapılan müracaatla araştırmamızda kullanılmak üzere bazı belgelerin özetlerinden istifade edebilme imkânı olmuştur. Rauf Orbay Arşivi'nin hayli kapsamlı bir arşiv olduğu ve bu arşivin beşte birlik kısmının ise Abdurrahman Peşâverî'nin kişisel arşivi olduğu belirtilmelidir. Tasnifi tamamlandığında ayrıntısı ile incelenebilecek olan bu belgeler ışığında Peşâverî ile ilgili burada aydınlatılamayan kısımların da gün yüzüne çıkması muhtemeldir.

Abdurrahman Peşâverî hakkındaki bu çalışmada yararlanılan Urduca kaynaklar arasında Ebû Selman Şahcihanpûrî'nin *Gazi Abdurrahman Şehîd Peşâverî* isimli biyografi çalışması Peşâverî adına yazılmış tek müstakil eserdir. 1979 Karaçi basımlı olan bu Urduca kitap derleme bir eserdir. Peşâverî'nin kardeşlerinden olan Muhammed Yusuf'un yayıncısı olduğu bu biyografi, Yusuf'un abisi hakkında toplanmış olan bilgileri Şahcihanpûrî'ye vererek onun hakkında bir kitap yazmasını istemesi ile meydana çıkmıştır. Kitaba yazdığı önsözde Muhammed Yusuf, büyük abisi Muhammed Emin'in, Peşâverî'nin biyografisini yazma hayali olduğunu belirtir. Bu amaçla Muhammed Emin o dönemlerde Government College Lahor'da master öğrencisi olan Hafız Hoşyarpûrî ile anlaşarak Peşâverî hakkında elinde bulunan bilgileri ve belgeleri paylaşmıştır. Bu bilgiler ışığında Hoşyarpûrî 50 sayfa kadar yazmıştır. Ancak bu sırada Muhammed Emin'in vefat etmesi sebebiyle çalışma

yarım kalmıştır. Daha sonra bir vesile ile Muhammed Yusuf ile tanışıp Peşâverî'nin kardeşlerinden olduğunu öğrenen Hoşyarpûrî, Yusuf'a abisi Muhammed Emin'le beraber hazırlamaya çalıştıkları Peşâverî hakkındaki biyografiden bahsetmiştir. Muhammed Emin'in vefatından sonra bu işle kimsenin ilgilenmediğini ve kardeşi olarak bu işin Yusuf'a düşeceğini ifade ederek kendi hazırlamış olduğu taslakları da Yusuf'a teslim etmiştir. Muhammed Yusuf hazırlanmış olan bu müsveddeleri aldıktan birkaç yıl sonra Government National College Karaçi'de öğretim görevlisi olan Ebû Selman Şahcihanpûrî ile karşılaşarak ona Peşâverî hakkındaki biyografi hazırlama isteğinden bahsetmiştir. Bu fikirle ilgilenen Şahcihanpûrî daha önce Hoşyarpûrî'nin hazırlamış olduğu taslakları alarak eseri tamamlamıştır.

Kitaba Muhammed Yusuf dışında iki kişi daha önsöz yazmıştır. Bahsi geçen önsözler Peşâverî hakkında bilgiler vermesi açısından önemlidir. Bu isimlerden biri Lahor Maarif-i İslâmiye Sekreteri Hoca Abdülvahid Bey'dir. 1933 senesinde Lahor'da Rauf Orbay ile tanışan Abdülvahid, önsözünde Rauf Bey'le aralarında geçen konuşmalara dayanarak Peşâverî hakkındaki bilgilerini paylaşmıştır.

Bir dönem Pakistan'ın Ankara Büyükelçiliği'nde görev yapan ve Rauf Orbay'ın yanı sıra Hint Kızılayı üyelerinden bazıları ve Dr. Ensârî'yi tanıyan Riyazü'l Hasan da kitaba 32 sayfalık uzunca bir önsöz yazmıştır. Bu önsöz, kitap hakkında bir özet gibidir. Riyazü'l Hasan gerek kendi bilgileri gerekse Hint Kızılayı'nın üyeleri ve Rauf Orbay'dan aldığı bilgilerle Abdurrahman Peşâverî'ye dair malumatlar sunmuştur.

Şahcihânûrî de Peşâverî'nin küçük kardeşi Muhammed Yusuf'tan aldığı bilgiler ve diğer araştırmaları ile birlikte Abdurrahman Peşâverî hakkındaki biyografiyi tamamlamıştır.

Urduca kaynaklardan bir diğeri olan *Ekabireyn-i Tehrik-i Pakistan*, Muhammed Ali Çerağ'ın yazmış olduğu bir eserdir. Çerağ bu kitabında Peşâverî'nin ailesi, çocukluğu, eğitim hayatı ve Hint Kızılayı'na katılarak Türkiye'ye gelmesi ile ölümüne kadar geçen süreci muhtasar bir şekilde vermiştir.

Hint Kızılayı'nda görevli olan bir diğer isim Çodri Haliguzzaman'ın Urduca *Şahrah-i Pakistan* isimli kapsamlı eseri yazarın otobiyografisi ile birlikte Pakistan'ın

kuruluşuna giden safhaları anlatarak dönemin birçok önemli şahsiyetinden kesitler sunar. Haliguzzaman, Aligarh Koleji ve Hint Kızılayı'ndan tanıdığı arkadaşı Abdurraman Peşâverî hakkındaki malumatlarla birlikte dönemin Türkiye'sine dair bilgiler de aktarmaktadır.

Urduca kaynaklardan önemli bir tanesi de Zafer Hasan Aybek'in yazmış olduğu otobiyografisi *Khaatiraat (Aap Beeti)*'dir. Kendisi de bir Hint Müslümanı olan Aybek, Türk vatandaşı olmuş, Türk Ordusu'na girerek uzun yıllar hizmet etmiş ve ordudan emekli olmuştur.² *Khaatiraat*, Şahcihanpûrî'nin Peşâverî'nin biyografisini hazırlarken yararlandığı önemli eserlerden biridir. Aybek, Peşâverî'nin hayatındaki bazı olayların bizzat tanığı olarak onun hakkındaki bilgilerini otobiyografisinde paylaşmıştır. Ayrıca Aybek, *Khaatiraat* dışında da çeşitli gazete ve dergilerde yazmış olduğu makalelerde Peşâverî hakkında önemli bilgiler sunmaktadır.

Peşâverî hakkında yazılmış diğer kaynaklar incelendiğinde Urduca kaynak olarak yukarıdaki isimler ışığında çalışmalar yapıldığı görülür. Syed Tanvir Wasti'nin "The Indian Red Crescent Mission to the Balkan Wars" isimli makalesi ile Abdul Rauf'un "The Balkan Wars and British India a Case Study of NWFP (Khyber Pakhtunkhwa) ve "Pan-Islamism and The North West Frontier Province of British India (1897-1918)" isimli makalelerinde de Peşâverî özelindeki bilgiler genel olarak yukarıdaki kaynaklardan yararlanılarak yazılmışlardır.

Faiz Ahmed'in *Afghanistan Rising* isimli kitabında da Peşâverî'nin Kabil'de sefaret görevinde bulunduğu dönem ile alakalı bilgiler bulunmaktadır. Ahmed'in Peşâverî ile alakalı bilgileri, Wasti'nin adı geçen makalesi ile Bilal Şimşir'in *Atatürk ve Afganistan* ile *Atatürk ve Yabancı Devlet Başkanları* isimli çalışmaları ile Hindistan Ulusal Arşivi'ne dayanmaktadır.

Bilal Şimşir'in yayınlamış olduğu birçok eseri Dış İşleri Arşivi'nin şu an erişime kapalı olması sebebi ile ulaşılamayan kaynakların görülebilmesine olanak

² Hintli Müslümanlardan olan Zafer Hasan, Birinci Dünya Savaşı zamanında Türk Ordusunda hizmet edebilmek için gizlice Hindistan'dan kaçarak önce Afganistan ve sonrasında da Türkiye'ye gelmiştir. Türk vatandaşı olarak Türk Ordusu'nda hizmet etmiştir. Aybek'in hayatı hakkında bkz. Halil Toker, "Zafer Hasan Aybek ve Afganistan Anıları", **Afganistan Üzerine Araştırmalar**, İstanbul, 2002, 149-176.

sağlar. Peşâverî'nin Afganistan Sefaret görevi ile alakalı bilgiler Şimşir'in, Dış İşleri Arşivi'nden yararlanarak hazırladığı *Atatürk ve Afganistan, Atatürk ve Yabancı Devlet başkanları* ve 8 ciltlik *İngiliz Belgelerinde Atatürk* isimli eserleri sayesinde açıklığa kavuşmaktadır. Afganistan ile alakalı kimi eserlerde geçen Peşâverî'nin Kabil elçiliği bilgileri yine Şimşir'in bu eserlerini kaynak göstererek hazırlanmıştır. Bu anlamda Şimşir'in çalışmaları büyük bir eksiği kapatmaktadır.

Zeki Sarıhan, Mondoros Ateşkes Anlaşması'ndan Lozan Konferansı'na kadar Kurtuluş Savaşı'nın açıklamalı kronolojisini yaptığı dört ciltlik eseri *Kurtuluş Savaşı Günlüğü*'nde Peşâverî'nin Afganistan'a mümessil olarak gönderilmesinden bahsetmiştir.

Dönemin hatırat ve günlükleri de Peşâverî hakkında bir takım bilgiler içermektedir. Peşâverî'nin Rauf Orbay'la olan yakınlığı düşünülünce en değerli bilgilerin Orbay'ın siyasî hatıratında geçmesi beklenebilir. Ancak çeşitli defalar yayınlanmış olan hatıratı incelendiğinde Orbay'ın Peşâverî hakkında verdiği malumatların hem çok az hem de birbiri ile tutarsız olduğu görülür. Orbay hakkındaki en kapsamlı çalışma olan Cemal Kutay'ın *Osmanlıdan Cumhuriyete Yüzyılımızda Bir İnsanimiz Hüseyin Rauf Orbay (1881-1964)* isimli beş ciltlik eseri de Peşâverî hakkında yayınlanmış diğer hatıratlardan farklı bilgiler vermez. Bununla beraber Peşâverî ile Orbay arasındaki kardeşliğe varan bağ, Orbay'ın hayatını çalışan araştırmacılar tarafından da görülmemiştir. Orbay hakkında yapılan araştırmalar, siyasî hatıratında Peşâverî'ye verdiği yerden fazlasını içermez. Bu tez araştırması yapılırken Atatürk Kitaplığı tarafından satın alınan ve henüz yayınlanmayan Orbay'ın siyasî arşivinde Peşâverî'ye dair çok fazla belge bulunmaktadır. Orbay'ın, Peşâverî'nin hususi arşivini ölünceye kadar sakladığı göz önünde bulundurulduğunda hatıratında kasıtlı şekilde Peşâverî'den bahsetmediği düşünülebilir.

Dönemin diğer bir önemli ismi olan Kazım Karabekir'in *Günlükler (1906-1948)*'i Peşâverî'nin Afganistan elçiliği münasebeti ile Kabil'e gidişi sırasındaki görüşmelerinden bahseder.

Ali Fuat Cebesoy da *Milli Mücadele Hatıraları*'nda Mustafa Kemal Paşa'ya katılmak üzere Samsun'a giden heyette yer alan Peşâverî'yi bu tanışıklık vesilesi ile zikreder.

Peşâverî ile Anadolu Ajansı kurulduğu dönemlerde birlikte çalışan Halide Edip Adıvar ise *Türk'ün Ateşle İmtihani* adlı eserinde tanışmalarından ve Peşâverî hakkındaki şahsi gözlemlerinden bahseder. Daha sonra gittiği Hindistan'daki gözlemlerini aktardığı *Inside India* isimli hatıratında da Peşâverî'de bulunduğu dönemdeki izlenimleri ile Peşâverî'nin ailesinden ve mesai arkadaşlığı yapmış oldukları dönemde Peşâverî'nin kendisine anlatmış olduğu anılarından bahseder. Dönemin diğer hatıratları dışında *Inside India* kişisel gözlem ve tahlillere dayandığı için ayrıca önemlidir. Bu eser, Halide Edip ile Peşâverî arasındaki diyalogtan ve Peşâverî'nin anlattığı anılarından bahsetmesi sebebi ile ayrıca önemlidir. Bu sayede Peşâverî'nin duygu durumu, karakter ve şahsiyeti bir kadın gözünden incelenebilmektedir.

Salim Cöhçe'nin "Türk İstiklal Mücadelesi ve Hindistan" isimli makalesinde de Bayur ve Cebesoy kaynaklı olarak Peşâverî hakkında kısa bir bilgi bulunmaktadır.

Mücahit Arslan'ın yazmış olduğu "Abdurrahman Peşaveri; TBMM'nin İlk Büyükelçisi, Anadolu Ajansı'nın İlk Personeli" ve "Unutulan Büyük Kahraman Türkiye Büyük Millet Meclisi Hükümetinin İlk Yurt Dışı Temsilcisi Abdurrahman Peşaveri" isimli makaleleri Zafer Hasan Aybek'in yazmış olduğu "Ordumuza Girmek İçin Ceketini Satan Müslüman Hintli" ve "Peşâverî Abdurrahman Bey" isimli makalelerden sonraki Peşâverî hakkında yazılmış Türkçe muhtasar çalışmalardır. Arslan bu makalelerinde Şahcihanpûrî, Haliguzzaman, Aybek, Wasti ve Halide Edip'ten yararlanmışır. Arslan'ın makalesi referans alınarak Anadolu Ajansı'ndan Uğur Aslanhan, 04.04.2014 tarihli "AA'nın İlk Çalışanı Peşaverli Abdurrahman Bey" isimli bir haber hazırlamıştır. 02.11.2011 tarihli Burcu Arık'ın "AA'nın İlk Çalışanı Peşâverî'yi Akrabası Anlattı" başlıklı yine Arslan'ı referans gösteren bir haberi yayınlanmıştır. Ayrıca Atatürk Kitaplığı'nın Rauf Orbay'ın arşivini satın alması üzerine Anadolu Ajansı'ndan Sibel Kurtoglu'nun 13.03.2019 tarihli "Rauf Orbay'ın Arşivinde AA'nın ilk Muhabirinin İzleri" isimli haberi de Peşâverî hakkında bilgiler sunmaktadır.

Bahsi geçen kaynakların yanı sıra Afganistan-Türkiye ilişkileri, Hindistan-Türkiye ilişkileri, Hint Kızılayı, Türk Kızılayı'na yapılan yardımlar ve Urdu Dili ekseninde yapılan çalışmalarda genel olarak yukarıda bahsedilen kaynaklar referans gösterilerek Abdurrahman Peşâverî'nin isminin geçmesi muhtemeldir.

Cumhuriyet tarihimizin genel kaynaklarında ise Peşâverî'ye denk gelmek imkânsızdır. Peşâverî, Enver Paşa, Rauf Orbay ve Mustafa Kemal ile aynı karede dursa da merak konusu olmamıştır.

Türkiye'de Hint alt kıtası tarihi üzerine çalışmalar incelendiğinde Yusuf Hikmet Bayur'un üç ciltlik *Hindistan Tarihi* bu alanda yapılmış olan en geniş kapsamlı araştırmadır. Hindistan tarihini eski çağlarından itibaren inceleyen bu çalışma Hindistan'ın bağımsızlığını kazandığı 1947 tarihine kadar geniş bir zaman diliminde Hint tarihini aydınlatır. Bayur'un, *XX. Yüzyılda Türklüğün Tarih Ve Acun Siyaseti Üzerindeki Etkileri* isimli eserinde ise Peşâverî'nin soyu ve Afganistan mümessilliği hakkında bilgiler bulunmaktadır.

Mim Kemal Öke'nin *Hilafet Hareketleri: Güney Asya Müslümanları'nın İstiklal Davası ve Türk Milli Mücadelesi* isimli eseri de hiç kuşkusuz Türkçe literatüre sağlanan büyük bir katkıdır. Öke'nin eseri bu tez çalışmasında dönemin Hindistan'ı incelenirken yararlanılan önemli kaynaklardandır.

Bölge üzerine araştırmalar yapan en önemli isimlerden biri Azmi Özcan'dır. Hindistan üzerine yaptığı araştırmalarla Özcan literatürümüzdeki birçok eksiği kapatmıştır. Bu çalışmada Hindistan ile alakalı Türkçe kaynakların birçoğunda Özcan'dan yararlanılmıştır. Özcan'ın 19-20. yüzyıllar Hint-Osmanlı ilişkileri üzerine yazdığı ve Türkçe literatürdeki büyük bir boşluğu dolduran *Pan-İslamizm Osmanlı Devleti Hindistan Müslümanları ve İngiltere (1877-1924)* isimli çalışması ise İngiliz sömürgesi olduğu dönemlerde Hindistan Müslümanlarının Osmanlı Devleti'yle ilişkileri ve dönem Hindistan'ı hakkında kıymetli bilgiler verir. Adı geçen çalışmasında Hint Kızılayı'na değinen ve heyete katılan Peşâverî hakkında da ayrıca bilgi veren Özcan, Peşâverî hakkındaki bilgilerinde Şahcihanpûrî'den yararlanmıştır.

Alan literatüründe Vahdet Keleşylmaz'ın *Teşkilât-ı Mahsûsa'nın Hindistan Misyonu (1914-1918)* isimli çalışması ise Teşkilat-ı Mahsusa ve Hindistan

bağlantılarını ATASE arşiv belgeleri çerçevesinde inceleyip ortaya koymuş önemli bir çalışmadır.

Yine Hint alt kıtası çalışmaları ile bilinen Abdülhamit Birışık'ın Ubeydullah Sindî'nin hayatı çerçevesinde yaptığı araştırmaları *Sosyalist Müfessir Ubeydullah Sindî'nin Dinî-Siyasî Düşüncesi ve Tefsirleri* isimli kitabı ve "Cumhuriyet'in Başında Üsküdar'da Bir Hintli, İlim, Fikir ve Devlet Adamı Ubeydullah Sindî'nin İstanbul Günleri" adlı makalesi Peşâverî hakkında bilgiler sunar. Sindî'nin İstanbul günlerini anlatırken Peşâverî'ye değinen Birışık, Zafer Hasan Aybek'in *Khaatiraat* isimli otobiyografisinden yararlanmıştır.

Yedi bölümden oluşan bu tez çalışmasının ilk bölümünde "İslâm birliği" algısı dönemin önemli simaları üzerinden incelenerek hilâfet kavramı ve bu makamın sahibi olarak görülen Osmanlı İmparatorluğu ekseninde İslâm birliği tasavvuru açıklanmaya çalışılmıştır.

İkinci bölümde Hint Müslümanlarının Osmanlı Devleti ile olan ilişkileri ile 19 ve 20. yüzyıl Hindistan genel siyaseti ve Osmanlı Devleti'ne olan yakınlık anlatılmıştır.

Üçüncü bölümde, Abdurrahman Peşâverî'nin ailesi, çocukluk ve ilk gençlik yılları ile Aligarh Koleji'nde aldığı eğitim dönemleri aydınlatılmaya çalışılmıştır.

Dördüncü bölümde Hint Kızılâyı'nın kurulması, Abdurrahman Peşâverî'nin heyete katılarak Türkiye'ye gelmesi ve heyetin Hindistan'a dönmesine kadar geçen süreç genel hatları ile dönemin hatıratları ve Abdurrahman Peşâverî'nin kardeşlerine yazmış olduğu mektuplar ışığında incelenmiştir.

Beşinci bölümde Abdurrahman Peşâverî'nin Türk ordusuna katılması, Birinci Dünya Savaşı sırasında Rauf Bey'in Afganistan Heyeti'nde görev alması, Avrupa'ya çeşitli defalar kuryelik vb. görevlerle gönderilmesi gibi faaliyetleri araştırılmıştır.

Altıncı bölümde Peşâverî'nin Kurtuluş Savaşı sırasındaki etkinlikleri, Rauf Orbay ile birlikte Amasya, Erzurum ve Sivas Kongrelerine katılması ile Anadolu Ajansı'ndaki görevi ve Afganistan temsilciliği konuları izah edilmiştir.

Son bölümde ise Peşâverî'nin ölümü dönemin gazete ve hatıratları çerçevesinde araştırılarak ölümü üzerine yapılan tartışmalara değinilmiştir.

BİRİNCİ BÖLÜM

1. 19. YÜZYIL MÜSLÜMAN ENTELEKTÜELLERİNİN İSLÂM BİRLİĞİ TAHAYYÜLLERİ

19. yüzyıl sonunda Batı-dışı dünyada bağımsızlığını koruyan devletlerin sayısı birkaç taneyi geçmemekteydi. Sömürgeciliğin Güney Afrika, Doğu Asya ve Avustralya'da çeşitli formları olmakla birlikte Müslüman coğrafyası olan Ortadoğu, Kuzey Afrika, Hindistan, Endonezya ve Türkistan'da esaret ve sömürge idareleri yaygındı. Bunlar içinde Osmanlı Devleti ve hilâfet merkezi olarak İstanbul, siyaseten müstakil kalabilen yegâne İslâm coğrafyasıydı. 19. yüzyılda Müslüman toplumlarının siyasî istiklâlleri olmadığı için bağımsızlığını koruyan Osmanlı Devleti ile olan duygusal bağları güçlenmiştir. İslâm coğrafyasının nerede ise tamamını saran sömürgecilik sebebiyle artık İslâm idaresi altında olmayan Müslüman toplumların beklentisi ve umudu bu durumdan kurtulmak ve bağımsız bir yönetime kavuşmak olmuştur. Bu bağlamda Osmanlı Devleti'ne olan bağlılık, daha ziyade mensup oldukları dinin hamisi konumundaki devletin bekasını koruma ve böylelikle de İslâm toplumlarının geleceğini garanti altına alma düşüncesinden beslenmiştir.

Büyük bölümü sömürge olan Müslüman milletlerin, bağımsız kalabilmiş yegâne devleti olan Osmanlı, birbiri ardına askerî yenilgiler alıyor, aynı zamanda siyasî, iktisadî, kültürel bir buhran içerisinde bulunuyordu. Müslümanlar eğitimsiz ve halk yoksuldu.³ Müslüman münevverlere göre bu buhranın dâhilî ve haricî nedenleri bulunmaktaydı. Dâhilî sebepler, İslâm kaidelerinden uzaklaşmak, yeniliğe ve hakikate olan ön yargı ve düşmanlıktı. Haricî sebepler ise Batı'nın birçok Müslüman devleti tahakküm altına alması ve bağımsızlığını koruyan ancak belirgin olarak gücünü kaybeden Osmanlı Devleti'nin üzerine de artan bir hücumla saldırmasıydı. Osmanlı Devleti parçalanmak ve İslâm birliğinin sembolü hilâfet yok edilmek

³ Ali Bulaç, "İslam'ın Üç Siyaset Tarzı veya İslamcıların Üç Nesli", **İslamcılık Modern Türkiye'de Siyasi Düşünce**, İletişim Yayınları, c.6, İstanbul, 2004, s:53.

isteniyordu.⁴ Bu bağlamda Osmanlı entelektüellerini son derece etkileyen gelişme Avrupa’da meydana gelen reform (aydınlanma) hareketleri ve ulus devlet siyasetlerinin yayılması olmuştur. Tanzimat reformları, İslâm geleneklerinden kopuş olarak algılanmış ve aralarında Namık Kemal, Ziya Paşa ve Ali Suavi gibi “İslâmcıların” bulunduğu aydınlar tarafından bu reformlar, Batı’dan hiçbir uyarılama yapılmaksızın Osmanlı toplumuna kopyalama olarak görülmüş ve eleştirilmiştir.⁵

Adı geçen Müslüman entelektüellere göre, Osmanlı İmparatorluğu özelinde bütün İslâm âleminin kurtuluşu İslâm toplumlarının birlik ve beraberliğindedir. Bugün Batı’nın uyguladığı ve yeni olarak gördüğü reformlar aslında Müslüman toplumların asırlarca evvel uyguladıkları esaslardır.⁶

Bu düşünce Osmanlı münevverlerine has bir fikir değildi. Afrika, Asya ülkelerindeki Müslüman toplumların hali ve geleceği üzerine düşünen Müslüman münevverler de Müslüman toplumların bugün ve gelecek kalkınmalarının yolunun İslâm birliğinden geçtiğine ve bunun bağımsızlığa giden yegâne yol olduğuna inanmaktaydılar.

Yukarıda çizilen çerçeve üzerine, bu kısımda dönemin önemli İslâm birliği müdafilerinden Cemaleddin Afgani, Muhammed İkbal, Abdurreşid İbrahim ve Abdülaziz Çaviş incelenmeye çalışılacaktır. Farklı coğrafya, dil ve kültüre sahip olmalarına rağmen “İttihad-ı İslâm” fikrini savunanları bir yapan duygu, hayatlarını bu uğurda geçirmelerini sağlayan sebep ve etkenler nelerdir? İslâm coğrafyasının farklı iklimlerinin yetiştirdiği bu özel şahsiyetler incelendiğinde İslâm birliği algısının 19. ve erken 20. yüzyıl kuşaklarına etkisi ile bu dönemdeki Müslüman toplumların hilâfet ve ittihad-ı İslâm’a verdikleri önem anlaşılabilir ve böylelikle Abdurrahman Peşâverî’nin içinde yetiştiği çağın, onun düşünce ve eylemlerine olan katkısı görülebilecektir.

⁴ Tarık Z. Tunaya, **İslamcılık Cereyanı**, Baha Matbaası, İstanbul, 1962, s:5-6.

⁵ Bulaç, a.g.m., s:52-53.

⁶ Tunaya, a.g.e., s:19.

1. 1. CEMALEDDİN AFGANİ (1838-1897)

Hindistan'ın İngiliz tahakkümü altında ezildiği, değil bu tahakküme başkaldırmak, hakkında en ufak olumsuz bir eleştiri yapmanın dahi ağır sonuçlarının olduğu zamanlarda “Ey Müslümanlar! Siz insan değil de sinek olsaydınız, vızıltınız İngilizlerin kulaklarını sağır ederdi. Ey Hintliler! Sizler su kaplumbağası olsaydınız, İngiltere adasını yerinden söker, denize batırırdınız”⁷ diyen Şeyh Cemaleddin Afgani'nin bu sözleri İslâm birliğine verilen önemin anlaşılmasına yardımcı olabilir.

Afgani, İslâm birliği için uğraşırken, bunun her türlü hurafeden, cahillikten uzak, ilim ve bilim ile gerçekleştirilecek bir birlik ile mümkün olduğuna inanıyordu. Bütün dünyayı kendi etkisi altında tutan Batı'nın bu gücü dinden değil ilimden geliyordu. Bununla birlikte, ilme ve medeniyete en yakın ve özgün din İslâm diniydi. Ancak İslâm ve ilim aslında birbirine bu kadar yakın iken Müslümanlar sürekli gerilemekteydi. Doğulu bir aydın olarak Afgani, bilimin öneminin farkındaydı ve dine rağmen ilim değil, dinle birlikte ilmin savunucusuydu. Batı dünyasında ise Afgani ile aynı düşünceye sahip, bilimin önemini vurgulayan aydınlar için din, ilmin önünde bir engel olarak görülmekteydi. Sosyoloji ilminin isim babası kabul edilen ve aynı zamanda din sosyolojisinin de kurucularından olarak görülen Comte (1798-1857) birçok Avrupalı çağdaşı gibi yaşanan çağdaki toplumsal buhranın sebebini yerleşik olan dinî ve askerî toplumsal düzen ile yeni doğan bilimsel ve sanayi toplumunun düzeni arasındaki çelişki ile açıklar. Comte, modern çağın düşüncesinin bilim olduğunu ve bu nedenle de zamanın eskiden olduğu gibi din adamlarının değil bilim adamlarının zamanı olduğunu savunur. Comte'a göre ilmî düşünceli insan vahye ya da tanrısallığa inanmaz.⁸ Avrupa'da bilimin bayraktarlığını yapan Comte gibi birçok aydın modern zamanların aydınlanmasını dine karşı durarak yapmışlardır. Din ve bilim arasında bir çatışma görerek ilim ile beraber gelişen dünyada dinin öneminin kalmadığı fikrini savunmuşlardır. Batılı çağdaşları bu görüşlerle dine karşı bir tutum sergilerken Afgani, gelişmesini istediği bilimin dinden uzak olmasını

⁷ Hayreddin Karaman, “Cemaleddin Efgâni”, **Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi (DİA)**, c.10, 1994.

⁸ Münir Koçtaş, “Auguste Comte'un Din Sosyolojisi”, **Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi**, c.34, sy.1, 1995, s:67-70.

düşünmemiş, aksine gelişen bilim sayesinde dinin de yüceleceğine ve böylelikle de Müslüman toplumların refaha çıkacağına inanmıştır.

Bununla birlikte Afgani, İslâm âleminde, fertlerden başlayarak âlimler ve ülke yöneticilerini de kapsayan sağlam bağlar kurulmasını savunur. Osmanlı Devleti'nin Afganistan'daki veya Doğu'daki Müslümanlardan bihaber olmasını kabul edemez. "İlerlemek ve kendilerini savunmak için neden birleşmiyorlar?...ki onlar birleşseler her türlü selin önünde durabilen bir set olurlar" ifadelerini kullanır.⁹

İslâm birliğini tesis etmek adına, Hindistan, Afganistan, Belucistan halkları ile Türkmenler arasında dolaşmak, onlara İslâm birliği fikrini yaymak düşüncesiyle Osmanlı sultanının iznini isteyen Afgani'ye göre kalabalık olan Hindistan halkının maddi yardımları zaten kesindir. Bölge Müslümanlarının birliğinin sağlanması durumunda İngilizlerin de çaresiz kalacağını düşünür. Osmanlı Hükümeti'nin başına gelecek bir felaket sonucunda Mekke ve Medine'nin ve hatta İslâm'ın da yok olacağını savunur. Bu hazin tablonun gerçekleşmemesi için Osmanlı sultanının müsaadesi doğrultusunda her şeyini feda ederek çalışacağını belirtmiştir.¹⁰ Ayrıca Afgani, yine Sultan II. Abdülhamid'in izni ile Sünnî-Şîî birliği tesis etmek adına Şîîlere hilâfet etrafında birleşme üzerine tebliğlerde bulunmuştur. Hindistan, İran, Arap Âlemi ile Balkanlar ve Türkmenistan'daki Şîîler de dâhil olmak üzere 400 kadar mektup yazarak çeşitli yerlere göndermiştir.¹¹

Cemaleddin Afgani için ihtilalci fikirleri olan bir seyyah demek yanlış olmayacaktır. Entelektüel bir İslâm âlimi olarak, hürriyetçi ve reformist fikirleri birçok ülkeden aydınları etkilemiştir. O çok dilli bir mütefekkiridir. Türkiye, Hindistan, Mısır ve Afganistan başta olmak üzere diğer İslâm ülkelerinde de faaliyetlerde bulunmuştur. Afgani'nin Türk siyasal düşüncesi üzerindeki etkisi de bilindir. Jön Türklerin milliyetçilik düşüncelerinde Afgani'nin izleri ve ona karşı

⁹ Cemaleddin Afganî, Muhammed Abduh, **el-Urvetu'l Vuska (1884)**, çev: İbrahim Aydın, Bir Yayıncılık, İstanbul 1987, s:115; 173.

¹⁰ Bahsi geçen düşünceler Afgani'nin yazmış olduğu bir mektubunda geçmektedir. Ancak mektubun tarihi ve kime yazıldığı belirsizdir. Mektubun Osmanlı Devlet adamlarından birine yazıldığı veya doğrudan Sultan II. Abdülhamid'e yazıldığı şeklinde görüşler bulunmaktadır. Söz konusu mektuba Afgani'nin Pan-İslâmcı görüşlerinin ilk kaynağı olarak bakılır. Bkz. Nikki Keddie, **Cemaleddin Efgânî –Siyasi Hayatı-**, çev: Aleaddin Yalçınkaya, Bedir Yayınevi, İstanbul, 1997, s:149-153; Mümtaz'er Türköne, **Cemaleddin Afgânî**, Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, Ankara, 1994, s:78-86

¹¹Keddie, a.g.e., s:388.

ihtram görülür. Türkiye’de sadece Jön Türkleri değil İslâmcıları da etkilemiştir. Hem Türkçü hem de İslâmcı taraflar, Afgani’nin görüşlerinde birleşmiş ve ona değer vermiştir. Bu isimler arasında; Yusuf Akçura, Ahmed Ağaoğlu, Mehmed Emin Yurdakul, Ziya Gökalp ve Mehmed Akif gibi yazarlar bulunmaktadır.¹²

Mücadelesi boyunca Afgani, oradan oraya sürülmüş, çeşitli baskılarla gittiği ülkelerden çıkarılmış ya da terk-i diyar etmek zorunda bırakılmıştır. 1870 senesinde, İstanbul’da Darülfünun’da yaptığı bir konuşma sonrası bazı kesimlerin tepkisini çekmiş, büyüyen tartışmalar sonucu ülkeden çıkarılmasına karar verilmiştir.¹³ Diğer bir olay Mısır’da başına gelmiş, etrafında çoğalan insanlar ve taraftarları İngiltere’yi rahatsız edince gizli bir cemiyetin kurucusu olduğu gerekçesi ile ülkeden gönderilmesi sağlanmıştır. Aynı baskı ve zorlamalar Hindistan ve İran gibi ülkelerde de başına gelmiştir.¹⁴

Afgani’nin doğu halkları olarak nitelediği Hint, Afgan, Arap, Türk toplumları için ortak temennisi bu halkların hür ve aydınlık bir geleceğe sahip olması ve İslâm medeniyetinin hak ettiği yerde olmasıdır. İstibdat karşıtı ve hürriyet yanlısı fikirlerine karşın Osmanlı Devleti’nin İslâm birliğindeki önemini anlamış, parçalanması durumunda İslâm’ın büyük zarar göreceğini savunmuştur. Afgani, belki birçok Müslüman ulusun özgürlüğünü kazandığını görememiş ancak onun yarattığı düşünce dünyası aynı hayali paylaşan binlerce insan yaratmıştır. İslâm birliği tasavvurunun ilk savunucularından olan Afgani’nin ardından giden sayısız Pan-İslâm sevdalısı bu uğurda tıpkı Afgani gibi ömürleri boyunca mücadele etmişlerdir. Aynı düşünce ve hissiyatla vatanını ardında bırakıp Türkiye’ye gelen ve ömrünün geri kalanını bu ideal uğrunda geçiren Peşâverî, onlardan birisidir. Peşâverî de Afgani gibi istibdat karşıtı, hürriyetçi ve İslâm birliği ile hilâfet yanlısıdır. Peşâverî’nin Afgani ile olan fikir birliği bir tür kader birliğine de dönüşmüştür. Öyle ki bu iki dava adamı aynı mezarlığa gömülerek bir müddet yan yana kabirlerde yatmışlardır.

¹² Türköne, a.g.e., s:103,123; Şamil Kurbanov, **Cemaleddin Afgani ve Türk Dünyası**, Doğu Kitabevi, İstanbul, 2011, s:113-203; Alaeddin Yalçinkaya, **Cemaleddin Efgânî ve Türk Siyasî Hayatı Üzerindeki etkileri**, Osmanlı Yayınevi, İstanbul, 1991, s:12.

¹³ Karaman, a.g.m, s:457; Osman Keskinöğlü, “Cemaleddin Efgânî”, **İlahiyat Fakültesi Dergisi**, c.X, 1964, s:97; “Şeyh Cemâleddin Efgani” **Türk Yurdu**, c.3/5, y:3, 12 Haziran 1330-25 Haziran 1914, s:69.

¹⁴ Karaman, “a.g.m., s:458.

1. 2. MUHAMMED İKBAL (1877-1938)

Doğu'nun büyük filozofu Muhammed İktbal de tıpkı Afgani gibi Müslüman toplumların içinde buldukları buhrandan kurtulmasını istemekteydi. Yaşadığı coğrafyada İngilizlerin zulmü altındaki Hint Müslümanlarına "Kendi esrarını bilmeyen insan, kendi sazını çalamaz" derken kendileri ve kimlikleri üzerinde düşünme çağrısında bulunuyordu. İktbal'in külliyatı bir aktivizm çağrısıydı. Ona göre sabrın fazlası insanı zulme alıştırdı. Teslimiyet ve rıza miskinlik anlamına gelmemeliydi.¹⁵ Öyle görünüyor ki İktbal, Hindistan'ın içinde bulunduğu bu durumdan biraz da kendilerini sorumlu tutuyordu.

İktbal'in hayatını inceleyen araştırmacılar onun felsefî eserleri ve fikirlerini üç başlık altında değerlendirirler. Bunlar; İngiliz zulmü altındaki Hindistan'ın sorunları, Müslüman dünyasının meseleleri ve dejenere olmuş Batı ve Doğu insanlığına olan mesajlarıdır.¹⁶ Bu fikirler İktbal'i Doğu'nun "Büyük Filozofu" yapmıştır. İktbal, Müslüman ülkelerin daha iyi bir konumda yer aldığı yeni bir dünya düzeni tahayyül etmiştir.

Osmanlı Devleti ve Türkler İktbal'in gönlünde ayrı bir yere sahiptir. İstiklâlini muhafaza etmeyi başaran bu yegâne İslâm milleti için İktbal'in yazmış olduğu birçok şiirleri vardır. *Hizr-i Rah* ve *Tûlû-i İslâm*, İktbal'in Türklerin zaferlerinden etkilenerek yazdığı ilk uzun şiirleridir.¹⁷ Ancak bunun öncesinde de Türklerin kahramanlıklarını dile getirdiği şiirleri mevcuttur. Bunlardan biri olan "*Hz. Peygamber'in Huzurunda*" adlı manzumesinde, cennette Hz. Peygamber'in huzuruna çıkmış ve kendisine "Ümmetten ne hediye getirdin?" diye sorulması üzerine verdiği cevap şu olmuştur:

"Yalnız bir şey getirdim, kutlanmıştır tekbirle

Bir şişe kan ki, eşi yoktur cennette bile

¹⁵ Muhammed İktbal, **Cavidname**, Çev: Annemarie Schimmel, Kültür Bakanlığı Yayınları, Ankara 1989, s: 347.

¹⁶ Gulam Hussain Zulfigar, "İktbal'in Müslüman Ülkeler Üzerindeki Etkisi" **Muhammed İktbal Kitabı Uluslararası Muhammed İktbal Sempozyumu Bildirileri**, İstanbul Büyükşehir Belediyesi Yayınları, İstanbul, 1-2 Aralık, s:68.

¹⁷ Ahmet Bahtiyar Eşref, "Türkler ve İktbal", **Muhammed İktbal Kitabı Uluslararası Muhammed İktbal Sempozyumu Bildirileri**, İstanbul Büyükşehir Belediyesi Yayınları, İstanbul, 1-2 Aralık 1995, s:60.

Bu, senin ümmetinin namusu, vicdanıdır,

Bu, Trablus şehidi Mehmetçiğin kanıdır.”¹⁸

Birinci Balkan Savaşı Sonunda Edirne Müdafaası’ndan çok etkilenen İkbâl, hayranlığını belirten “*Muhasara-yı Edirne*” isimli bir şiir yazmıştır.¹⁹ Bir diğer şiirini ise bizatihi Mustafa Kemal’e hitaben yazmış, “Allah ona yardım etsin” duası ile başladığı şiirini, “Atın nereye kadar giderse oraya kadar atıl, düşünme, biz bu meydanda nice kereler tedbir yüzünden mat olduk” ifadeleri ile bitirmiştir.²⁰

Kurtuluş Savaşı döneminde, Yunanlıların Ankara’ya kadar geldiği 1921 yılında, Kurban Bayramı münasebeti ile Lahor’da bulunan Padişâhî Mescid’de konuşma yapan İkbâl, toplanan iki yüz elli bin kişilik kalabalığa şunları söylemiştir:

“Dua edelim kardeşlerim, o bayrak, o burçlardan kıyamete kadar düşmesin. İslâm’ın güneşi kararmasın. Allah Müslümanları Hristiyanlara karşı savunan büyük lider Mustafa Kemal’e yardım etsin. İslâm’ın son askerlerini muzaffer kılsın.”²¹ Bu konuşma gösteriyor ki İkbâl için Türkler, İslâm’ın güneşi ve Türk askerleri de İslâm’ın son askerleridir.

İkbâl, Türklük bilgi ve sevgisini Hintli Müslümanlara da aktarmıştır. Kendisi de Hintli bir Müslüman olan Zafer Hasan Aybek, İkbâl’in o vakitler Trablus ve arkasından gelen Balkan Harpleri sebebiyle kan ağlayan Türk ve İslâm dünyası ile meşgul olduğunu ve Trablus çöllerinde bir avuç Türkün düşmanlara karşı gösterdiği kahramanlıkları tasvir eden manzumeler yazarak kendilerine Türk sevgisini aşıladığını dile getirir.²²

¹⁸ Nisar Ahmed Asrar, “Muhammed İkbâl’in Eserlerinde Türkiye ve Türkler”, **Muhammed İkbâl Kitabı Uluslararası Muhammed İkbâl Sempozyumu Bildirileri**, İstanbul Büyükşehir Belediyesi Yayınları, İstanbul, 1-2 Aralık 1995, s:77; Zafer Hasan Aybek, “Pakistan Millî Şairi İkbâl”, **Cumhuriyet Gazetesi**, 21 Nisan 1956.

¹⁹ Muhammed Han Kayani, **Çağa İz Bırakan Önderler Muhammed İkbâl**, İlke Yayıncılık, İstanbul 2015, s:112.

²⁰ Muhammed İkbâl, **Şarktan Haber**, çev: Ali Nihat Tarlan, Türk Tarih Kurumu Basımevi, Ankara 1956, s:87-88.

²¹ Asrar, a.g.m., s:78.

²² Zafer Hasan Aybek, “Pakistan’ın Millî Şairi Filozof Muhammed İkbâl”, **Türkiye’de Doktor Muhammed İkbâl**, Türkiye Pakistan Kültür Cemiyeti, İstanbul, 1962, s:46; Aybek’in İkbâl hakkındaki diğer değerlendirmeleri için bkz. Zafer Hasan Aybek, “Pakistan’ın Türk Dostu Millî Şairi Dr. Mehmed İkbâl”, **Cumhuriyet Gazetesi**, 22 Nisan 1957; Aybek, “Pakistan Millî Şairi İkbâl”.

Bugünün Pakistan toprakları içerisinde doğmuş olan Muhammed İkbâl'in felsefesi şüphesiz ilk önce doğduğu topraklardaki Hindistanlı Müslüman ve Hindularını etkilemiştir. İslâm birliği tasavvurunu, Müslüman toplumların hürriyetine olan inancını, ayrıca İslâm'ın o dönemde ayakta kalan müstakil savunucusu olarak gördüğü Türklere olan sevgisini yaşadığı sürece Hint halkına aşlamıştır. Onun mürekkebinin damlaları öncelikle Hintli gençlerin olmak üzere tüm İslâm birliği hayali kuran insanların zihninde büyüyerek bir okyanusa dönüşmüştür. Hindistan'daki Müslümanların birlik olarak yaşamasını arzulayan, Kâbe'nin savunması için Nil kıyılarından Kaşgar ovalarına kadar Müslümanların birleşmesini isteyen İkbâl, kendi duygu ve düşün dünyasının sınırlarını aşarak İslâm birliği için mücadele eden milyonlarca ruha ilham kaynağı olmuştur. Bu ilham, Peşâver'de doğmuş, zamanın Hindistan'ında Batılı eğitimin sembolü olan Aligarh'da iyi bir eğitim görmüş Abdurrahman gibilerini yaratmıştır. Peşaverî, İkbâl gibi İttihad-ı İslâm sevdalısı aydınların fikirlerinin bir takipçisi olmuştur. Aynı şekilde düşünen on binlerce Hintlinin arasından çıkıp İstanbul'a, İkbâl'in "İslâm'ın son askeri" dediği Türklere yardıma gelmiş, Türk istiklâl davasını yine aynı nedenlerle kendi davası bilmiş ve bu davanın muzaffer olması için ömrünün sonuna kadar uğraşmıştır.

1. 3. ABDÜRREŞİD İBRAHİM (1857-1944)

Abdürreşid İbrahim Türk soylu bir entelektüel olarak İslâm ve Türk dünyası birliğinin en önde gelen savunucularından biridir. İslâmcılar arasında siyasî ve entelektüel faaliyetleri son derece dikkat çekici olan, Pan-İslâmcı ve Pan-Türkçü fikirlere sahip seyyah Abdürreşid İbrahim, uzun yıllar Rusya'da yaşayan Müslüman Türk nüfusun refahı için uğraşmış, Rusya baskısı altında dinî ve millî kimliklerini korumak adına mücadele etmiştir. Bununla birlikte dünyanın birçok ülkesini gezmiş, yaptığı uzun süren seyahatlerinde dünya Müslümanlarının durumlarını yakından incelemiştir. Okullar açmış, dergi ve kitaplar çıkarmış, müderrislik, kadılık yapmış, gizli ve açık siyasette bulunmuştur.²³ Bu gizli siyasetine istihbarat faaliyetleri de

²³ Hayatı hakkında bkz. İsmail Türkoğlu, **Sibiryalı Meşhur Seyyah Abdürreşid İbrahim**, Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, Ankara, 1997, s:7-102.

dâhildir.²⁴ Bir asra yakın süren ömrü boyunca İbrahim, İslâm dünyasının kurtuluş ve refahı, Müslümanların dert ve meseleleri için uğraşmıştır.

İlk eğitiminden sonra Mekke ve Medine’de dinî tahsiline devam ederek kendini geliştirmiştir. Mekke’de bulunduğu sırada Şeyh Şamil’le tanışarak ondan fazlasıyla etkilenmiş ve mücadele azmini arttırmıştır. İbrahim, Şeyh Şamil dışında tanıştığı Namık Kemal, Cemaleddin Afganî, Ahmed Mithat Efendi gibi önemli isimlerden de etkilenmiştir.²⁵

Abdürreşid İbrahim, Osmanlı Devleti’nin bütün o çalkantılı ve savaşlarla dolu yılları boyunca bir âlim ve fikir adamı olarak halkı aydınlatmak adına büyük çabalar sarfetmiştir. Konferanslar, yazılı yayınlar yapmasının yanı sıra fiilî olarak cephelerde dahi bulunmuştur. Trablusgarp Savaşı bizzat katıldığı cephelerden biridir. Trablusgarp’ta bulunduğu süre içinde Enver Paşa ile dostluk kurmuştur. Beş ay kaldığı Trablus’tan İstanbul’a döndükten sonra savaşla ilgili konferanslar vererek halkı aydınlatmıştır. Edirne’nin düşman eline geçmesi üzerine, o sıra çıkardığı *İslâm Dünyası* isimli dergisinden bütün dünya Müslümanlarına açık çağrıda bulunmuş ve birleşerek Osmanlı’ya yardım etmelerini istemiştir. Japonya, Çin, Hindistan, Singapur, Cava ve Malezya’daki dostlarına mektuplar yazmış ve onları cihada davet etmiştir. Japonya ile kurduğu sağlam bağlar sayesinde, Japon basını Edirne işgalini, siyah çerçevelerle kamuoyuna duyurmuştur.²⁶

Birinci Dünya Savaşı’nda Enver Paşa’nın görevlendirmesi ile Almanya’ya gitmiştir. Görevi, Almanya’nın Rus esirleri arasında bulunan çok sayıdaki Müslüman Türkü’nün Osmanlı için savaşmasını sağlamaktır. Çaba ve telkinleri sonucunda da bu esirlerden “Asya Taburu” oluşturulur. Asya Taburu, Osmanlı ordusu için Irak cephesinde İngilizlerin karşısında savaşmıştır. Teşkilat-ı Mahsusa tarafından 1918’de İsviçre’de Rusya Müslümanları için bir büro açmakla görevlendirmiştir.²⁷ Türk

²⁴ Mustafa Balcıoğlu, **Teşkilat-ı Mahsusa’dan Cumhuriyete**, Nobel Yayınları, İstanbul, 2001, s:35.

²⁵ Abdürreşid İbrahim, **Alem-i İslam**, Günümüz Türkçesi: Mehmed Paksu, Nesil Yayınları, İstanbul, 2013, s:30.

²⁶ Abdürreşid İbrahim, **Alem-i İslam ve Japonya’da İslamiyet’in Yayılması**, c.1, Sadeleştiren: Ertuğrul Özalp, İşaret Yayınları, İstanbul 2012, s:30.

²⁷ Buradaki görevinin ayrıntıları için bkz. Balcıoğlu, a.g.e., s:40.

liderler kadar Rus liderler Lenin ve Stalin’le de yakın ilişkiler kurmuş, Kremlin’de tercümanlık görevinde bulunmuştur.²⁸

Türkistan, Sibiryaya, Moğolistan, Mançuryaya, Japonya, Kore, Hindistan ve Mekke-Medine’yi kapsayan gözlemlerini anlattığı kitabı *Âlem-i İslâm*’da Abdürreşid İbrahim din kardeşlerinin durumlarına hassasiyetle yaklaşır, gelecekleri konusunda düşüncelerini sunar. Osmanlı İmparatorluğu ve halifeye olan bağlarını unutmaz. 1907-1910 sırasında yaptığı bu yolculuğu sırasında Osmanlı’da çok önemli olaylar cereyan etmiştir. İbrahim bu olayların Doğu ve Uzak Doğu Asya’daki yansımalarını gözlemlemiştir. Gittiği yerlerde, görüştüğü Müslümanların çoğundan Osmanlı’ya ve halifeye olan bağlılıklarını dinleyip, aktararak 20. yüzyılın başında Osmanlı İmparatorluğu’nun Müslüman toplumlar arasında bir umut ve beklenti kaynağı olduğunu gözler önüne sermiştir.²⁹ Bu uzun yolculuğu “Yeryüzünde yürüyün” ilahî emri üzerine ve yalnız İlâ-yı Kelimetullah halis niyeti ile yaptığını söyler. Mukaddes gördüğü bu uğurda mini mini ciğerparelerim, masumlarım dediği evlatlarını Allah’a emanet etmiş ve ya Allah diyerek yola çıkmıştır.³⁰

Abdürreşid İbrahim, Japonya’ya yaptığı son yolculuğunda 86 yaşında idi. 1934 senesinde Japonya’ya vardı ve ömrünün sonu olan 1944 senesine kadar da buradaki hizmetlerine devam etti. O zamanlar Japonya resmî olarak sadece Japon dini ile Hristiyanlık ve Yahudiliği kabul ediyordu. Onun yaptığı çalışmalar sayesinde, 1939 senesinde bu dinler arasına İslâm da girmiştir. Sonrasında

²⁸ İbrahim, **Alem-i İslâm ve Japonya’da İslamiyet’in Yayılması**, s:31; Teşkilat-ı Mahsusa görevi ve Bolşeviklerle olan ilişkileri için bkz. İsmail Türkoğlu, “Abdürreşid İbrahim’in Bilinmeyen Yılları”, **Toplumsal Tarih**, c.IV, sy.19, Temmuz 1995, s:13-17.

²⁹ François Georgeon, “Abdürreşid İbrahim’in “Âlem-i İslâm”ına Göre 20. Yüzyıl Başı Uzak Doğusu’nda Osmanlı İmgesi”, çev. Naci Cem Öncel, **Toplumsal Tarih**, c. IV, sy. 20, Ağustos 1995, s:11-12; Abdürreşid İbrahim’in bölge hakkındaki muhtasar bir değerlendirmesi için bkz. Abdürreşid İbrahim, “Cihad ve Alem-i İslam: Harb-i Umumide Türkistan ve Buhara’dan, Afganistan, Hindistan ve Hicaz Tarihiyle İstanbul’a Seyahat”, **Sebil’ür Reşad**, c:XV, sy:371, s:130-131; Ayrıca bkz. Hatano, “Asya Tehlikede”, Çev: Japonyalı Muhammed Hilmi Nakava, Abdürreşid İbrahim, **Sebil ü-Ruşad**, Eşref Edip, İstanbul, Hicri 1328, s: 19-21.

³⁰ İbrahim, **Alem-i İslâm**, s:34; Abdürreşid İbrahim gözlemlerini o dönemde *Sebil’ür Reşad* ve *Sırat-ı Müstakim*’de yayınlamıştır; Abdürreşid İbrahim’in yayınlamış olduğu kitap ve risaleleri, çıkarmış olduğu dergi ve gazeteler ile çok sayıda makaleleri hakkında bkz. İsmail Türkoğlu, **Sibiryalı Meşhur Seyyah Abdürreşid İbrahim**, s:102-130.

İslâmiyet’i seçen Japonlar için memuriyette ve diğer sahalarda herhangi bir ayırım ile karşılaşmamalarının teminini de sağlamıştır.³¹

“Benim dinim İslâm, milletim de İslâm” diyen Abdürreşid İbrahim’i ilerleyen yaşına rağmen bitmeyen bir azimle diyar diyar dolaştıran düşünce kendisinin de dile getirdiği gibi İlâ-yı Kelimetullah halis niyeti idi. Aynı halis niyetlerle onun gibi kilometrelerce yol kat eden, hayatının kalan kısmını ailesinden uzakta geçiren Peşâverî de Bir Hintli olmasına rağmen kendini önce İslâm milletinden görmüş ve İslâm milletinin kurtuluşu için ömrü boyunca çaba sarfetmiştir.

1. 4. ABDÜLAZİZ ÇAVIŞ (1876-1929)

Türk dünyasından, Hint Kıtasından olduğu gibi Kuzey Afrika’dan da yükselen ittihad-ı İslâm seslerinin örneklerinden biri Tunus asıllı olan Abdülaziz Çaviş’dir. Çaviş, İskenderiye’de doğmuş, Ezher’de okumuş ve tahsilinin devamında İngiltere’ye gönderilmiştir. Oxford’da Arapça hocalığı yapmıştır. Mısır’a döndükten sonra sekiz yıl boyunca İngiliz sömürgeciliğine karşı faaliyetlerde bulunmuştur.

Mısır’da yayınlanan *el-Liva* gazetesinde başyazarlık yapmış, yazıları ile Mısır halkının dikkatini çekmiştir. Yazıları sebebi ile takibata uğrayarak iki kere hapse girmiştir. Artan İngiliz baskısı sebebi ile 1912 yılında İstanbul’a gelmiştir. Burada *el-Hilâl’ül Osmanî* adında Arapça bir gazete çıkarmıştır. Bu gazetenin Mısır’a girmesi yasaklanınca *el-Hakku Yâlû* adında başka bir gazete çıkarmıştır. Ancak *el-Hakku Yâlû*’nün de yasaklanması sonucunda *el-Hidaye* adlı dinî mecmuayı yayınlamıştır.

Birinci Dünya Savaşı sırasında Çaviş, Almanya ile yakından ilgilenmiştir. Çünkü Almanların İngiliz ve Fransızları mağlup etmesi ile İslâm âleminin bu iki sömürgeci devletin baskı ve zulmünden kurtulacağını umut etmiştir.³² Bu dönemde Teşkilat-ı Mahsusa tarafından Almanya’ya gönderilmiştir. Tıpkı Abdürreşid İbrahim’de olduğu gibi Çaviş de İngiliz ve Fransız saflarında savaşan Müslüman askerlerin Almanlar tarafından esir alınması üzerine bu askerleri Osmanlı safına çekebilmek amacı ile görevlendirilmiştir. Almanların esir aldığı Müslüman asker

³¹ İbrahim, *Âlem-i İslâm*, s:917.

³² Muhammed Eroğlu, “Abdülaziz Çaviş” *DİA*, c.1, 1988, s:187.

sayısı yüz bini bulmaktadır ve bu askerler için özel kamplar oluşturularak her esire kendi lisanında (Arapça, Hintçe, Türkçe) gazeteler çıkartılmakta, onlar için imamlar, vaizler ve muallimler görevlendirilmektedir.³³

Mekke Şerifi Hüseyin'in isyanı sonrası, İngiliz ve Fransız sömürgelerinde Şerif Hüseyin propagandası yapılması sebebiyle bir yazı yayınlayan Çaviş'in bu yazısı Müslümanların, İngilizlerin hilâfet oyununa gelmemeleri ve İslâm birliğini bozacak şeylerden uzak durmaları üzerinedir. İslâm tarihinden kesitlerle hilâfetin Osmanlı'ya geçişini açıklayan Çaviş, Osmanlı Devletinin hilâfet kurumuna olan hizmetlerinden bahisle hilâfete Osmanlı Devleti'nden daha fazla kimin layık olduğunu sorar. Osmanlı Devleti olmasaydı İslâm beldelerinin siyasî varlıklarının son bulacağını belirterek iddia edildiği gibi halifelik makamı için Arap olmanın lüzumlu olmadığını ortaya koymaya çalışır ve Müslümanlara uyarılarda bulunur.³⁴

İngiliz İstihbarat Servisi'nce Pan-İslâm politikası hakkında hazırlanan raporlarda Çaviş'in adı geçmektedir. İstanbul İngiliz İstihbarat Dairesi'nin 1920 Ağustos ayı haftalık raporunda Çaviş'in yazdığı düşünülen bir belgeden bahsedilir. Rapora göre Çaviş, sadece Mısırlı bir milliyetçi değildir. Aynı zamanda anti-İngiliz ve Pan-İslamist bir karakterdir. Mısır'ın yabancı egemenliğinden kurtulması için uğraşan aktif birisidir.³⁵

1924 yılında Mısır'a giden Çaviş, Nezaretü'l Maarif'te başmüfettiş olmuş ve öldüğü sene olan 1929'a kadar Mısır maarifini, özellikle de ilköğretimi sağlam temeller üzerine bina etmeye çalışmıştır. İlmî ve İslâmî çabaları ile Muhammed Abduh'un yolunu takip etmiştir. Ancak yaşadığı çağın şartları onu ilmî faaliyetlerden çok siyasî alanda mücadele etmeye zorlamıştır. Ömrünün önemli bir kısmını İslâm âleminin kurtuluşu için mücadele etmekle geçirmiş olmasına rağmen ilmî ve dinî makale ve eserler de yazmıştır.³⁶

³³ Balcıoğlu, **Teşkilat-ı Mahsusa'dan Cumhuriyete**, s:43-45.

³⁴ Abdülaziz Çaviş, **Hilafet-i İslâmiyye ve Âl-i Osman**, Latin Harflere Aktaran: Muhammed Safi, Bedir Yayınevi, İstanbul, 1993, s:18-43.

³⁵ Bilal N. Şimşir, **İngiliz Belgelerinde Atatürk (1919-1938) c.2**, Türk Tarih Kurumu Basımevi, Ankara 1975, s:273.

³⁶ Eroğlu, a.g.m., s: 187.

İslâm'ın ve Müslümanların geleceği hususunda hararetli vaaz ve sohbetler yaparak Müslümanlar arasındaki kardeşlik bağlarını kuvvetlendirmeye çalışmıştır. Bu konuşmalarının çoğunda gayesi, Türklerin bilhassa Balkan Savaşları ile düştükleri zor durum karşısında İslâm kardeşliğini bina etmek ve tüm Müslümanların bu zor zamanlarda Türklere destek olmasını temine çalışmaktır. Çaviş'i dinleyenler arasında Hint Kızılayı ile İstanbul'a gelen Abdurrahman Peşâverî ve arkadaşları da vardır. Onlar Çaviş'in evine ziyaretlerde bulunup sohbetlerini dinleyerek etkilenmiş, Osmanlı Devleti ve halifesine hizmet etme arzuları bu vaazlarla kamçılanmıştır.³⁷

Türk, Arap, Afgan, Hintli olmasına bakılmaksızın zikredilen şahsiyetlerin ışığında onları bir yapan ortak davalarının "İttihad-ı İslâm" ruhu olduğu görülmektedir. Bu şahsiyetler, modern dönem İslâm düşüncesinin adını bu güne kadar ulaştırmış öncü isimleridir. Aynı şekilde adları burada zikredilmese de İttihad-ı İslâm fikrinin başka pek çok müdafinin eserleri de günümüze kadar ulaşmıştır. İttihad-ı İslâm fikri İslâm coğrafyasının dört bir tarafında yazarlar, okuyucular, hatipler ve dinleyiciler bulmuş, kitlesel karakter kazanmış bir harekettir. Bu hareketin Afgani, İkbâl, Abdürreşid İbrahim, Çaviş gibi fikir adamlarının yanı sıra Abdurrahman Peşâverî gibi aksiyon adamları da bulunmaktadır. Arkalarında kayıtlı eserler bırakmadıkları için bunlar daha az tanınmakta ama daha az tanınmayı hak etmemektedirler.

Abdurrahman Peşâverî'nin karakterini, duygusunu, vatanından çok uzaklardaki Anadolu'ya çıkıp gelmesinin ardındaki sebepleri anlatmanın, anlatmanın en iyi yolu, İslâm birliği tasavvuru ve Osmanlı Devleti'nin bu tasavvurdaki yeri ile bağımsız İslâm devletleri idealini anlayıp anlatmaktır. Peşâverî, hayatının neredeyse üçte birini Osmanlı İmparatorluğu ve Türkiye Cumhuriyeti'nin hizmetine adanmıştır. Abdürreşid İbrahim'in "Benim dinim İslâm, milletim de İslâm" diyerek Japonya'ya kadar dünyayı dolaşmasını sağlayan bu kuvvet Peşâverî'ye de uzun mesafeler kat ettirmiştir. Cemaleddin Afgani'nin "Ey Hintliler! Sizler su kaplumbağası olsaydınız, İngiltere adasını yerinden söker, denize batırırdınız." ifadelerindeki cesaret Peşâverî'nin karakterine de sirayet etmiş, zalim gördüğü İngiliz'in karşısında, mazlum gördüğü Müslüman kardeşinin yanında yer almıştır. Abdülaziz Çaviş'in

³⁷ Çodri Haliguzzaman, **Şahrah-i Pakistan**, Fiction Haouse, Lahor, 2017, s:157.

Türklere destek olunması için verdiği uğraş Peşâverî'nin de rehberi olmuştur ve bugün adını Doğu'nun Büyük Filozofu olarak andığımız İkbâl'in "İslâm'ın güneşi ve İslâm'ın son askeri" dediği Türklere olan kalbî bağlılığı ile kendini Türklerden ayrı tutmamış, kaderini bu milletin kaderine bağlamıştır. İkbâl ve Peşâverî aynı toprakların yetiştirdiği iki mefkûre adamıdır. İlki "Dua edelim kardeşlerim, o bayrak, o burçlardan kıyamete kadar düşmesin. İslâm'ın güneşi kararmasın." diyerek Müslüman Hintlilere, Türk kardeşinin davasına ortak olmayı aşılaman, ikincisi dua etmekten fazlasını yaparak Türk Devleti'nin hizmetinde savaşan.

İKİNCİ BÖLÜM

2. HİNT MÜSLÜMANLARI VE OSMANLI DEVLETİ İLE İLİŞKİLERİ

19. ve 20. yüzyıl Hindistan’ında siyasî ve toplumsal durum oldukça karışıktır ve bu dönemde Hint Müslümanlarının Osmanlı Devleti’ne olan ilgi ve hassasiyeti çoğalmıştır. 16. asırdan beri İslâm dünyasının hamisi konumunda bulunan Osmanlı Devleti’ne karşı Hint Müslümanları arasında derin bir bağlılık bulunmaktadır. Bu bağlılık, Müslüman egemenliğindeki Hint alt kıtası siyasal yapısının 19. yüzyıl ortasında tamamen değişerek hâkimiyetin bir Batılı Hristiyan devlete, İngiltere’ye geçmesiyle artmıştır. Osmanlı Devleti’nin buhranlı zamanlarında, birçok açıdan zor durumda bulunan Hindistan Müslümanları dinî hamileri olarak gördükleri Osmanlı Devleti’nin siyasetini çok yakından takip etmişler, kendi bağımsızlık mücadeleleri yanında Osmanlı Devleti’nin hâkimiyet ve istiklâlinin de savunucusu olmuşlardır.

Hindistan Müslümanlarının Osmanlı Devleti ile alakası Fatih Sultan Mehmed devrine kadar uzanır. İstanbul’un fethi üzerine Güney Hindistan’daki Behmeni sultanı III. Muhammed Şah, bir mektup yazarak Osmanlı padişahı Fatih Sultan Mehmed’i tebrik edip, iyi ilişkiler kurmak istediğini belirtmiştir.³⁸ Hint Müslümanları, Osmanlı padişahlarını Müslümanların halifesi, Osmanlı Devleti’ni de yeryüzünde Sünnî İslâm’ın hamisi ve mukaddes mekânların koruyucusu olarak kabul ederler. İlişkiler bu kadar eskiye dayansa da, Hint alt kıtasındaki diğer bir Müslüman devlet olan Babürlülerin yerini İngilizlere devrettiği döneme kadar her iki ülkenin bağlantıları daha mesafeli bir şekilde devam etmiştir. Bölgede İngiliz hâkimiyetinin baş göstermesi ve İngilizlerin 1857 senesinden itibaren de tamamen hâkim olmaları üzerine Hint Müslümanlarının Osmanlı’ya olan ilgileri artmıştır. II. Abdülhamid’in

³⁸ Azmi Özcan, “Hindistan: IV. Osmanlı-Hindistan Münasebetleri”, **DİA**, c.18, 1998.

Pan-İslâm politikası³⁹ ile Hint Müslümanları egemen İngilizler ve halifeleri kabul ettikleri Osmanlı Sultanlığı arasında kalmışlardır. Hint Müslümanlarının Osmanlı'ya karşı duydukları bu muhabbet İngilizleri rahatsız etmiştir.⁴⁰

2. 1. 1857 SİPAHİ AYAKLANMASI (Büyük Hint İsyanı)

Hindistan siyasî tarihinde 1857 Büyük Hint İsyanı hem bölgede İngilizleri resmen hâkim konumuna getirdiği hem de Hint Müslümanlarını ikincilleştirdiği için önemli bir dönüm noktasıdır. “Sipahi Ayaklanması” olarak anılan Büyük Hint İsyanı başlangıçta İngiliz ordusundaki Hintli askerlerin ayaklanması iken kısa sürede Kuzey ve Orta Hindistan halkı arasında da yayılmıştır. Müslüman ve Hinduların bu ortak isyanı özünde dinî bir muhtevaya sahiptir ve genel sebepleri İngilizlerin ibadetlere müdahalesi ile Hintlileri tümüyle Hristiyanlaştırmaya çalıştıkları inancıdır.⁴¹ Ayaklanma sırasında yayınlanan çeşitli fetvalardan biri Babür İmparatorluğu'nun son temsilcisi II. Bahadur Şah Zafer Han'a aittir.⁴² İngilizlere tâbi, derviş tabiatlı bir insan olan Şah Zafer, bu ayaklanmayı başlangıçta desteklememiş, hatta askerleri vaz geçirmeye çalışmıştır.⁴³ İsyanın ilerlemesi ve güçlenmesi üzerine ayaklanmayı desteklemiştir.⁴⁴ Ancak hızla bütün Hindistan'a yayılmasına karşın düzenli bir hal alamayan ayaklanma İngilizler tarafından kanlı bir şekilde bastırılmıştır. Sipahi

³⁹ Sultan II. Abdülhamid'in Pan-İslam politikası üzerine bir değerlendirme için bkz. Jacob M. Landou, “II. Abdülhamid ve İslâm Birliği Siyaseti” **Türkler**, c. XIII, Ankara 2002, s:232-237.

⁴⁰ Azmi Özcan, “Sultan II. Abdülhamid Döneminde Osmanlılar ve Hindistan Müslümanları” **Türkler**, c.XIII, Ankara 2002, s:138-142; Hint-Osmanlı ilişkileri için bkz. H. Hilal Şahin, “Osmanlı-Hint İlişkilerine Genel Bir Bakış”, **Akademik Tarih ve Düşünce Dergisi**, c.2, sy.6, 2015; Hint Alt kıtasındaki Pan-İslâm hareketleri için bkz. Azmi Özcan, **Pan-İslamizm Osmanlı Devleti Hindistan Müslümanları ve İngiltere (1877-1924)**, İsam Yayınları, Ankara, 1997.

⁴¹ Askerlerin isyanına sebep olan olay, yeni çıkan yağlı kartuşların kullanılmak istenmemesidir. Bu kartuşlarda kullanılan yağın (Müslümanlara domuz yağı, Hindulara ise inek yağı kullanıldığı söylenmiştir.) iki din mensuplarınca da hassasiyet konusu olan hayvanların yağlarından olması sebebi ile askerler bunu kullanmak istememişlerdir. Kartuşların kullanılması konusunda zorlama yapılınca da isyan baş göstermiştir. Bkz. Halil Toker “Hint-Türk İmparatorluğunun Son Temsilcisi Bahadur Şah Zafer (1189-1297/1775-1862)”, **Nüsha: Şarkiyat Araştırmaları Dergisi**, c.IV, sy. 12, Ankara, 2004, s:65.

⁴² Rudolph Peters, **İslam ve Sömürgecilik: Modern Zamanlarda Cihad Öğretisi**, Sunuş ve Notlar: Ali Bulaç, Türkçesi: Süleyman Gündüz, Nehir Yayınları, İstanbul 1989, s:94.

⁴³ Şah Zafer Han'a askerler tarafından ayaklanmanın başına geçmesi yönünde yapılan teklif üzerine söyledikleri için bkz. Halil Toker “Hint-Türk İmparatorluğunun Son Temsilcisi Bahadur Şah Zafer” s:74/ 16. dipnot.

⁴⁴ Toker, a.g.m., s:65.

İsyanı sonucunda 331 yıl Hindistan'a hükmeden Babür İmparatorluğu son bulmuştur.⁴⁵

İsyan sonrası Müslümanları sindirme politikası izleyen İngilizlerin Müslümanları hedef almasındaki sebep bu isyanın Müslümanlar tarafından çıkarıldığına inanmalarıdır. İngilizlere göre bu isyanla eski Babür İmparatorluğu tekrar canlandırılmak istenmektedir.⁴⁶

İngilizlerin Müslümanlar üzerindeki yoğun baskıları kötü sonuçlar doğurmuştur. Müslümanlar, kültürel, sosyal, siyasî ve iktisadî çöküntüye girmişlerdir. Toplum rehberliğini üstlenen ulema da İngilizlerce isyandan en çok sorumlu tutulan kesimlerden olmuş ve darmadağın edilmiştir. Bu süreçte bazı ulema Hindistan'ı terk ederek Mekke'ye yerleşmiştir.⁴⁷ Bununla birlikte İngilizler çıkarttıkları "Müsadere Yasası" (Resumption Act) ile tapu gösteremeyen Müslümanların mülklerini ellerinden almıştır. Müslümanlar 1857'ye kadar toprak mülkiyetinin yarısından fazlasına sahip iken 1960'larda bu oran yüzde 15'e kadar düşmüştür. Sonuç itibari ile de ekonomik ve ticarî olarak Müslümanlar zayıflamış, orta sınıf yok olmuş, işsizlik, açlık ve hastalık Müslümanlar arasında yayılmıştır.⁴⁸

Hindistan'da artık Müslüman bir yönetimin kalmaması Hint Müslümanlarının Osmanlı Devleti'ne olan bağlılığını perçinlemiştir. Osmanlı sultanının varlığı, İslâm halifesi olması sebebi ile Hintli Müslümanlar açısından çekim merkezi olmuştur.

⁴⁵ II. Bahadır Şah, kendisi ve ailesine dokunulmayacağı güvencesi ile İngilizlere teslim olmuşsa da oğulları İngilizlerce katledilerek cesetleri Delhi sokaklarında dolaştırılmıştır. Bkz. Halil Toker, "Hindistan'da Farsça Urduca Şiir ve II. Bahadır Şah Devri Şairleri", Yayınlanmamış Doktora Tezi, İstanbul Üniversitesi 1995, s:13; Sipahi ayaklanması için ayrıca bkz. Y. Hikmet Bayur, **Hindistan Tarihi**, c.3, TTK, Ankara, 1950, s: 303-312.

⁴⁶ Peters, a.g.e., s:94-95.

⁴⁷ Özcan, **Pan-İslamizm**, s:27; 1857 senesinde gerçekleşen Büyük Hint İsyanı Kırım Harbi sonrasında meydana gelmiştir. İngilizler bu tarihte aralarının iyi olduğu Halife Abdülmecid'den isyanı bastırmak için gönderilecek kuvvetin Mısır'dan geçmesi iznini almakla kalmamış, ayrıca Halife'den Müslümanların İngilizlere karşı savaşmamaları hakkında bir mektup temin etmeyi de başarmışlardır. Ayrıca Halife Abdülmecid olaylar sırasında zarar gören İngilizler için 1000 sterlinlik bir bağışta da bulunmuştur. Bkz. Özcan, **Pan-İslamizm**, s:24-25.

⁴⁸ Kemal Özcan Davaz, **Atatürk Banglades Kazi Nazrul İslam**, Atatürk Araştırma Merkezi, Ankara, 2000, s: 57.

Yaşanan bu süreç sonrasında Hindistan'da Osmanlı sultanının adı Cuma hutbelerinde zikredilmeye başlanmıştır.⁴⁹

2. 2. 1877 OSMANLI RUS HARBİ VE HİNDİSTAN

1877 Osmanlı-Rus Harbi Hindistan Müslümanları açısından oldukça önemlidir. Savaş öncesinde Balkanlar'da meydana gelen siyasî gerilim ve Osmanlı'nın durumu Hint Müslümanlarını hayli endişelendirmekte idi. 93 Harbi ile birlikte Osmanlı'ya olan destek giderek arttı. Hint Müslümanları heyecan ve endişe içerisinde Osmanlı'nın akıbetini takip ediyorlar, Osmanlılara destek olabilmek için yardım sandıkları açarak maddî yardım topluyorlar ve yazdıkları bildiri ve dilekçelerle de İngilizlerin Osmanlı'ya destek olması için çabalıyorlardı. Maddî yardımların yanı sıra Ruslarla savaşmak için gönüllüler teşkil etmek üzere çağrılar da yapılıyordu. Hindistan'daki Şîîler ve Hindular dahi Osmanlı'ya bu dönemde destek olmuşlardır.

Savaşın gidişatının beklenildiği gibi olmaması büyük üzüntü yaratmış, hayal kırıklığına sebep olmuştur. Ancak savaşta meydana gelen bazı olaylar (Plevne müdafaası gibi) birer kahramanlık destanı şeklinde anlatılmıştır. İngilizlere karşı ise Osmanlı'yı desteklemedikleri için kızgınlık had safhada olmuştur. Savaş sonrası Berlin Konferansı kararları da nefretle karşılanmış, sonrasında İngilizlerin Kıbrıs'a yerleşmeleri büyük tepkilere neden olmuş ve İngilizler fırsatçı olarak görülmeye başlanmıştır.

Tüm İslâm dünyası düşünülecek olursa, Osmanlı'ya karşı Hint Müslümanlarının gösterdiği hassasiyet başka hiçbir yerde görülmemiştir. Basının rolünün de artması sayesinde en ücra köşelerdeki insanlara kadar, Osmanlı'nın durumu anlatılmış ve bunun sonucu olarak da Hindistan halkı (Hindular da dâhil olmak üzere) Osmanlı'yı desteklemiştir.⁵⁰

⁴⁹ Özcan, **Pan-İslamizm**, s:28; Hindistan'da adına ilk hutbe okutulan Osmanlı Sultanı Sultan Abdülaziz'dir. Bkz. Aziz Ahmed, **Hindistan ve Pakistan'da Modernizm ve İslam**, Türkçesi: Ahmet Küskün, Yöneliş Yayınları, İstanbul, Mart 1990, s:93

⁵⁰ Azmi Özcan, **Pan-İslamizm**, s: 85-102.

2. 3. BENGAL'İN BÖLÜNMESİ

Türkiye'deki gelişmeleri yakından takip eden Hindistan'da, 1905 senesinin siyasî gündeminde Bengal'in bölünmesi ile başlayan karışıklıklar vardı. Hindistan'ın o dönemki yöneticisi Lord Curzon'un (1889-1905) Bengal'i ikiye bölme kararı özellikle Hinduların yoğun muhalefetine sebep olarak uzun müddet kabul edilmemiş, 7 Ağustos 1905'de Kongre Partisi⁵¹, bölgede İngiliz mallarını boykot hareketi başlatmıştır.⁵² İngiliz Hükümeti ise Hindulara karşı mukavemet etmek zorunda kalmıştır. Aynı sene İngiltere'de Liberal Parti başa geçmiş ve Hindularla arasını iyi tutmak adına Hindistan Bakanı Morley tarafından Bengal'in bölünme işini yeniden ele alacakları açıklaması yapılmıştır. Bu tarihten 1911 senesine kadar Hindular ve Kongre Partisi yoğun bir şekilde Bengal'den pay istemiştir. 1911 senesinde İngiltere Kralı V. George, Hindistan ziyareti sırasında bu bölünmeden vazgeçtiğini açıklamıştır ve Müslümanların yoğunlukla yaşadığı Doğu Bengal, Hindu çoğunluğa sahip Kalküta'ya bağlanmıştır. Böylelikle İngilizlerin Bengal'in bölünmesi konusunda Doğu bölgesindeki Müslüman çoğunluğun çıkarlarının düşünülerek, onların gelişiminin amaçlandığı gibi söylemleri de anlamını yitirmiştir. Müslümanlar, kendilerini feda edilmiş hissederek İngiltere'nin her zaman Hinduların çıkarlarını düşündüğüne inanmış ve büyük hayal kırıklığına uğramışlardır.⁵³

⁵¹ Kongre Partisi veya Hindistan Ulusal Kongresi: Birliğin ilk kurucusu Hindistan'da uzun müddet memurluk yapan bir İngiliz olan A.O. Hume'dur. İlk defa 1885'de Bombay'da yapılan bir kongre ile faaliyetlerine başlamıştır. Birliğin kurulma amacı İngiliz Hükümeti'nin esaslara aykırı uygulamaları karşısında Hindistan halkının her türlü mukavemetini sağlamak olarak özetlenebilir. Aslında bu oluşum Hintlilere kitle olarak çalışmayı öğretmiştir. Bu şekilde Kongre Hinduların desteklediği bir inkılap hareketine dönüşmüş ve Hindistan'ın özgürlük mücadelesinde Hindu kesimi temsil eden önemli bir siyasî yapılanma oluşmuştur. (Kongre Partisi bugün hâlâ Hindistan'da Hindu milliyetçiliğinin sembolü olarak siyasî hayatına devam etmektedir.) Y. Hikmet Bayur, **Hindistan Tarihi**, c.3, s: 464-466; Kongre Partisi ilk dönemlerde dinsel bir grubu temsil etmiyordu Parti'nin argümanı hiçbir dini temsil etmediği kapsayıcı ve bütünleştirici bir yapı olduğu üzerinedir. Bu dönemde Hindular ile birlikte hareket edilmesi gerekliliğini savunan Ebu'l Kelam Âzâd, Han Abdulgaffar gibi önemli isimler Kongre'ye katılarak Hindu-Müslüman birliğini savunuyorlardı. Bkz. Cihan Aktaş, **Pakistan Dosyası**, Akabe Yayınları, İstanbul, 1987s: 42.

⁵² G. Allana, **Bir Millet'in Yaraticısı Cinnah**, çev: Amet Edip Uysal, Kültür Bakanlığı Yayınları, Ankara 1982, s:62.

⁵³ Bayur, **Hindistan Tarihi c.3**, s: 469-471; Muhammed Ali Çerâğ, **Ekâbireyn-i Tahrîk-i Pâkistan**, Sang-e Meel Publication, Lahor 2003, s:580; Davaz, a.g.e., s: 60.

2. 4. OSMANLI DEVLETİ'NDE II. MEŞRUTİYET İLANI VE HİNDİSTAN'DAKİ TEPKİLER

Osmanlı'daki 1908 İhtilali Hindistan'daki Müslüman ve Hindular için de bir devrim niteliğinde idi. Genç Türklerin meşrutiyet ilanı Hindu ve Müslümanlar tarafından heyecanla takip ediliyordu.⁵⁴ Bu devrim Hint halkı için umut kapıları açarak Avrupa'ya karşı direnişin de sembolü olmuştu. İttihad ve Terakki'nin fikirlerini kendi coğrafyalarında İngilizlere karşı uyarlanabilecek bir yöntem olarak görüyor, hürriyete giden yolda rol model olarak kabul ediyorlardı. Kapitülasyonların kaldırılması gibi kararlar Batı'ya başkaldırmak olarak algılanıyor ve Türkiye'yi örnek alan Müslüman ve Hindu Hintliler Osmanlı'daki gelişmelerle en ince ayrıntısına kadar ilgileniyorlardı.⁵⁵

Bu duygulara sahip Hintliler için Türk meşrutiyetinin başarısız olması hayal kırıklığı demektir. Ancak durumdan yine de Türkleri değil, onlara destek olmayan Batı'yı sorumlu tuttular. Özellikle parlamento geçmişine sahip İngiltere'nin Türklerle bu konuda destek vermemesi Hindistan'da bilhassa Müslüman kesim tarafından kaygı ve memnuniyetsizlik ile karşılanmış ve onları İngilizlere karşı yabancılaştırarak Hindu milliyetçilerle işbirliği yapmaya yöneltmiştir.⁵⁶

2. 5. TRABLUSGARP SAVAŞI VE HİNDİSTAN

1911 senesine gelindiğinde dünya siyaseti ile birlikte Hindistan siyaseti de hızla değişiyordu. Dönemin Hindistan'ındaki iki önemli siyasî oluşum Hindu Kongre Partisi ve Müslim Lig⁵⁷ çatışmasında Hindu Kongre daha faal ve daha önde idi. Ocak

⁵⁴ İskender Gökalp ve François Georgeon, **Kemalizm ve İslam Dünyası**, çev. Cüneyt Akalın, Arba Yayınları, İstanbul, Kasım 1990, s:144

⁵⁵ Mim Kemal Öke, **Hilâfet Hareketleri: Güney Asya Müslümanlarının İstiklal Davası ve Türk Millî Mücadelesi (1919-1924)**, Kültür ve Turizm Bakanlığı Yayınları, Ankara 1988, s:15.

⁵⁶ Gökalp ve Georgeon, a.g.e., s:145-146.

⁵⁷ Müslim Lig (All India Muslim League-Tüm Hindistan Müslümanları Birliği): Hindu Kongre Partisi kurulurken Müslümanlar bu oluşumun dışında kalmışlardır. Bunda ana sebep "seçim" sorunudur. Hindistan'da yapılacak bir seçimde Müslümanların Hindular karşısında azınlıkta kalması sorunu başta Seyyid Ahmed Han olmak üzere birçok Müslümanı endişelendiren bir durumdur. Şayet Avrupa usulü bir seçim olacaksa Hindistan'da yaşayan Müslümanların da sayıları ve siyasal önemleri itibari ile uygun bir seçim payı sağlanmalıydı. Bu düşünceler ışığında 1906 senesinde III. Ağa Han başkanlığında Müslim Lig (All India Muslim League-Tüm Hindistan Müslüman Birliği) kuruldu. Bayur, **Hindistan Tarihi**, c.3, s: 475-476; M. Naeem Qureshi, "Hindistan Müslümanları Birliği", **DİA**, c.18, 1998, s:111-112; Cihan Aktaş, **Pakistan Dosyası**, s:43-44.

1911’de Birinci Hindu-Müslüman Birliği Konferansı düzenlendi. Bu konferansta bütün liderler açıkça Hindu ve Müslüman birlikteliğini vurguladılar.⁵⁸

Hindistan’da İngiliz karşıtlığının yükseldiği bu dönemde meydana gelen Trablusgarp Savaşı bir infiale yol açmıştır. Hint Müslümanlarına göre Batı, her zaman uyguladığı çifte standardı burada da uygulayarak İtalya’nın Trablusgarp işgaline sessiz kalmıştır. Hindistan gazeteleri Batı’nın büyük güçlerinin bu konuda hiçbir şey yapmadığını vurgulamışlardır.⁵⁹ Avrupa’nın açık bir şekilde Türklere karşı yeni bir Haçlı Seferi düzenlediğine inanılmaktadır.⁶⁰

Hint Müslümanları bu olayı son İslâm devletinin yok edilmesi şeklinde algılamışlardır. Buna karşın Hindu kesim de 1908 Meşrutiyet’iyle beraber bağımsızlık konusunda örnek olarak görmeye başladıkları Türkleri, bu savaşta desteklemişlerdir.⁶¹ Hinduların Türklere duydukları yakınlık ve sevgi daha ziyade sıkıntıda olan yabancı bir toplumun direnişine duyulan sevgi ile alakalıdır. Batı karşısında ezilen Hindistan halkı aynı güçlerce ezilmeye çalışılan Türk milletinin mücadelesini hayranlıkla izlemişlerdir. Hint Müslümanları içinse Türklere duyulan sevgi İslâm’ın zorunlu kıldığı bir görev, dinî bir dayanışmanın gereğidir.⁶²

Bu dönemde Türklere destek olma konusunda halkı aydınlatan Müslüman basının önemi büyüktür. Hindistan’ın en önemli gazetelerinden olan *el-Hilâl*⁶³, Trablusgarp hakkında yaptığı haberlerde sürekli Türkleri güçlü göstermiştir. Gazetenin kurucusu Ebu’l Kelâm Âzâd yazıları ile her zaman Türkleri desteklemiştir. (İttihat ve Terakki’nin bazı kurucuları ile tanışan ve onların düşüncelerinden çok etkilenen Âzâd, siyasî ve şahsî olarak onları her zaman savunmuştur.)⁶⁴

⁵⁸ Çerâğ, a.g.e, s:580

⁵⁹ Gökalp ve Georgeon, **Kemalizm ve İslam Dünyası**, s:146

⁶⁰ Öke, **Hilâfet Hareketleri**, s:16

⁶¹ Salim Cöhçe, “Türk İstiklal Mücadelesi ve Hindistan” , **Tarihte Türk-Hint İlişkileri Sempozyum Bildirileri**, Türk Tarih Kurumu Yayınları, 31 Ekim-Kasım 2002, s:145.

⁶² R. K. Sinha, **Kurtuluş Savaşı, Devrimler, Mustafa Kemal ve Mahatma Gandhi (1919-1928)**, Milliyet Yayınları, İstanbul 1972, s:22.

⁶³ 1912 senesinde, Ebu’l Kelâm Âzâd tarafından çıkarılmaya başlanan özgürlük yanlısı gazete. Gazete Pan-İslamizm’i yayan bir görüşe sahipti ve Osmanlı’nın büyük bir destekçisi idi. Gördüğü yoğun ilgi İngilizlerinin endişelenmesine sebep oldu ve 1915 tarihinde de İngilizler tarafından kapatıldı. Azmi Özcan, “Ebu’l Kelâm Âzâd” , **DİA**, c.10, 1994; **el-Hilâl** Gazetesi hakkında ayrıntılı bilgi için bkz. Zekai Kardaş, “Ebu’l Kelâm Azad ve el-Hilal Gazetesi Çerçevesinde Türkiye ve Türkler”, Yayınlanmamış Doktora Tezi, İstanbul Üniversitesi, 2011.

⁶⁴ Kardaş, a.g.t., s:91.

1911'deki Trablusgarb Savaşı sırasında Hint Müslümanları gerek basında yazılar yazarak gerekse başlattıkları yardım seferberliği ile Türk halkına destek olmuşlar, Trablusgarp şehit ailelerine verilmek üzere topladıkları paraları Türk Kızılay'ına ulaştırmışlardır.⁶⁵ Afgan ve Hint Müslümanlarının topladığı paralar Türk Hilâl-i Ahmer'ine gönderilmiştir. Kızılay Arşivi'nde bunun örneği olan birçok vesika mevcuttur.⁶⁶ Hindistan'da İstanbul'a destek için düzenlenen protesto mitinglerinde Müslümanların yanında radikal milliyetçi Hindular da yer almış ve İngilizlere karşı Hindu-Müslüman birliğinin zorunlu olduğunu vurgulamışlardır.⁶⁷

Bu dönemde yardım seferberliğine katılmak için insanların gösterdikleri fedakârlığı anlatan sayısız hikâyeler mevcuttur. Hint Müslümanlarının Türklerin durumunu ne kadar ciddiye aldıklarını anlamak adına birkaç örneği burada anlatmak uygun olacaktır. Öncelikle Hint Müslümanlarının çoğunluğunun fakir olduğunu belirtmek gerekir. Fakat buna rağmen toplanan yardımların büyük bir kısmı yine bu fakir kesim tarafından yapılmıştır. Yardım toplamak üzere şehirlere gönderilen hatipler konuşmalar yaparak halkı yardıma teşvik etmişlerdir. Bu konuşmalar sırasında yabancıların saldırıları altındaki Türklerin başına gelen felaketler anlatıldığında dinleyen kadınlar arasında parası olmayanlar üzerlerindeki gümüş takıları ya da çocuklarının başlarındaki pullu takkeleri ağlayarak atıp “Alın, bunu satarak parasını yardıma ekleyin” demişlerdir.⁶⁸

Peşâver'de yaşanan hayret verici iki örnek ise İngiliz kayıtlarına dahi geçmiştir. Bunlardan ilki, yirmi yaşındaki Gulam Muhammed ve yirmi bir yaşındaki Gulab Dîn isimlerindeki iki gencin, çok fakir olmaları ve verecek hiçbir şeyleri olmaması sebebi ile kendilerini satışı çıkarmalarıdır. Bu iki genç, kendileri için

⁶⁵ Öke, **Hilafet Hareketleri**, s:16.

⁶⁶ Afgan ve Hint Müslümanlarının toplamış olduğu yardımlarla alakalı bkz; Kızılay Arşivi: KA, ds. 96/72; 96/72-2; 96/72-3; ds.19/165; Seçil Karal Akgün, Murat Uluğtekin, **Hilâl-i Ahmer'den Kızılay'a**, Kızılay Yayınları, Ankara 2002, s:115; Ayrıntılı bir liste halinde 1912 senesi sonuna kadar Hindistan'dan gelen yardımları görmek için bkz. **Padişah'ın Himayesinde Osmanlı Kızılay Cemiyeti 1911-1913 Yıllığı**, Haz: Ahmet Zeki İzgöer, Ramazan Tuğ, Türk Kızılayı Yayınları, Ankara 2013, s:269-279; Sadece Balkan Harbinde gönderilen yardımlar hakkında ayrıntılı bilgi için bkz. Ahmet Zeki İzgöer, “1911-1913 (1329-1331) Tarihli Osmanlı Hilâl-i Ahmer Sâlnâmesine Göre Balkan Savaşları Sırasında Hint Müslüman Halkın Osmanlı'ya Yardımları”, **Journal of History and Future**, c:1, sy:1, Aralık 2015, s:99-171.

⁶⁷ Gökalp ve Georgeon, **Kemalizm ve İslam Dünyası**, s:147.

⁶⁸ Halil Halid, **İngilizlerin Osmanlıyı Yok Etme Siyaseti**, haz. Orhan Sakin, Ekim Yayınları, İstanbul 2011, s:78.

verilecek paranın Türk Kızılayı'na gönderilmesi karşılığında bütün yaşamları boyunca köle olmayı ve kendilerini satın alan kişiye hizmet etmeyi vaat etmişlerdir. Diğer olayda ise Peşâver'de yaşayan ve verecek hiçbir şeyi olmayan bir kadın, dört aylık bebeğini Türk Yardım Fonuna bağışlamıştır. Açık arttırma ile satışa çıkarılan bebeğe en yüksek fiyatı veren kişiden alınan para anne adına yardım fonuna bağışlanmıştır. Herkesi son derece duygulandıran bu olayda bebeği satın alan kişi onu annesine geri vererek bütün eğitim masraflarını da üstlenmiştir.⁶⁹ Hint Müslümanlarının Balkan Savaşları döneminde Osmanlı Devleti'ne yaptıkları yardımlar, dönemin Osmanlı gazetelerinde de geniş yer bulmuş, Osmanlı toplumu Müslüman Hintli kardeşlerinin yardımlarından haberdar edilmiştir.⁷⁰

1913 senesinde Hindistan Büyükelçiliği görevini yapan ve Hintlilerle sağlam ilişkileri bulunan Halil Halid Bey (1869-1931) de Hint Müslümanlarının, Osmanlı-Rus Muharebesi, Hicaz demiryolunun inşası, Teselya Muharebesi, Trablusgarp Muharebesi ve özellikle de Balkan ve Birinci Dünya Savaşları sırasında Türkiye'ye göndermiş oldukları yardımların çok büyük teşekkürüne layık olduğunu belirtmiştir.⁷¹

2. 6. BALKAN SAVAŞLARI VE HİNT MÜSLÜMANLARI

Art arda gelen savaflara Balkan Savaşları da eklenince Hindistan'da, tepkiler had safhaya ulaşmıştır. Bu dönemde Osmanlı'yı desteklemenin farz olduğuna dair fetvalar yayınlanmıştır. Dönemin önemli Osmanlı devlet adamları olan Enver Paşa, Talat Paşa, Niyazi Bey ve Mahmud Şevket Paşa Hindistan'da herkesin tanıdığı, resimleri ile ev ve dükkânların süslendiği birer kahraman olmuşlardır.⁷² Enver Paşa'nın yeri ve sevgisi ise çok büyüktür ve Müslümanlar tarafından "Ulusal Kahraman" ilan edilmiştir. Evlerde, iş yerlerinde hatta önemli yerlerde dahi onun

⁶⁹ Abdul Rauf, "The Balkan Wars and British India", **The Balkan Wars at Their Centenary International Symposium**, IRCICA ve Sabahattin Zaim Üniversitesi, İstanbul, 21-21 Ekim 2012, s: 32-33; Özcan, **Pan-İslamizm**, s:192- dipnot 10.

⁷⁰ Osmanlı başında Hint Müslümanlarının yardımları hakkındaki haberler için bkz. Serdal Soyluer, "Balkan Savaşları Sırasında Hint Müslümanlarının Osmanlı Devleti'ne Yardım Kampanyalarının Osmanlı Basınına Yansımaları", **Şarkiyat Mecmuası (İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi)**, sy.13, İstanbul 2008/2, s: 95-117.

⁷¹ M. Halil Halid, **Türk Hakimiyeti ve İngiliz Cihangirliği**, Yeni Matbaa, İstanbul, 1341, s:67-68.

⁷² Özcan, **Pan-İslamizm**, s:191.

renkli tabloları bulunmaktadır. Ancak Türklere karşı duyulan bu sempati İngiliz Hükümeti tarafından her fırsatta cezalandırılmıştır.⁷³

Özellikle Balkan Harbi sırasında Edirne'nin Bulgarların eline geçmesi üzerine Hindistan'ın gazete ve dergilerinde birçok haber yayınlanmıştır. Mevlâna Ebul Kelâm Âzâd *el-Hilâl*'in Nisan 1913 sayısında "Sukût-u Edirne" isimli bir yazı yazmıştır. Bu, Türklerin durumundan bahseden acıklı bir mersiye'dir. Sonra 21 Mayıs'taki sayıda "Azim'üş Şan Edirne" isimli Edirne hakkında tarihi bir yazı yayınlanmıştır. Bu sayıda Şükrü Paşa'nın cesareti, azmi, zorluklarla mücadelesi övgülerle anlatılmıştır. 2 Nisan tarihli sayısında da Şükrü Paşa'nın kahramanlığından bahseden bir yazı yayınlamıştır.⁷⁴ Muhammed İkbâl'in "Muhasara-yı Edirne" isimli şiiri de *Zemindâr* gazetesinde yayınlanmıştır. İkbâl bu şiirinde Türk askerinin İslâmî hasletlerinden bahsetmiş, mücahitliğine vurgu yapmıştır.⁷⁵

Balkan Savaşları sonucunda Osmanlı'nın Balkanlardan çekilmesi birçok sıkıntı ile beraber binlerce Türk muhacirin evsiz kalmasına da sebep olmuştur. Edirne'nin düşmesinden sonra bu sayı yüz binlere ulaşmıştır. Bu dönemde Hint basınında bununla alakalı da haberler yapılmış ve yardım toplanmaya başlanmıştır.⁷⁶ Hatta Balkanlar'dan gelen muhacirlerin Anadolu'da iskânı için "Rumeli Muhacirlerine Yardım Cemiyeti" kurulmuştur. Muhammed Ali ve Zafer Ali Han tarafından tasarlanan projeyle öncelikle iki yüz hanelik bir bölge oluşturulması planlanmıştır. Bu maksatla Zafer Ali Han Türkiye'ye gelmiş, Dr. Ensâri ve Mısırlı Beyler ile birlikte Anadolu'da uygun yer bakmışlardır.⁷⁷ Akabinde de Hindistan'da

⁷³ Abdul Rauf, "The Balkan Wars and British India", s:31; Ebu'l Kelâm Âzâd'ın bu dönemde yazdığı yazı Enver Paşa'ya duyulan hayranlığın güzel örneklerinden biridir: "26 Ekim güneşi, günün yorgunluğundan sonra batarken aynı anda çölün içlerinden ayın parlaklığında bir gölge görünür oldu. Bu gölge, deve üstünde gidiyordu. Ancak deve ceset yığınlarını görüp ilerlemek istemeyince o, yürüyerek toprakla buluşmuş cesetlerin yanına geldi ve kendi kutsal toprakları adına şehit olanları öptü. Kendi sıcak gözyaşlarından birkaç damla bu soğuk cesetlerin üzerine döküldü ve aynı anda geri adım atarak devesinin üzerine bindi ve çölde kayboldu. Bu adam Libya çöllerinin savunma ve saldırı padişahı Enver Beydi." Kardaş, a.g.t., s:105

⁷⁴ Şâhçihânpûrî, a.g.e, s:140; Balkan Savaşları ve Edirne hakkındaki **el-Hilâl**'de yapılan haberler için bkz: Kardaş, a.g.t., s:137-165.

⁷⁵ Şâhçihânpûrî, a.g.e, s:140; Edirne Muhasarası şiiri için bkz. Muhammed Han Kayani, **İkbâl: Felsefe, Siyaset ve Şiir Dünyasıyla**, İz Yayıncılık, İstanbul, 2002, s: 123.

⁷⁶ Kardaş, a.g.t., s:99.

⁷⁷ Eşref Edip, "Hindistan Müslümanlarının Anadolu'da Köyler Tesisi", **Sebil'ür-Reşad**, c.X, sy. 248, 30 Mayıs 1329, s:236.

bu gaye ile yardımlar toplanmaya başlanmış ve Birinci Dünya Savaşı zamanına kadar da yardım gönderilmeye devam edilmiştir⁷⁸

2. 7. BİRİNCİ DÜNYA SAVAŞI VE HİNDİSTAN

Hint Müslümanları, Osmanlı Devleti'nin Birinci Dünya Savaşı'na girmesinden korkmuş ve bunu istememişlerdir. Bu dönemde, Osmanlı Devleti'nin Almanya'ya yaklaştığını fark eden İngiltere artık kaçınılmaz olduğu görünen savaşta Osmanlı Devleti'nin tarafsız kalmasını sağlamaya çalışmıştır. Almanya'nın yanında savaşan bir Osmanlı, İngilizlerin Hindistan'da oldukça güç bir durumda kalması demektir.⁷⁹ İttihat ve Terakki liderlerince Rusya haricinde bir büyük devletin yanında savaşa girmek zaruri görülmüştür.⁸⁰ Osmanlı Devleti, savaşın fiilen başlamasının hemen akabinde 2 Ağustos 1914'te Almanya ile yaptığı gizli bir anlaşma ile henüz dünya bilmiyor olsa da tarafını seçmiştir.⁸¹

Osmanlı devlet adamları bu savaşa girerken hem Osmanlı'nın yakın zamanda kaybettiği toprakları geri alma hayaline kapılmış hem de savaşın kısa sürede biteceği yönündeki tahminlere bel bağlamışlardır.⁸² Almanların hilâfet silahı ile düşmanlarını vurabileceği kanısına Osmanlılar da katılmış, halife tarafından ilan edilecek bir cihad fetvası ile Rusya, İngiltere ve Fransa'nın Müslüman sömürgelerinde büyük tesirler yaratmayı, hatta isyanlar çıkartmayı hedeflemişlerdir. Kasım 1914'de neşredilen cihad fetvasıyla bütün Müslümanlar Allah'ın buyruğuna uyarak genç, ihtiyar demeden farz olan bu cihadda Hristiyanlara karşı savaşmaya çağırılmıştır.⁸³

İngiltere ise bu fetvadın aylar önce Hindistan'da kamuoyu oluşturma çalışmalarına hız vermiştir. Aslında büyük Müslüman sömürgelere sahip olan İngiltere, Osmanlı Devleti'nin "Hilâfet" kozu üstünde dikkatle durmaya daha Sultan

⁷⁸ Özcan, **Pan-İslamizm**, s:198.

⁷⁹ Özcan, a.g.e., s:218.

⁸⁰ Osmanlı Devlet Adamlarının savaş hakkındaki görüşleri için bkz. Yusuf Hikmet Bayur, **Türk İnkılâbı Tarihi**, c.3-1, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara, 1983, s:194-198.

⁸¹ Anlaşma metni için bkz. Kazım Karabekir, **Cihan Harbine Neden Girdik, Nasıl Girdik, Nasıl İdare Ettik**, Tecelli Basımevi, İstanbul, 1938, s:69-71.

⁸² Bayur, **Türk İnkılâbı Tarihi**, s: 198-199.

⁸³ Çeşitli dillerde çıkarılan fetvalar için bkz. "Cihad-ı Ekber Feteva-yı Şerifesi" İstanbul: Meşihat-ı Celile-i İslamiyye, Muharrem 1333, Ceride-i İlmiyye, c.1, sy.7, s:437-453. Ayrıca bkz. Bayur, **Türk İnkılâbı Tarihi**, s:320-325.

II. Abdülhamid zamanında başlamıştır.⁸⁴ Çünkü İngilizler sömürgelerinde meydana gelebilecek en ufak bir isyan kıvılcımının imparatorlukları için öngörülemez sonuçlar doğurmasından endişelenmişlerdir.

Osmanlı Devleti bilhassa II. Abdülhamit döneminde hilâfet kavramını yoğun bir şekilde işlemiş ve kullanmıştır. Sultan Abdülhamid nazarında hilâfet Müslümanları birleştirme ve ortak kimlik oluşturma siyasetinin anahtarı olmuştur. Osmanlı Devleti, İslâm birlikteliği fikrini vurgulayarak fiilî sınırlarının dışında mutasavver bir imparatorluğun yöneticisi kimliğini oluşturmaya çalışmıştır.⁸⁵ II. Abdülhamid, Asya memleketlerindeki Osmanlı konsoloslarının çeşitli faaliyetleri ile ve yerel basını kullanarak sömürge Müslümanlarını etkilemeye çalışmıştır.⁸⁶ Osmanlı'nın büyük bir İslâm devleti, halifenin de bütün Müslümanların ruhani önderi olduğu fikrini aşlamıştır.⁸⁷ II. Abdülhamid sonrası devrede ise İttihat ve Terakki liderlerinin İttihad-ı İslâm kimliğine önem verdiği ve Pan-İslâmizm'i politik yararları adına öne çıkardıkları görülmektedir.⁸⁸ Aslında İttihat ve Terakki'nin yönetime geçtiği ilk zamanlardaki vurguları daha çok millet, meşrutiyet ve hürriyet gibi kavramlar olsa da Trablusgarp Savaşı'ndan itibaren İslâmcılık politikası güçlenmiştir. Art arda gelen Trablusgarp ve Balkan Savaşları ile Batı sömürgeciliğinin Osmanlı topraklarına hücumu dış siyasette İttihad-ı İslâm fikrini öne çıkarmıştır. Bununla birlikte İttihad-ı İslâm fikri imparatorluk bünyesindeki grupları milliyetçilik akımından uzak tutmak adına da önemli bir unsur olmuştur.⁸⁹ Osmanlı İmparatorluğu dışındaki Müslüman toplumların bu savaşlarda Osmanlı'ya verdiği destek de düşünülerek İttihat ve Terakki'nin Pan-İslâmizmi aynı şekilde

⁸⁴ Mim Kemal Öke, "İngiliz Belgelerinde Türkçülük (1916-1918)", **Türk Yurdu**, Devre/8, c.1, sy.347, Şubat 1987, s:13.

⁸⁵ François Georgeon, **Sultan Abdülhamid**, çev. Ali Berkday, İletişim Yayınları, İstanbul, 2012, s:271.

⁸⁶ Sultan II. Abdülhamid'in Hint Müslümanlarına yönelik faaliyetleri için bkz. Azmi Özcan, "Sultan II. Abdülhamid Döneminde Osmanlılar ve Hindistan Müslümanları", **Türkler**, c. XIII, Ankara, 2002, s: 245-251; Azmi Özcan, "II. Abdülhamid Devrinde Osmanlı Şehbenderlerinin Hindistan'daki Faaliyetleri", **Türk Dünyası Araştırmaları**, sy.73, İstanbul, 1991, s:51-54.

⁸⁷ Georgeon, **Sultan Abdülhamid**, s:289.

⁸⁸ Hülya Küçük Sevil, "İttihat ve Terakki Döneminde İslamcılık Hareketleri (1908-1914)", Yayınlanmamış Doktora Tezi, Ankara Üniversitesi 2005, s:60.

⁸⁹ Sevil, a.g.t., s:154.

Birinci Dünya Savaşı'nda da kullanmak istemesi anlaşılır bir durumdur. Müttefik Almanya'nın büyük Müslüman sömürgeleri olmaması bu durumu kolaylaştırmıştır.⁹⁰

Savaşın hemen öncesinde Osmanlı'dan bir takım kimseler Hindistan'a ziyaretlerde bulunmuşlardır. Bu ziyaretlerin amacı iki ülke Müslümanları arasındaki bağları kuvvetlendirmek olarak gösterilmiştir. Hindistan'a giden isimler arasında *Sebil'ür-Reşad* yazarı Tevfik Bey, Osmanlı Hilâl-i Ahmer'inden Dr. Adnan Adıvar, Dr. Kemal Ömer ve Kuşçubaşı Eşref Bey'in kardeşi Hacı Sami ile Yüzbaşı Sadık Beyler bulunmaktadır. Tevfik Bey, bir seneye yakın kaldığı Hindistan hakkında *Sebil'ür-Reşad*'da yazılar yazarak Hint-Türk Müslümanları arasındaki bağ ve sevgiyi arttırmaya çalışmıştır. Hindistan'da bulunduğu süre içerisinde Tevfik Bey, *el-Hilâl* Gazetesi'nde de yazılar yazmıştır.⁹¹ Ayrıca Tevfik Bey'in Teşkilat-ı Mahsusa mensubu olması da muhtemeldir.⁹²

Dr. Adnan ve Kemal Beyler ise Osmanlı Hilâl-i Ahmer'i adına Hindistan Müslümanlarına teşekkür etme amacı ile ziyaret gerçekleştirmişlerdir. Hindistan'da buldukları süre zarfında aralarında Muhammed ve Şevket Ali kardeşler⁹³, Ebu'l Kelâm Âzâd ve Dr. Ensâri gibi önemli isimler ile görüşerek birçok şehri de dolaşmışlardır. Dr. Adnan ve Kemal Beyler Şubat 1914'te yani Birinci Dünya Savaşı'nın ilk dönemlerinde Hindistan'a ulaşmışlardır. Burada görüştikleri isimler tamamıyla Osmanlı ve Pan-İslâmcı kimselerdir. Dolayısı ile yapılan bu ziyaretin sadece teşekkür mahiyetinde olmaması tabii bir durumdur. Nitekim Dr. Adnan ve Kemal Beylerin İstanbul'a döndükten sonra Hindistan'daki Pan-İslâmcılara

⁹⁰ Özcan, **Pan-İslamizm**, s:213; Hilâfet ve İttihad-ı İslâm konusuna dair bir değerlendirme için bkz. Erol Güngör, **İslâm'ın Bugünkü Meseleleri**, Ötüken Yayınları, İstanbul 1981, s:149-169.

⁹¹ Özcan, **Pan-İslamizm**, s:214-215.

⁹² Mim Kemal Öke, **Hilafet Hareketleri**, s:28.

⁹³ Muhammed Ali (1878-1931) ve Şevket Ali (1873-1938) Kardeşler, Hint siyasetindeki çok önemli iki şahsiyetlerdir. Aligarh mezunu olan kardeşler, 1911'de dönemin en etkili siyasî gazeteleri olan İngilizce **Comrade** ve Urduca **Hemderd** gazetelerini çıkarmış, Hint Müslümanlarına fikrî önderlik etmişlerdir. Hindistan'da hilâfet lehindeki çalışmaların en önde gelen isimleri olan Ali Kardeşler Osmanlı'ya yardımcı olmak adına Hint Kızılayı'nın oluşturulmasından, maddî destek sağlamaya, Türkiye'ye savaşmak üzere gönüllüler toplama girişiminden, Birinci Dünya Savaşı'nda kurulan Encümen-i Hüddam-ı Kabe gibi birçok oluşumda yer almışlardır. Hilâfeti korumak adına oluşturulan Hint Hilâfet Hareketi'nin de önde gelen isimlerinden olan Ali Kardeşler İngilizler ile Osmanlılar arasında her zaman Osmanlıları desteklemeleri için Hint Müslümanlarına önderlik etmişlerdir. Bkz. Azmi Özcan, "Muhammed Ali" **DİA**, c.30, İstanbul, 2005, s:499-500; Azmi Özcan, "Şevket Ali", **DİA**, c.30, İstanbul, 2010, s:30; Mustafa Keskin, **Millî Mücadele'de Hint Müslümanlarının Türkiye'ye Yardımları (1919-1923)**, Kayseri, 1989, s:88-92.

gönderdikleri bir mektup bunu doğrular niteliktedir. Bu mektupta Hilâl-i Ahmer cemiyetinin siyasî bir kurum olmadığına altı çizilerek, eğer bir savaş çıkarsa Osmanlıların Hint Müslümanlarından neler beklediği ifade edilmiştir.⁹⁴

Hacı Sami ve Sadık Beylerin Hindistan ziyaretlerine de aynı anlayışla bakmak yerinde olacaktır. Zira Hacı Sami Bey, Teşkilat-ı Mahsusa'nın başında bulunan Kuşçubaşı Eşref'in kardeşidir ve kendisi de Birinci Dünya Savaşı boyunca Afganistan, Türkistan, Kırgızistan, Çin Türkistanı gibi yerlerde istihbarat çalışmaları yaparak ihtilal çıkarmak üzere görevlendirilmiş ve yedi yıl süresince de yurt dışında bulunmuştur.⁹⁵ Bu isimlerin yanında Bombay'a konsolos olarak gönderilen Halil Halid Bey'in faaliyetlerinin de önemi büyüktür. Müslüman halkla iyi ilişkiler kuran Halid Bey'i İngilizler dikkatle izlemiştir. Hindistan'da bulunduğu müddetçe etkili faaliyetlerde bulunan Halid Bey İngilizler tarafından "Pan-İslâmizm'in şu ana kadarki en iyi temsilcilerinden biri" olarak görülmüştür.⁹⁶

Osmanlı Devleti'nin İslâm dünyası ile bağ kurma çabaları arasında 1914 başlarında çıkarılan *Cihân-ı İslâm* adındaki Osmanlı gazetesi de gösterilebilir. Gazete, Türkçe, Urduca ve Arapça olarak basılmış ve düzenli olarak Hint basın kuruluşlarına ulaştırılmıştır. Ancak Hindistan'da bir kamuoyu oluşturulmaya çalışıldığını anlayan ve Osmanlı ile savaşa girme ihtimalinin farkında olan İngiliz Hükümeti *Cihân-ı İslâm*'in Hindistan'a girmesini yasaklamıştır.⁹⁷

Osmanlı ve İngiliz devletleri arasında savaş öncesi yukarıda zikredilen olaylar cereyan ederken, Hindistan'da Müslüman ve Hindular artık İngiliz idaresi dışında bir yönetim istemekteydi. Tarafların çıkarları değişse de birleştikleri ortak nokta İngiliz idaresinden memnuniyetsizlikti. Hindu Kongre Partisi ve Müslim Lig'in

⁹⁴ Özcan, **Pan-İslamizm**, s:215.

⁹⁵ Şevket Süreyya Aydemir, **Enver Paşa: Makedonya'dan Orta Asya'ya (1914-1922)**, c.3, Remzi Kitapevi, İstanbul, 1972, s:622.

⁹⁶ Özcan, **Pan-İslamizm**, s:217.

⁹⁷ Özcan a.g.e, s:217; Mim Kemal Öke bu gazetenin aslen Hindu olan ve ihtilalci Gadr Hareketi önderlerinden Har Dayal'in çıkarttığı bilgisini verir. Ancak, Feroz Ahmad gazeteyi çıkarmanın Pencaplı Ebu Said olduğunu belirterek, Dayal'ın bu gazeteyi devralıp Pan-İslâmist çizgiden çıkararak Hint milliyetçilerinin yayın organı haline getirmek istediğini söyler. Bkz. Feroz Ahmad, "1914-1915" Yıllarında İstanbul'da Hint Milliyetçi Devrimcileri" **Yapıt Dergisi**, çev. Fatmagül Berktaş, sy. 6, Ağustos/Eylül 1984, s:10-12; *Cihan-ı İslam* Gazetesi için ayrıca bkz. Vahdet Keleşyılmaz, **Teşkilât-ı Mahsûsa'nın Hindistan Misyonu (1914-1918)**, Atatürk Araştırma Merkezi, Ankara 1999, s: 120-123.

İngiltere'den beklentileri farklıydı. Müslümanlar için kendi yöneticisi olamadığı bir ülkede yaşamak zorunluluk ise İngiliz yönetimi Hindu yönetiminden daha iyi sayılabilirdi. Dönemin önde gelen Müslümanlarının birçoğu bunu savunmuştur. Müslümanlar bu düşünceler ile İngiltere'den “özerklik” isterken Hindular ise Kanada benzeri modellerde olduğu gibi kendi kendilerini yönetmek istemişlerdir. Ancak böyle bir yönetim Müslümanlar için Hinduların altında ezilmek demektir.⁹⁸

Görüldüğü üzere her açıdan karışık bir Hindistan'da olası bir savaşın etkileri çok değişik sonuçlar doğurabilirdi. İngiltere çok hassas bir denge siyaseti ile bütün bu tarafların kontrolünü sağlamak durumdaydı ve Hint Müslümanlarına ayrıca önem vermesi kaçınılmazdı. Çünkü muhtemel savaştaki düşmanı Osmanlı, Hint Müslümanlarının tabiri yerinde ise kırmızı çizgisiydi. İşte bu sebeplerle İngiliz yönetimi Müslüman kamuoyunu yanına çekmek için harekete geçmiştir. Hindistan Genel Valisi Hardinge savaş öncesi yaptırdığı yoğun propagandalarla İngiltere'nin ancak hak ve adalet gibi nedenlerle savaşaacağını ve dünyada en fazla Müslüman nüfusa sahip imparatorluğun İngiltere olması sebebiyle Müslümanların inançları konusunda serbest olduklarını, İslâm'ın kutsal beldelerinin ise İngiltere'nin koruması altında olduğunu beyan etmiştir. Hint Müslümanlarına bu konuda teminatlar verilerek propagandaların Hindistan'ın en ücra köşelerinde duyurulması sağlanmıştır. Bununla birlikte Hindistan basınına ağır bir sansür altında tutan İngilizler, ülkedeki haber ağının resmî organlar tarafından kullanılmasını sağlamışlardır. Bu haberler içerisinde de tabii ki İngilizlerin hak ve adalet savunucusu olduğu işlenmiştir. Ayrıca İngilizler, Jön Türkler hakkında da “Hilâfet ve İslâm'la ilgisi olmayan, ırkçı hevesler peşinde koşan kimseler” şeklinde kara propaganda yapmışlardır. Bütün bu çalışmalar, özellikle de sansür ve yanlı yayın politikası etkisini göstermiştir. Savaş öncesi Hindistan'ında Osmanlıların savaşa girmeyeceği, bu sebeple de bahsi geçen savaşın Osmanlı ve Müslümanlarla alakası olmadığı algısı hâkimdir. İngiliz Vali Hardinge, İngiltere'den aldığı izin ile Hindistan'daki Müslüman yöneticilere dağıtılmak üzere bir beyanname hazırlatmıştır. Bu beyannamede Müslüman yöneticilerden Osmanlı ile olası bir savaş durumunda Türk sultanının “Halife” sıfatı ile İngiltere'ye karşı cihad ilan edeceğini, böyle bir durumda ise Müslüman halkı

⁹⁸ Bayur, **Hindistan Tarihi**, c.3, s: 495-497.

İngiltere'nin doğru ve adil bir politika izlediği konusunda yönlendirmelerini istemiştir.⁹⁹ Böylelikle İngilizler yaklaşan savaş öncesi, Osmanlı'nın Pan-İslâm kozuna karşılık alabilecekleri bütün tedbirleri almışlardır.

Osmanlı Devleti'nin savaştaki durumu kesinleşmeden önce bütün Hint Müslümanlarının ortak duası, İngiltere ve Osmanlı arasında kalmamaktır. Hindistan'ın önde gelen Müslümanları halkı sabırlı olmaya ve savaşın bir an önce bitmesi için dua etmeye davet etmişlerdir. Muhammed Ali ve Dr. Ensârî bu dönemde Talat Paşa'ya bir telgraf göndererek "Hint Müslümanlarını halifeye ve İngiltere'ye karşı sadakatsizliğe mecbur bırakacak bir harpten kaçınılmasını" istemişlerdir.¹⁰⁰ Muhammed Ali'nin 16 Eylül 1914'te yazdığı sert bir yazı İngilizleri çok kızdırmış ve *Comrade* ve *Hemderd* gazeteleri kapatılarak Muhammed ve Şevket Ali kardeşler Mayıs 1915'de tutuklanmışlardır. Bu tutukluluk Aralık 1919'a kadar devam etmiştir.¹⁰¹ Yine önde gelen Müslüman liderler Türk yetkililerine, Osmanlı'nın savaşa girmesi durumunda kendilerinin acınacak bir duruma düşeceğini belirten mektuplar yazarak, savaşa girmemelerini istemişlerdir.¹⁰²

Fakat bu kadar çaba ve duaya rağmen korkulan olmuş ve Osmanlı Devleti İngiltere karşısında savaşa girmiştir. Genel Vali Hardinge ise daha önce hazırlamış olduğu açıklamayı ilan etmiş, ardından 2 Kasım 1914'de diğer bir açıklama ile kutsal topraklar ile Necef ve Kerbela'ya İngiltere ve müttefikleri tarafından hiçbir saldırı olmayacağını teminatını vermiştir.¹⁰³ Bu açıklamalar Hint Müslümanlarını biraz rahatlatmıştır. Hatta Ağa Han¹⁰⁴, Mahmudâbâd Racası, Haydarabad Nizamı gibi isimler ile Müslüman Birliği gibi kuruluşlar İngiltere'ye olan bağlılıklarını

⁹⁹ Özcan, **Pan-İslamizm**, s: 219-223; Çodri Haliguzzaman da otobiyografisinde yayınlanan bu ilanlara değinmiştir. İlk olarak genel bir ilan yapıldığını, arkasından Genel Vali tarafından 9 Kasım 1914 ve 15 Ocak 1915'te ilanlar yapılarak Müslüman halka güvence verildiğini belirtmiştir. Bkz. Haliguzzaman, **Şahrah-i Pakistan**, s:170-171.

¹⁰⁰ Zafer Hasan Aybek, "Yüzyılımızın Başındaki Türkiye-Afganistan, Hind, Pakistan Yakınlaşması I. Cihan Harbindeki Temaslar", **Hayat Tarih Mecmuası**, sy.10, Kasım 1969, s:23.

¹⁰¹ Y. Hikmet Bayur, **XX. Yüzyılda Türklüğün Tarih Ve Acun Siyaseti Üzerindeki Etkileri**, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara 1974, s:132; Aybek, "Yüzyılımızın Başındaki Türkiye-Afganistan, Hind, Pakistan, Yakınlaşması...", s:24.

¹⁰² Özcan, **Pan-İslamizm**, s: 225.

¹⁰³ Özcan, a.g.e, s:225; Beyannamenin ayrıntısı için bkz. Bayur, **Türk İnkılabı Tarihi**, s:338.

¹⁰⁴ Ağa Han ve görüşleri için bkz. Halil Halid, "İsmailiyeler, Ağa Han, Hint Müslümanları" **İlahiyat Fakültesi Mecmuası**, sy.14, Şubat 1930, s:54-60; Mehmet Beşirli, "III. Ağa Han'ın İslam Politikası ve Hindistan Müslümanları, 1913 (Alman Belgelerine Göre), **Karatekin Edebiyat Fakültesi Dergisi** (KAREFAD), c.6, sy. 6, 2015, s:63-74.

açıklamışlardır. Aynı anda İngiltere’yi tenkit etmek ile Pan-İslâmcı yayın yapmak kesin olarak yasaklanmıştır. Bütün bunlar sonucunda da “İslâm Halifesi” imzası ile yayınlanan cihad fetvası Hindistan’da istenilen etkiyi yaratmamıştır.¹⁰⁵

İngiltere tarafından cihad ilanına karşı yapılan propagandalarda, İttihatçıların savaşa halife ve devlet erkânının izni olmadan girdiği ve artık bağımsızlığından söz edilemeyecek olan Osmanlı Devleti’nin Almanya’nın bir kuklası olduğu şeklindeki haberleri düşünüldüğünde bu sonuç şaşırtıcı olmamaktadır. İngilizler ustalıkla bir propaganda ile hilâfet kurumu ve padişah aleyhinde söylemlerde bulunmamış, aksine Enver Paşa’nın Almanlara uyararak Osmanlı’yı savaş soktuğunu böylelikle vefasızlık örneği gösteren Türk hükümetinin yüce İslâm dinini çiğneyip İslâm’ı ve Müslümanların çıkarlarını hiçe saydığı savlarını yaymışlardır.¹⁰⁶

Halife Mehmed Reşad’ın cihad fetvası ve bunun etkileri üzerinde yapılmış yorumlardan en yaygını cihad fetvasının hiçbir işe yaramadığı ve hatta birçok Müslümanın Osmanlı karşısında savaşmasını dahi engelleyemediğidir. Ancak o dönemde Müslümanların birlik olarak Osmanlı safında savaşmaları bir yana yoğun ambargo sebebi ile cihad fetvasının tam olarak duyurulmasını sağlayacak basın organlarından da söz edilmesi güçtür. İngilizler tarafından sürekli yapılan “Savaşın hiçbir dinî mahiyeti olmadığı, Osmanlı padişahı ve İslâm saltanatına en ufak bir zarar gelmeyeceği, hilâfete ait hiçbir şeye müdahale edilmeyeceği ve savaşın ancak İttihat ve Terakki ile olduğu (ki aynı İttihat ve Terakki halifeyi hapsetmişti ve İngilizler de onu kurtarmak için İttihatçılar ile savaşıyorlardı) şeklindeki propagandaları etkili olmuştur. İngilizler cihad gerçekleşmesin diye ambargolar, baskı ve tutuklamalar ile yanlı propagandalarını savaş boyunca sürdürmüşlerdir. Bunların dışında savaş sürerken 1916’da Mekke Emiri Şerif Hüseyin’i isyan etmeye teşvik etmişlerdir.¹⁰⁷

¹⁰⁵ Özcan, **Pan-İslamizm**, s: 225-226; Keleşyılmaz, **Teşkilât-ı Mahsûsa’nın Hindistan Misyonu**, s:42-45.

¹⁰⁶ Keleşyılmaz, a.g.e., s: 47-48.

¹⁰⁷ Öke, **Hilafet hareketleri**, s: 26-27; İngilizlerin Şerif Hüseyin’le olan pazarlıkları hakkında bkz. Azmi Özcan, “Osmanlı Mülkünü Paylaşım Planları Üzerine Düşünceler (Gizli Antlaşmalar 1914-1921)”, **İslâmî Araştırmalar Dergisi**, c.12, sy. 3-4, 1999, s:299; Mekke Emiri’nin isyanına karşı Hint Müslümanlarının tavrı için bkz. “Sabık Mekke Emiri Hüseyin ve Hint Matbuatı” **Sebil’ür-Reşad**, c. XIV, s:359, s:179-180.

İsyanına gerekçe olarak Şerif Hüseyin de halifenin değil, ancak bozkurda ibadet eden Turancı bakanların aleyhinde olduğunu ifade etmiştir.¹⁰⁸

İngilizler, Birinci Dünya Harbi'nde Hindistan'da teşkil ettikleri kuvvetleri Türkler karşısında değil de Almanlar karşısında kullanmaya özen göstermişlerdir. Osmanlı cephelerinde daha ziyade Hindu, Budist ve Sihlerden oluşturulan kuvvetler kullanılmıştır. Buna rağmen Osmanlı cephelerinde savaştırılan Müslümanlardan durumu anladıkları anda taraf değiştirenler de olmuştur. Mekke'de bulunan yaklaşık yedi yüz Hintli Müslüman Osmanlı birliklerine katılmışlardır. Ayrıca Lahor ve Peşâver'den bir grup öğrenci de Osmanlı ordusuna katılmak için Afganistan'a geçmiştir.¹⁰⁹

Politik amaçlarla Pan-İslâm'ı savunan İttihat ve Terakki Birinci Dünya Savaşı'na katılma kararı aldığı anda Batı sömürgeciliği altındaki Müslümanlardan hilâfet sancağı altında toplanmayı ve cihada katılmalarını istemişti ancak ne yazık ki tahayyül edilen şekilde bir katılım Hindistan'da mümkün olmayacaktı.

2. 7. 1. Encümen-i Hüddâm-ı Kâbe Cemiyeti

Hint Müslümanları Birinci Dünya Savaşı öncesinde “Encümen-i Hüddâm-ı Kâbe” adlı bir cemiyet kurmuşlardır. Osmanlı'nın içinde bulunduğu durum ve gidişatı sebebiyle endişe içinde bulunan Hint Müslümanları, bu kötü şartların mukaddes toprakların güvenliğine zarar vereceğini düşünüyorlardı. Bu endişe sebebi ile bir cemiyet oluşturma fikri Müşir Hüseyin Kıdvâî ve Mevlânâ Abdülbâri tarafından ortaya atıldı. 31 Mart 1913'de Amritsar'da yapılan toplantıda cemiyet hakkındaki bilgileri Muhammed Ali ve Şevket Ali kardeşler paylaştılar. Buna göre mukaddes toprakların koruyucusu olan Osmanlı Devleti zor durumda idi ve giderek zayıflamaktaydı. Aynı sebeple de kutsal toprakların güvenliği tehdit altındaydı. Encümen, oluşabilecek tehlikeleri önlemeyi ve kutsal toprakları korumak adına bir donanma oluşturmaya, gerekli teçhizatı sağlamaya ve bunların yanı sıra askeri eğitim

¹⁰⁸ Erol Güngör, **İslâm'ın Bugünkü Meseleleri**, Ötüken Yayınları, İstanbul 1981, s: 160, Cihad ilanının sonuçlarına dair değerlendirmeler için ayrıca bkz. Özcan, a.g.e, s: 228-231; Bayur, **Türk İnkılabı Tarihi**, s:335-338; Keleşyılmaz, a.g.e, s: 41-49; Müşir Hüseyin Kıdvai, **İslam'a Çekilen Kılıç Yahut Alemdere-ı İslamî Müdafa**, Hüddamü'l Kabe Neşriyatı, Londra 1919, s: 56-65; İngilizlerin Mekke Şerifi hakkındaki düşünceleri için bkz. Öke, a.g.e, s: 27.

¹⁰⁹ Azmi Özcan, “Çanakkale Savaşlarına Giden Yolda Hint Müslümanları” **Çanakkale Tarihi**, c.IV, Değişim Yayınları, İstanbul 2008, s: 2360.

için Hintli gençleri yurt dışına göndermeyi planlıyordu. Encümen'e üye olanlar verilen her türlü görevi yerine getireceklerine dair Kuran-ı Kerim üzerine yemin edecekler ve belirlenen amaçlar için aidat ödeyeceklerdi. Bu aidatın üçte biri mukaddes toprakları korumakla yükümlü olan devlete, üçte biri yetimler, okullar ve İslâmî faaliyetlere, kalan üçte birlik kısmı da Kâbe'nin korunması ve hacıların masrafları için harcanacaktı. Kısa zamanda birçok şube açan ve yayılan Encümen'in faaliyetlerinde kadınlar da görevler almıştır. İngiliz Hükümeti ise Encümen'in faaliyetlerine şüphe ile bakmış ve bazı müdahalelerde bulunmuştur.

Bu faaliyetlere ek olarak hacılar için alternatif ve güvenli bir çözüm bulmak amacı ile Osmanlı Devleti'ne teklifte bulunan Muhammed Ali, Talat Paşa'ya yazdığı bir mektupla Hindistan'dan gidecek hacılar için İngiliz tekeline kırmak adına yardım istemiş, Hint-Osmanlı buharlı gemi taşımacılığı şirketi kurulmasını teklif etmiştir. Bu sayede hem maddi bir kazanç sağlanacak hem de hacca giden Hint Müslümanları, Araplara Osmanlı propagandası yaparak İslâm kardeşliği tesisinde yardımcı olacaklardı. Fakat Birinci Dünya Savaşı'nın çıkması bu teşebbüsün gerçekleşmesine mani olmuştur.¹¹⁰ Öte yandan kuruluşundan itibaren Osmanlı yöneticileri de Encümen'le yakından ilgilenmişlerdir. I. Dünya Savaşı sırasında Hicaz'da görevli bulunan Galip Paşa'nın üzerinde ele geçirilen bildiri bunun kanıtı niteliğindedir. Bu bildiride:

“Encümen-i Hüddâm-ı Kâbe kimliği altında faaliyet gösteren Hintli Müslümanlar bizimle işbirliği yapmaktadırlar. Bu insanlar samimi olarak bizim davamıza bağlıdırlar ve bizi savunmak için ellerinden geleni yapmaya hazırdırlar.” yazmaktadır. Ayrıca Encümen'in faaliyetlerinden Osmanlı yetkilileri devamlı olarak haberdar edilmektedirler. Ali kardeşler Talat Paşa'ya yazdıkları mektuplarında Osmanlı ile Encümen arasında bir anlaşma sağlanırsa, Kâbe'nin korunması için bütün masrafların kendileri tarafından sağlanabileceğini ve hatta Osmanlı'ya birkaç uçak dahi alabileceklerini yazmışlardır. Ancak bütün bu tasavvurlar gerek İngiliz Hükümeti'nin kısıtlama ve baskıları gerekse Birinci Dünya Harbi nedeni ile

¹¹⁰ Özcan, “Encümen-i Hüddâm-ı Kâbe”, s:178-179; Özcan, **Pan-İslamizm**, s:199-201.

gerçekleşmemiştir.¹¹¹ Encümen birçok tasavvurunu gerçekleştiremeye de Birinci Dünya Savaşı sırasında Osmanlı Devleti’ni desteklemeye devam etmiştir. Savaş sırasında Mekke Emiri Şerif Hüseyin’in isyanına karşı ilk protesto cemiyetten gelmiştir ve cemiyetin başkanı Mevlana Muhammed Abdülbari, Hint ulemasından bir fetva alarak Şerif Hüseyin’i lanetlemiştir.¹¹² Cemiyet savaşın sonunda da İngiltere’ye bir muhtıra ile isteklerini belirterek Hindistan’da yaşayan 70 milyon Müslüman olduğunu belirtip Osmanlı Türklerinin haksızlığa uğramamasını istediğini belirtmiştir.¹¹³

2. 7. 2. İpek Mendil Komplosu

Birinci Dünya Savaşı sürerken yıkılma tehlikesi ile karşı karşıya olan Osmanlı Devleti’nin durumu Hint Müslümanlarını oldukça endişelendiriyordu. Buna en büyük sebep ise hilâfetin zarar görmesi ihtimaliydi. Bu endişeler üzerine, Hicaz’dan Hindistan’a, Afganistan ve Türkiye’ye kadar uzanan bağlantılar zinciri ile oldukça ilgi çekici olan bir teşekkül de “İpek Mendil Komplosu” ismiyle anılmaktadır. İngiliz arşiv kayıtlarında bu olay “Silken Letter Conspiracy” olarak yer almaktadır.¹¹⁴ Bu komployu hazırlayanlar ise Şeyh’ul Hind lakablı Mahmud el-Hasan Diyûbendî¹¹⁵ ve onun öğrencisi olan Ubeydullah Sindî’dir.¹¹⁶

¹¹¹ Encümen’in faaliyetleri durmadan önce Delhi’de yapılan bir toplantıda Ebu’l Kelâm Âzâd’ın yapmış olduğu konuşma Müslüman Hintlilerin duygu ve düşüncesini anlamak bakımından önemlidir: “Bu günlerde Allah’ın hükümeti ile insanların hükümeti arasında bir savaş sürüyor... Şeytanın krallıkları Allah’ın hükümetini ortadan kaldırmaya çalışıyor... Bu mücadele dünyanın her tarafında devam ederken ey gerçek iman sahipleri! Hangi tarafla beraber olacaksınız, deccallar ve şeytanlar ile mi yoksa Allah’la mı?” Özcan, **Pan-İslamizm**, s: 204-206.

¹¹² Müşir Hüseyin Kîdwai, **Osmanlı’nın Son Dostları**, haz. Ahmet Zeki İzgöer, Nehir Yayınları, İstanbul, 2004, s: XXIV.

¹¹³ “Hüddamü’l-Kâbe Cemiyetinin Mühim Bir Muhtırası”, **Sebil’ür-Reşad**, c.XVIII, sy. 459, İstanbul, 1336, s:198,199; Türkçesi için bkz. Kîdwai, **Osmanlı’nın Son Dostları**, s:257-259.

¹¹⁴ İngilizler bu kompunun Diyobend Medresesi Ulemaları tarafından hazırlandığını kayıtlarına geçmişlerdir. Aijaz Ahmad, “Silken Handkerchief Letters Conspiracy: Maulana Mahmudul Hasan” **IJAPRR International Journal of Allied Practice, Research and Review**, “çevirimiçi” www.ijaprr.com, 10.03.2017, s:48.

¹¹⁵ Mahmud Hasan Diyûbendî (1851-1920); Hintli âlim ve fikir adamı. Hindistan’da bulunan dönemin en önemli eğitim kurumlarından biri olan Diyûbend Medresesi’nin yöneticiliğini yapmış, birçok önemli şahsiyetin yetişmesine vesile olmuştur. Abdülhamit Birışık, “Mahmud Hasan Diyûbendî”, **DİA**, c.27, 2003, s:366-367; Abdülhamit Birışık, “Şeyh’ul Hind Mahmud Hasan Diyobendî”, (1851-1920) 2 bölümlük yazı dizisi, “çevirimiçi”, <http://www.cevaplar.org>, 15.03.2017.

¹¹⁶ Ubeydullah Sindî (1872-1944) Hintli âlim ve siyasetçi. Hindistan’da bir Sih aileye mensup olan Sindî, on beş yaşındayken Müslüman olmuştur. Diyûbend Medresesi’nde eğitim gören Sindî, Mahmud el-Hasan’ın öğrencisidir. Hayatı boyunca Hindistan’ın bağımsızlığı, hilâfetin korunması amacıyla siyasî faaliyetlerde bulunmuştur. Ayrıntılı bilgi için bkz. Abdülhamit Birışık, “Ubeydullah

Öteden beri hilâfet yanlısı olan Mahmud el-Hasan, Türkiye, Afganistan ve Hindistan'dan destek alarak bir İslâm ordusu kurmak amacıyla devrim plânı hazırlamıştır.¹¹⁷ Kendisi diğer Müslümanlarla birlikte olmak amacı ile Hicaz'a geçerken Ubeydullah Sindî'yi de Afganistan'a göndermiştir. Mahmud el-Hasan Hicaz'da Hicaz Valisi Galip Paşa ile görüşüp, niyetini açıklayarak yardım istemiş, Galip Paşa da yardım sözü vererek Galipnâme¹¹⁸ adı verilen bir mektup yazmıştır. Bu mektupta bütün Müslümanları İngilizlere karşı mücadeleye çağıran ve kendilerinin Mahmud el-Hasan'a güvendiklerini belirten Galip Paşa Hindistan ve Afganistan Müslümanlarının da ona güvenmelerini istemiştir.¹¹⁹

Şeyh'ul Hind, Galipnâme'nin Muhammed Miyan aracılığıyla Hindistan'daki yetkili kişilere ve sonrasında da Afganistan'a ulaştırılmasını istemiştir.¹²⁰ Ayrıca bir amacı da Enver Paşa ile görüşmektir, bu sebeple İstanbul'a gitmeyi düşündüğü sırada Enver ve Cemal Paşalar Medine'ye ulaşmışlardır. Enver ve Cemal Paşalar Mahmud el-Hasan'a Hindistan'ın bağımsızlığı dışında hiçbir alternatifi kabul etmemelerini ve savaşı kazandıklarında bu konuyu kendilerinin de hemen gündeme taşıyacaklarını belirtmişlerdir. Bununla birlikte Mahmud el-Hasan Enver Paşa'dan bir güven mektubu alarak bunu Hindistan'a göndermiştir. Mektup orada çoğaltılarak ilgili kimselere dağıtılmıştır.¹²¹ İngiliz istihbaratı da boş durmayarak Mahmud el-Hasan'ın Ağustos 1915'de Diyûbend'den ayrılarak 30 Eylül 1915'de Mekke'ye ulaştığını ve burada Galip Paşa ile Enver ve Cemal Paşalarla görüştüğünü, onlardan aldığı Türkçe,

es-Sindî", **DİA**, c.42, 2012, s:22-29; Abdulhamit Birişik, "Cumhuriyet'in Başında Üsküdar'da Bir Hintli, İlim, Fikir ve Devlet Adamı Ubeydullah Sindî'nin İstanbul Günleri", **Uluslararası Üsküdar Sempozyumu VIII Bildiriler**, 21-23 Kasım 2014, c.II, s:143-167; Abdulhamit Birişik, **Sosyalist Müfessir Ubeydullah Sindî'nin Dinî- Siyâsî Düşüncesi ve Tefsiri**, Emin Yayınları, Bursa 2012; Ayrıca Zafer Hasan Aybek'in hatıratı **Aap Bete'e**'de Sindî hakkında oldukça fazla malumat içermektedir. Aybek uzun müddet Sindî ile birlikte bulunarak birçok faaliyetinde ona yardımcı olmuştur. Bkz. Zafer Hasan Aybek, **Khaatiraat, Aap Beeti**, Haz. Gulam Hüseyin Zülfikar, toobalibrary.blockspot.com.

¹¹⁷ Ahmad, "Silken Handkerchief Letters Conspiracy", s:48.

¹¹⁸ Galipnâme Türkçe, Arapça ve Farsça olarak üç dilde yazılıp Mahmud el-Hasan'a verilmiştir. İngilizce olan örneği için bkz; Maulana Muhammad Miyan, Translated by: Mohammadullah Qasmi, **Silken Letters Movement**, Manak Publications, New Delhi 2012, s:165-166.

¹¹⁹ Azmi Özcan, "I. Dünya Savaşı Sırasında İngilizler'e Karşı Bir Hind-Osmanlı Planı Yahut "İpek Mendil Komplosu" **Tarih ve Toplum**, Temmuz 1992, c:18, sayı:103, s:37

¹²⁰ Aybek, a.g.e, s:112.

¹²¹ Özcan, "İpek Mendil Komplosu", s:38.

Arapça ve Farsça fermanları ise Mevlâna Muhammed Miyân ile Afgan aşiretlere gönderdiğini rapor etmiştir.¹²²

Bu sırada Ubeydullah Sindî de Afganistan'da çeşitli görüşmeler yapmaktadır. Afganistan Emiri Habibullah Han'ı İngilizlere karşı harbe ikna etmeye çalışan Sindî, Kabil'deki Osmanlı-Alman heyeti ile birlikte ortak bir strateji belirlemiştir. Buna göre Ubeydullah Sindî ve Mevlâna Muhammed Miyan, İngilizleri Hindistan'dan çıkarmak için ihtiyaç duyulan el-Cunudu'r Rabbaniye¹²³ "Allah'ın Ordusu veya Kurtuluş Ordusu" adı verilen ordunun kurulması için yapılması gerekenleri anlatan mektuplar yazmışlardır.¹²⁴ Bu mektuplar üç adet olup bir tanesi Hindistan'ın tanınmış âlimlerinden Şeyh Abdurrahim'e diğer ikisi ise hareketin başı olan Hicaz'daki Mahmud el-Hasan'a yazılmıştır. Bunlar çok uzun ve tafsilatlı mektuplardır.¹²⁵ Özetle mektuplarda "gayesi yeryüzündeki bütün Müslümanları gayrimüslim zulmünden kurtaracak bir ordunun kurulma aşamasında" olduğu bildirilmektedir.¹²⁶

Bu mektupları özel kılan şey ise ipek mendillerin üzerine görünmez mürekkeple yazılmalarıdır. İngiliz kayıtlarında sarı ipek kumaşlara yazılmış olduğu belirtilir.¹²⁷ Özel olarak hazırlanan bu ipekler daha sonra yapma çiçek veya başka bir nesne şekli verilerek ilgili kişilere gönderilmekteydiler.¹²⁸ Bu mektuplardan biri Ağustos 1916'da Penjab Hükümet Polisi'nin eline geçmiş ve yapılan soruşturmada mektubu yazarların, Ubeydullah Sindî ve Mevlâna Muhammed Miyân oldukları anlaşılmıştır. Aybek hatıratında mektubu taşıyan Abdülhak'ın bir İngiliz casusu olduğunu ve aralarına sızmış olduğunu belirtir.¹²⁹ İngiliz Hükümeti yaptığı araştırma neticesinde ilk olarak Ubeydullah Sindî'yi komplonun beyni olarak görür ancak

¹²² Miyan, a.g.e, s: 61

¹²³ Aybek, "Yüzyılımızın Başındaki Türkiye-Afganistan, Hind, Pakistan Yakınlaşması...", s:23; Cunudu'r Rabbaniye'nin teşekkülü için bkz. Aybek, **Khaatiraat**, s:112-113.

¹²⁴ Özcan, a.g.m, s:38

¹²⁵ Miyan, a.g.e, s:78; Abdülhamit Birişik, Sindî'nin yazdığı bu mektupların Nisan 1916'da Abdullah Legâri, Feth Muhammed ve Hindistan'daki muhtelif kişiler ile Hicaz'da bulunan Mahmud el-Hasan'a gönderildiğini söyler. Bkz. Birişik, **Sosyalist Müfessir...**, s:79.

¹²⁶ Mektupların ayrıntısı için bkz. Özcan, a.g.m, s:38.

¹²⁷ Ahmad, "Silken Handkerchief Letters Conspiracy", s:48.

¹²⁸ Birişik, **Sosyalist Müfessir...**, s:79.

¹²⁹ Zafer Hasan Aybek de Kurtuluş Ordusu'nda yer alanlardan biri olan Aybek, aynı zamanda Afganistan'da kurulan geçici Hint Hükümeti'nin de sekreterliğini yapmakta idi. Bkz. Aybek, **Khaatiraat**, s:114.

derinlemesine tahkikattan sonra komplonun başında Diyûbend Medresesi'ne bağlı Şeyh'ul Hind'in olduğu anlaşılır. Mektubun incelenmesi sonucunda adı geçen birçok kişi tutuklanır.¹³⁰ Mektubun ele geçmesinden sonra İngilizler, Afganistan'da olanların ayrıntısını ve el-Cunudu'r Rabbaniye ordusunun yapısını öğrenmişlerdir. Ele geçirilen mektup bizzat Mahmud el-Hasan'a, Ubeydullah Sindî imzası ile gönderildiği için ikisinin de durumu tehlikeye girmiştir.¹³¹ Bu sırada isyan eden Mekke Emiri Şerif Hüseyin Mahmul el-Hasan'ı İngilizlere teslim etmiştir. Sonrasında Mahmud el-Hasan Malta'ya sürgün edilmiştir. (21 Şubat 1917)¹³²

Her ne kadar başarıya ulaşmamış olsa da, o dönemde yapılan bu planlar önde gelen Hint Müslümanlarının Birinci Dünya Savaşı ile birlikte durumu giderek zorlaşan Osmanlı'ya karşı tutumlarını gözler önüne sermesi açısından önemlidir. Bu teşebbüs bağımsız bir Hindistan ile beraber o dönemde İslâm dünyasının yegâne müstakil devleti Osmanlı'nın bekasını düşünerek hazırlanmıştır. Hindistan'daki birçok âlim ve fikir adamı bahsi geçen zamanlarda aynı amaç için uğraşmışlardır. Kurtuluş Ordusu fikri de bu gayelerle ortaya çıkmış, Hindistan aydınları ile birlikte Osmanlı devlet adamlarının da katıldığı bir hareket olmuştur.

2. 8. KURTULUŞ SAVAŞI VE HİNT HİLÂFET HAREKETİ

Kurtuluş Savaşı döneminde, Birinci Dünya Savaşı'nda yenilen Osmanlı Devleti'ni desteklemek ve bununla beraber genel olarak Hindistan siyasetinde Müslümanlar adına yapılan faaliyetler Hint Hilâfet Hareketi tarafından yürütülmüştür. Bu bölümde Kurtuluş Savaşı dönemi Hindistan'ından Hint Hilâfet Hareketi ekseninde söz edilecektir.

Hilâfet Hareketi, Birinci Dünya Savaşı sonrası teşekkül etmiş olsa da önceki dönemlerde Osmanlı Devleti'ne yapılan bütün yardımların ve gösterilen bağlılığın sebebinin "Hilâfet" olduğu düşünüldüğünde hareketin geçmişinin çok daha eski olduğu söylenebilir. Hilâfet Hareketi'ni oluşturan isimler çoğunlukla 1906 senesinde

¹³⁰ Ahmad, a.g.m, s:48.

¹³¹ Birişik, **Sosyalist Müfessir**, s:79.

¹³² Özcan, a.g.m, s:40; Birişik, **Sosyalist Müfessir...**, s:80; BBC'nin internet sitesinde de "The Silken Letters Movement" isminde ses kaydı şeklinde bilgi bulunmaktadır. Bkz. <https://www.bbc.co.uk/programmes/p04gn286>

Hindistan Müslümanlarını temsil amacı ile kurulan Hindistan Müslüman Birliği (All India Muslim League) mensuplarından oluşmaktadır. Öyle ki Müslüman Birliği'nin bundan sonraki faaliyetleri "Hilâfet Komisyonu" ismi ile anılmıştır.¹³³

İngilizlerin Hindistan'da yönetimi tamamen ele geçirmesinden sonra kendilerini sahipsiz hisseden ve hilâfetin evrensel koruyuculuğuna sığınan Hint Müslümanları, Birinci Dünya Savaşı'nda yenilen Osmanlı Devleti'nin parçalanması ile Hindular karşısında siyasî güçlerinin büyük ölçüde azalacağından korkmuşlardır. Millî kimliklerini koruyabilmek adına Pan-İslâm'a sarılan Hintli Müslümanlar Osmanlı Devleti'nin kutsal topraklardaki hâkimiyetine ve halifenin dinî-siyasî otoritesine zarar gelmemesi için çalışmışlardır. Birinci Dünya Savaşı sonrasında İngilizlerin verdiği teminatları tutmaması ve imzalanan Mondros Mütarekesi sonrasında İngiltere'nin gösterdiği istilacı tutum Hint Müslümanları arasında büyük öfkeye sebep olmuştur. Osmanlı Devleti'nin akıbetindeki en büyük payı İngilizlerde gören Hintli Müslümanlar arasında kısa sürede İngiliz karşıtlığı baş göstermiştir.¹³⁴ Hilâfet sorununda İngilizlere karşı birleşen Müslüman Hintliler, halifenin yetkilerinin mutlaka korunması gerektiğine inanmışlardır. Osmanlı İmparatorluğu dağılmamalıdır. Bu sebeple de İmparatorluğun dağılmasını isteyen Avrupalılar ve özellikle de İngilizler engellenmelidir. Hilâfet Hareketi bu dinamizmle Hindistan siyaset sahnesindeki yerini almıştır.¹³⁵

Hilâfeti savunmak önceleri Türk taraftarı küçük bir grubun başlattığı bir akımken kısa süre içerisinde büyüyerek her kesimden önemli Müslümanların sahiplendiği bir hareket olmuştur. Batılı eğitim görmüş aydınlar kadar geleneksel medrese eğitimi alanları da birleştiren bu hareket kısa sürede İngiliz karşıtı millî bir dava haline gelmiştir. Hareketin önde gelenleri arasında, hukukçular, tanınmış gazeteciler, din adamları, doktorlar ve tüccarlar bulunmaktadır. Bu isimlerden bazıları Muhtar Ahmed Ensârî, Ecmel Han, Mevlâna Abdülbârî, Ebu'l Kelâm Âzâd, Şevket ve Muhammed Ali, Hasret Mohani, Seth Chotani, Ömer Sobani, Müşir

¹³³ M. Naeem Qureshi, "Hindistan Müslümanları Birliği", **DİA**, c.18, 1998, s:112.

¹³⁴ M. Naeem Qureshi, "Hindistan Hilâfet Hareketi", **DİA**, c.18, 1998, s:109.

¹³⁵ K. Kemal Aziz, **Hint Hilafet Hareketi Belgelerle (1915-1933)**, Türkçesi: İbrahim Kapaklıkaya, Mahya Yayınları, İstanbul 2014, s:19.

Hüseyin Kıdvâî ve Seyyid Zahur Ahmed'dir.¹³⁶ Hilâfet Hareketi ilk olarak Aralık 1918'deki Müslim Lig toplantısında savaş sonrası Osmanlı Devleti lehine halk desteği oluşturmaya çalışmıştır. 1919 senesi ortalarında ise hareket, Chotani başkanlığında politik bir organizasyon halini almıştır.¹³⁷

Hilâfet Hareketi mensuplarınca dört asırdır İstanbul'da hüküm sürmekte olan İslâm halifesinin gücü, statüsü ve bağımsız bir hükümdar olarak geleceği tehlikededir ve düşmanlarına karşı desteklenmesi zaruridir.¹³⁸ Şayet hilâfet makamı bir gayrimüslim güce tâbi olursa İslâm tarihinde Müslümanlar ilk defa lidersiz kalacaklardır. Bu kanaatle Hindistan'ın düşünce olarak birbirine zıt kesimleri dahi birleşmişlerdir. Buna mukabil uzun süre devam edemeyecek olsa da Hindu lider Gandhi Hindistan'daki iki farklı din mensuplarını birleştirmek için fırsat olarak gördüğü bu davada Müslümanlara destek olmuştur.¹³⁹

Hilâfet Hareketi'nin kuruluşundan sonra Hindistan'ın birçok bölgesinde mahallî Hilâfet komiteleri oluşturulmuştur. İlk kongre Kasım 1919'da yapılmıştır. Bu kongrede Gandhi de bir konuşma yaparak "Sivil İtaatsizlik" çağrısında bulunmuştur.¹⁴⁰ Düzenlenen oturumlardan birinde Hilâfet Hareketi liderlerinin, İstanbul'un Türklerde kalması, barış konferansına Hindistan delegelerinin de katılması ve hilâfetin dinî-siyasî haklarının korunması şeklindeki istekleri bildirilmiştir.¹⁴¹

Mart 1919'da Ağa Han, Emir Ali ve Abbas Ali Osmanlı Devleti'nin geleceği üzerine İngiltere'den isteklerini belirten bir muhtıra kaleme almışlardır. İngiliz Dışişleri Bakanı Balfour'a sunulan muhtıra genel hatları ile Osmanlı topraklarındaki vilayetlerde muhtariyetin bir şekilde kabul edilebileceği ancak bahsi geçen yerlerin

¹³⁶ Qureshi, "Hindistan Hilâfet Hareketi", s:109-110.

¹³⁷ Qureshi, a.g.m., s:110; Hint Hilâfet Hareketi tüzüğü için bkz. Aziz, **Hint Hilafet Hareketi**, s:415-424.

¹³⁸ Hilâfet Hareketi liderlerinin Türkiye'yi desteklemek adına kullandıkları argümanlar için bkz. Aziz, **Hint Hilafet Hareketi**, s:20-22.

¹³⁹ Aziz, **Hint Hilafet Hareketi**, s:23-24; Gandhi'nin bu konudaki görüşleri için bkz. Öke, **Hilafet Hareketleri**, s:52-53.

¹⁴⁰ M. K. Gandhi, **Hakikat Yolundaki Tecrübelerimin Hikayesi**, çev. Vedat Günyol, Rafet Zaimler Yayınevi, İstanbul 1963, s:410.

¹⁴¹ Özcan, **Pan-İslamizm**, s:238; "Hint Müslümanlarının Mühim Bir Muhtırası", İstanbul: Eşref Edib, **Sebil'ür-Reşad**, c.XVIII, sy. 458, 12 Şubat 1336, s: 191.

Osmanlı yönetiminden tamamen ayrılmasının hiçbir surette kabul edilemeyeceğini belirtmektedir.¹⁴²

Çeşitli defalar Londra'ya giden heyetler de bu muhtırada belirtilenlere benzer isteklerde bulunmuşlardır. Müslümanları Hristiyan yönetimi altında bırakmak İslâm açısından caiz değildir ve Mekke, Medine ile İstanbul Müslümanlarca kutsal şehirlerdir. Bu sebeple de halifenin yönetiminde kalmalıdır.¹⁴³

Şubat 1920'de Bombay'da yapılan konferansta ise bir manifesto yayınlanarak, hilâfet ve kutsal topraklara ilişkin talepler bildirilmiştir.¹⁴⁴ Hareket, halkın desteğini de alarak İngiltere'ye yazılı dilekçelerle başvurularda bulunmak, heyetler göndermek ve gösteriler tertip ederek pasif direnişte bulunmak şeklinde faaliyetler göstermiştir. İngiltere ve Avrupa başşehirlerine gönderilen binlerce mektup ve dilekçelerde Hint Müslümanlarının istek ve beklentileri ifade edilmiştir. Aynı amaçla İngiltere'ye çeşitli zamanlarda heyetler gönderilmiştir.¹⁴⁵ Kurtuluş Savaşı boyunca maddî yardımlar Hilâfet Komitesi tarafından sağlanmıştır.¹⁴⁶

Hilâfet Komitesi canla başla çalışarak Türklerin bu yenilgiden en az zararlı çıkması için uğraşmışlar, bu sırada başlayan Kurtuluş Savaşı'nda Mustafa Kemal'e destek olmuşlardır.¹⁴⁷ Ancak ne yazılan dilekçeler, ne gönderilen heyetlerin İngilizlere tesiri olmuştur. Osmanlı Devleti'ne dayatılan Sevr Antlaşması'nın şartları açıklandığında Hint Müslümanları büyük bir şok ve hayal kırıklığı yaşamışlardır. Sevr'e karşı direnilmesi için başta Halife Sultan Vahdeddin olmak üzere Osmanlı

¹⁴² Ahmed Şirani, "Hint Müslümanlarının İngiltere Hükümetine Muhtıraları", **İtisam**, c.1, sy. 23, İstanbul, 1 Mayıs 1335, s: 156-158.

¹⁴³ Öke, **Hilafet Hareketleri**, s:64.

¹⁴⁴ M. Naeem Qureshi, **Pan-Islam in British Indian Politics a Study of The Khilafat Movement 1918-1924**, Leiden Brill, 1999, s:439-442; Aziz, **Hint Hilafet Hareketi**, s:113.

¹⁴⁵ Bu heyetlerden en önemlileri Ağa Han (1919), Muhammed Ali Cinnah (1919), Muhammed Ali (1920) ve Hasan İmam'ın (1921) yaptıklarıdır. Bkz. Qureshi, "Hindistan Hilâfet Hareketi", s:110; 1919 senesinde gönderilen başka bir heyette Hindu ve Müslümanlar birlikte yer alarak Londra'ya gönderilmiştir. Bkz. "Hint Müslümanları Heyet-i Murahhası", İstanbul: Eşref Edib, **Sebil'ür-Reşad**, c. XVIII, sy. 463, 6 Mayıs 1336, s:248; Muhammed Ali başkanlığındaki heyet faaliyetlerinin ayrıntısı için bkz. Aziz, **Hint Hilafet Hareketi**, s:131-150; Bu heyetlerden birinde Encam-ı Hüddam-ı Kâbe Cemiyetinin kurucularından Hüseyin Kıdvai'nin Şubat 1920'de **Information** gazetesine verdiği mülakat için bkz. "Büyük İslâm İmparatorluğu'nun Lüzum-ı Teşekkülü" **Sebil'ür-Reşad**, c.XVIII, sy. 459, 19 Şubat 1336, s: 199-200.

¹⁴⁶ Qureshi, "Hindistan Hilâfet Hareketi", s:110.

¹⁴⁷ Sevr öncesi Hilâfet Komitesi'nin çalışmalarının değerlendirmesi için bkz. Öke, **Hilafet Hareketleri**, s:59-69.

devlet adamlarına telgraflar çekmişlerdir.¹⁴⁸ Bunun yanı sıra İngilizlere de protestolarda bulunmuşlar ve bu anlaşmanın sonuçları konusunda tehditkâr mektuplar yazmışlardır.¹⁴⁹ Sevr Antlaşması'nın ağır hükümleri Hindistan'da havayı oldukça gerginleştirmiş, İngilizlere olan hiddeti arttırmıştır. Bir ölüm kalım savaşına dönüşen Hilâfet Hareketi itibar meselesi halini almıştır. Bu süreçte Gandhi ve Muhammed Ali şehir şehir dolaşarak halka moral vermişlerdir. Pasif direniş olarak başlayan tepkiler zamanla şiddet olaylarına dönüşerek kontrolden çıkmıştır. Bu olaylar üzerine Gandhi bir açıklama yaparak pasif direnişin durdurulması gerektiğini açıklamıştır. Aslında bu açıklama Hindu-Müslüman işbirliğinin de sonu anlamına gelmektedir.¹⁵⁰

Hindistan'da yaşanan hayal kırıklığı ve şok o derece büyüktür ki bir kısım Müslümanın Afganistan'a hicret etmesine sebep olmuştur.¹⁵¹ Sevr'in yaşattığı hayal kırıklığı ve Hindistan'ın giderek ağırlaşan şartları sebebiyle (Amritsar'da toplanan halkın üzerine ateş açılarak katliam yapılması sonrasında alınan sıkıyönetim kararı ile bu süreçte baskı ve zulümlerin artması) Hint Müslümanları kendilerini iyice çaresiz hissederek artık Hindistan'ın darü'l-harp olduğu düşüncesine kapılmaya başlamışlardır. Bu dönemde Mevlânâ Abdalbârî ve Ebu'l Kelâm Âzad'ın yayınladıkları hicret fetvaları üzerine binlerce insan Afganistan'a gitmek üzere her şeylerini bırakarak yola çıkmıştır. Olası sonuçlar düşünülerek bazı ileri gelenler bu hareketi engellemeye çalışmışlar ancak mani olamamışlardır. Hicret edenlerin sayısı kimi kaynaklarda 60.000 iken kimilerinde 500.000 ila 2 milyon civarında verilmektedir. Ağustos 1920'de 25 bin kişi Afganistan sınırına ulaşmıştır. İlk etapta muhacirleri hoşgörü ile karşılayan Afgan hükümeti beklemediği bir akılla karşılaşınca (diğer bir yoruma göre İngiliz baskısına dayanamayarak) sınırı kapatarak önceden gelenleri de geri çevirmeye başlamıştır. Perişanlık, açlık, sefalet içinde geçen bu yolculukta birçok insan yollarda can vermiştir. Afganistan'da kalanların bazıları Orta Asya'ya dağılmıştır. 20 bin kadar insan ise Hindistan'a geri dönmüştür.

¹⁴⁸ Özcan, **Pan-İslamizm**, s: 240. Sultan Vahdeddin'e yazılan mektup için bkz. Aziz, **Hint Hilafet Hareketi**, s:167-168.

¹⁴⁹ Öke, a.g.e., s: 80-81.

¹⁵⁰ Özcan, **Pan-İslamizm**, s:241.

¹⁵¹ Qureshi, "Hindistan Hilâfet Hareketi", s:110.

Geriye dönebilenler bütün mallarının İngiliz polisince müsadere edildiğini görmüşlerdir.¹⁵²

Sevr Anlaşması sonrasında da Hintli Müslümanlar Türkiye'deki gelişmeleri takip etmeye devam etmişlerdir. Bu sırada Anadolu'da başlayan Millî Mücadele ve Yunanlara karşı elde edilen başarılar umutları arttırarak yeni bir heyecan dalgasına sebep olmuş ve yardım kampanyaları başlatılmıştır.¹⁵³ Aralık 1921 ile Ağustos 1922 arasında gönderilen yardımların toplamı 106.400 İngiliz lirası olup bu meblağ 675.494 Türk lirasına karşılık gelmektedir.¹⁵⁴ Bu yardımlar üzerine Mustafa Kemal Paşa, Hint Müslümanları adına Hilâfet Komitesi'ne teşekkür içeren mektuplar yazmıştır.¹⁵⁵ Hint Müslümanları İngiltere'ye İstanbul Türklerde kalmalı ve kutsal topraklardaki Osmanlı hâkimiyeti korunmalı, ayrıca Sevr de yeniden gözden geçirilmelidir şeklindeki taleplerini tekrarlamışlardır.¹⁵⁶

1922 yılında Türklerin zaferleri, Anadolu'nun işgalden kurtulması gibi haberler Hindistan'da sevinçle karşılanmıştır. Bu dönemde Mustafa Kemal Paşa'nın hilâfeti utançtan kurtardığına inanılmaktadır ve Hilâfet Komitesi ile Mustafa Kemal Paşa arasında sıcak ilişkiler mevcuttur. Ancak Sultan Vahdeddin'in İstanbul'dan kaçıışı ve sonrasında hilâfet ile saltanatın birbirinden ayrılma kararı sıcak ilişkileri gerginleştirmiştir. Neticede hilâfetin siyasî gücünden ayrılamayacağını her fırsatta ifade eden Hilâfet Komitesi'nin yıllardan beri savunduğu şeyin tam aksine bir karar bizzat Türkler tarafından alınmıştır.¹⁵⁷

27 Aralık 1922'de Gaya'da yapılan Hilâfet Konferansı'nda o sırada devam etmekte olan Lozan görüşmelerine de değinilerek Hint Müslümanlarının İngiltere'den beklentileri dile getirilmiştir. Buna göre şayet İngiltere Lozan'da da hilâfet ve kutsal topraklarla alakalı eski tavrını sürdürürse Hindistan

¹⁵² Halil Toker, "Hindistan Hicret Hareketi" **Dîvân İlmî Araştırmalar**, yıl:9 sy.17, 2004/2, s:151-162; Azmi Özcan, "Hindistan Hicret Hareketi" **DİA**, c.18, İstanbul 1998, s: 108-109; Özcan, **Pan-İslamizm**, s:242; Öke, **Hilafet Hareketleri**, s: 82-83.

¹⁵³ Özcan, **Pan-İslamizm**, s:243.

¹⁵⁴ **İstiklal Harbi İdari Faaliyetler (15 Mayıs 1919- 2 Kasım 1923)**, Ankara Genelkurmay Harp Tarih Başkanlığı, Genelkurmay Basımevi, Ankara 1975, s:175.

¹⁵⁵ Bilal N. Şimşir, **Atatürk İle Yazışmalar I (1920-1923)**, Kültür Bakanlığı Yayınları, Ankara 1981, s:222;229;289.

¹⁵⁶ Özcan, **Pan-İslamizm**, s:243.

¹⁵⁷ Öke, **Hilafet Hareketleri**, s:92-93.

Müslümanlarının artık silahla mukavemet göstermek zorunda kalacakları ifade edilmiştir.¹⁵⁸

Lozan kararlarından da memnun kalmayan¹⁵⁹ Hintli Müslümanlar için hilâfetin Türkler tarafından ilgası en büyük şok olmuştur. Hilâfetin ilgasından önce Emir Ali ve Ağa Han Başbakan İsmet Paşa'ya yazdıkları bir mektupla¹⁶⁰ hilâfet hakkındaki belirsizliklerin yarattığı endişelere değinmişler, halifenin saygınlık ve itibarının azalmasının İslâm'ın gücünü yitirmesi olacağını belirtmişlerdir. Bu mektup Başbakan İsmet İnönü ile birlikte dönemin bazı gazetelerine de gönderilmiştir. Başbakan İnönü'ye ulaşmadan önce 5-6 Aralık 1923'te bu gazetelerce neşredilen mektup bir hayli tartışmalara sebep olmuştur.¹⁶¹ 3 Mart 1924 tarihinde hilâfetin tamamen kaldırılması Hindistan'da büyük bir şok etkisi yaparak tepki ve protestolara neden olmuştur.¹⁶² Hintli Müslümanlar, bu durum karşısında çeşitli çareler aramışlar, Mustafa Kemal Paşa'nın bizzat halife unvanını almasını istemişlerdir. Ancak Mustafa Kemal Paşa bunu reddetmiştir. Hilâfetin ilgası bir anlamda Hint Hilâfet Hareketi'nin de sonu demektir. Her ne kadar Hindistan'da Hindu ve Müslümanları bir araya getirerek bağımsızlık mücadelesine dönüşmüş olsa da bu birlikteliği sağlayan ana etken ortadan kalkınca İngiltere'ye karşı kurulmuş olan bu güçlü birlik de dağılmıştır. Bundan sonra Hindular ve Müslümanlar bağımsızlık mücadelelerine ayrı ayrı devam etmişlerdir.¹⁶³

19. yüzyıl sonu ve 20. yüzyıl başında gerek Hint coğrafyasındaki Müslümanlar gerekse tüm dünya Müslümanlarının değişen dünya düzenine karşı yaklaşımları, ortak bir fikir ve eylemde birleşmelerine sebep olmuştur. Bu fikrin

¹⁵⁸ Öke, a.g.e, s:102; Özcan, **Pan-İslamizm**, s:244.

¹⁵⁹ Bu konudaki en büyük memnuniyetsizlik kutsal toprakların özgürlüğü sorununun devam etmesi hususundadır. Bu konuda Hilâfet Konseyi'nin Aralık 1923'de aldıkları kararlar için bkz. Aziz, **Hint Hilafet Hareketi**, s:341-343.

¹⁶⁰ Mektup için bkz. Aziz, **Hint Hilafet Hareketi**, s: 317-318.

¹⁶¹ Özcan, **Pan-İslamizm**, s:244-246; Ağa Han ve Emir Ali'nin mektupları üzerine TBMM'de yapılan tartışmalar için bkz. Öke, **Hilafet Hareketleri**, s: 127-129; Ağa Han ve Emir Ali'nin mektupları üzerine analiz için bkz. Arshi Khan, "Osmanlı Devleti and Abolition of the Cahiphate: Analysis of the Letters Written by Aga Khan and Ameer Ali= Osmanlı Devleti ve Halifeliğin Kaldırılması: Ağa Han ve Emir Ali Tarafından Yazılan Mektupların Analizi", **VII. Uluslararası Atatürk Kongresi (Atatürk ve Türk Kültür Coğrafyasında Kafkasya ve Çevresi)**, II. Cilt, 13-15 Ekim 2015, s:1529-1583.

¹⁶² Hilâfetin ilgası üzerine Hindistan'daki tepkiler için bkz. Öke, a.g.e., s: 152-165; Aziz, **Hint Hilafet Hareketi**, s:347-362.

¹⁶³ Özcan, **Pan-İslamizm**, s:248-249.

merkezine koydukları Osmanlı Devleti, sömürge olan birçok Müslüman için bağımsızlığın ve İslâm'ın sembolü olarak görülmüştür. Diğer Müslüman toplumlarda olduğu gibi Hint Müslüman toplumunda da Osmanlı Devleti bağımsız İslâm devletleri idealinin sembolü ve önderi olarak görülmüştür. Hindistan Müslümanlarının Osmanlı Devleti ile olan ilişkileri ile gösterdikleri hassasiyet ve yaptıkları yardımlar emsaline az rastlanır örnekler sunmaktadır.

Hint coğrafyasının 19. yy. sonu 20. yy. başı dönemlerinin dinî, siyasî, sosyal açılardan anlaşılması Abdurrahman'ın eylemlerini anlayabilmek için önemlidir. Ancak böylelikle tarihimiz içinde bilinmez olarak kalmış olan bu isme yer açmak ve onun hakkını teslimetmek mümkün olacaktır.

ÜÇÜNCÜ BÖLÜM

3. ABDURRAHMAN PEŞÂVERÎ'NİN AİLESİ, ÇOCUKLUĞU, GENÇLİĞİ VE EĞİTİM HAYATI

Abdurrahman Peşâverî'nin ailesi, doğumu, ilk gençlik yılları ve Aligarh Koleji'ndeki eğitim hayatına dair bilgilere genel olarak Ebu Selman Şahcihanpûrî'nin derlemiş olduğu biyografiden ulaşılmıştır. Şahcihanpûrî'nin derlediği ve Abdurrahman hakkında yazılmış olan en kapsamlı eser olan bu kitap haricinde Muhammed Ali Çerâğ ve Zafer Hasan Aybek'in otobiyografilerinde de bazı bilgilere rastlanmaktadır. Peşâverî'nin ilk dönemlerine ait bahsi geçen Urduca kaynaklar dışında ne yazık ki bilgiye ulaşılamamıştır. Bu sebeple çalışmanın üçüncü kısmında Şahcihanpûrî başta olmak üzere bahsi geçen kaynaklardan yararlanılmıştır.

3. 1. AİLE

Peşâverî'nin atası Emced Şeyh Gulâm Sadık, 15. yüzyılın başlarında bir kabile ile Keşmir'e gelmiştir.¹⁶⁴ Bu kafilenin başında Şeyh Canbaz Vâli olarak bilinen Seyyid Muhammed Rifaî bulunmaktadır ve Keşmir'e İsfahan'dan gelmiştir.¹⁶⁵ Canbaz Vâli kafilesi ile Keşmir'e gelen Emced Şeyh Gulâm Sadık, eski Keşmir kayıtlarına göre buraya geldiğinde genç, yalnız ve bekârdır. Bunun dışında soyu ile ilgili başka bir bilgiye ulaşılamamaktadır.¹⁶⁶ Aybek de hatıratında Peşâverî ailesinin Keşmirli olduklarını ifade ederken,¹⁶⁷ Hikmet Bayur aslen bir "Vezirî" oymağından geldiklerini belirtir.¹⁶⁸

¹⁶⁴ Ebu Selman Şahcihanpûrî, **Gazi Abdurrahman Şehîd Peşâverî**, North Western Hotel, Karaçi, 1979, s:64

¹⁶⁵ Şehy Canbaz Vâli; Rifaiye tarikatı kurucusu Ahmed er-Rifaî'nin torunudur. Miladi 1329 yılında doğmuştur. Hindistan'da İslâm'ın yayılmasına katkı sağlayan büyük âlimlerdendir. Keşmir nüfusunun büyük çoğunluğu bugün dahi Müslüman'dır. Canbaz Vâli gibi Allah dostları bugüne kadar gelen İslâm inancının temellerini o tarihte atmışlardır. "çevirimiçi", <https://kashmirsufis.wordpress.com/2013/12/27/syed-janbaz-wali-rifayei-radiallhu-anhu/>, 25.09.2017.

¹⁶⁶ Şahcihanpûrî, a.g.e., s:65

¹⁶⁷ Zafer Hasan Aybek, a.g.e, s:206.

¹⁶⁸ Y. Hikmet Bayur, **XX. Yüzyılda Türklüğün Tarih Ve Acun Siyasası Üzerindeki Etkileri**, s:347; Vezirî oymaklar topluluğu, Hindistan'da az çok bağımsız yaşayan bir topluluktur. Bkz. Ömer Erden, "Afganistan'da Gerici Bir Hareket 'Beççe-i Saka'", "çevirimiçi"

Şahcihanpûrî, Abdurrahman'ın babası Macid Gulâm Samdânî'den rivayetle Şeyh Canbaz Vâli ve müridleri hakkında yazılmış olan bir yazma eserin bulunduğunu ancak bu eserin o dönemlerde çıkan bir yangında yandığını ifade eder. Fakat isim yapısından yola çıkılarak yapılan tahminlere göre bu kafilenin Orta Asya'dan gelen Türklerden oluştuğunun düşünüldüğünü belirtir.¹⁶⁹

Kafilenin Keşmir'e vardığı dönemde Hindistan'da I. Delhi Türk Sultanlığı hüküm sürmekte¹⁷⁰ ve İslâm'ın yayılması için Müslüman hükümdarlar çaba sarf etmektedirler. İslâm'ı yayma amacı ile bölgeye gelenlerden biri de Şeyh Canbaz Vâli ve kafilesidir. Bu şekilde Keşmir'e yerleşen Canbaz Vâli, orayı tebliğ merkezi yapmıştır. Kafilede bulunan Emced Gulâm Sadık ise ahlakı ve düzgün karakteri ile Şeyh Canbaz Vâli'nin gözünde ayrı bir yere sahiptir. Öyle ki Şeyh Canbaz Vâli'nin vefatından sonra yerine Gulâm Sadık geçmiş, yörenin zengin ve saygıdeğer ailelerinden birinin kızı ile evlenerek Canbaz Vâli Tekkesi bu ailenin elinde devam etmiştir.

Abdurrahman'ın dedesi Şey Rahmetullah da Keşmirli saygın bir ailenin kızı ile evlenmiş ve bu evlilikten beş oğlu, bir kızı olmuştur. Bunların isimleri; Muhammed Sabir, Gulâm Habib, Gulâm Samdânî, Gulâm Sadık ve Gûlam Resûl'dür. Kızının ismi ise bilinmemektedir. Bunlardan Gulâm Samdânî üçüncü erkektir ve Abdurrahman Peşâverî'nin de babasıdır.

1852 yılında Keşmir'de karışıklıklar çıkmaya başlayınca durumun kötüye gideceğini gören dede Şeyh Rahmetullah ailesini Peşâver'e göndermiş, kendisi ise Keşmir'de kalmıştır.¹⁷¹

Peşâver; günümüzde Pakistan'ın kuzeybatısında, Afganistan ile sınır olan bir bölgedir. Bölge halkının çoğunluğunu M.Ö. I. yüzyılda bölgeye gelen Peştunlar

<http://dergipark.gov.tr/download/article-file/26113>, 20.03.2019, s:211; Pakistan'ın kuzeybatısında Afganistan sınırındaki dağlık bölge bugün "Veziristan" olarak adlandırılmaktadır. Bölgede halen yerel aşiretler yaşamaktadır.

¹⁶⁹ Şahcihanpûrî, a.g.e. s:64-65.

¹⁷⁰ I. Delhi Türk Sultanlığı resmi olarak 1206 senesinde merkezi Delhi olarak kurulmuştur ve 1451'de Afgan Ludiler'e geçmiştir. Yusuf Hikmet Bayur, **Hindistan Tarihi**, c.1, Türk Tarih Kurumu Basımevi, Ankara, 1987, s:269.

¹⁷¹ Şahcihanpûrî, a.g.e., s:66-69.

oluşturur.¹⁷² Peşâver, 1857 Hint Özgürlük Hareketi zamanında ve ondan sonraki dönemde dinî ve siyasî olaylarda her zaman önemli bir merkez olmuştur.¹⁷³ Peşâverî'nin babası Hacı Gulâm Samdânî, erkek ve kız kardeşleri ile birlikte Peşâver'e amcası Abdurrahman'ın yanına gelir. Yolculuk oldukça zorlu geçmiştir. Amca Abdurrahman, Peşâver'de pirinç ticareti yapmaktadır. Gulâm Samdânî bir terzinin yanında işe girer. Diğer kardeşler de aynı şekilde ufak işlerde çalışmaya başlarlar. Hacı Gulâm Samdânî ilk evliliğini amcasının kızı ile yapar.¹⁷⁴

Hacı Gulâm Samdânî zaman içerisinde müteahhitlik ve ticaretle meşgul olmaya başlar.¹⁷⁵ O dönemde İngilizler Peşâver'de bir ordu karargâhı kurmuşlardır ve Gulâm Samdânî de onlarla iş yapmaktadır. İngilizler onunla çalışmaktan memnundurlar. Bu sayede işleri giderek büyüyen Samdânî zengin birisi haline gelir.¹⁷⁶

Abdurrahman Peşâverî'nin kardeşlerinden Muhammed Yusuf, Şahcihanpûrî'nin derlediği biyografiye yazdığı önsözde babasının İngilizlerden hoşlanmadığını ancak o zamanki şartlar sebebi ile ilişkileri iyi tuttuğunu belirtir.¹⁷⁷

Hacı Gulâm Samdânî tarikat ehli bir aileye mensup dindar birisidir ve çocuklarını da bu şekilde yetiştirmiştir. Dinî bilgisi çok ve İslâmî hizmetleri de fazladır.¹⁷⁸ Bu faaliyetlere örnek olarak Peşâver'de bulunan ve bölgedeki ikinci büyük cami olan Kâsım Ali Han Mescidi'ni genişleterek tamir ettirmesi, caminin yanına çocukların okuması için bir okul ve bir de kütüphane yaptırması gösterilebilir. Caminin ihtiyaçlarını karşılayabilmesi için de çok sayıda dükkânı tamir ettirip vakfetmiştir. Hacı Gulâm Samdânî ile oğlu Hacı Muhammed Emin'in kabirleri bu caminin haziresinde bulunmaktadır.¹⁷⁹ İngilizlerle yaptığı ticarete dinî hassasiyetlerinden taviz vermeyen Gulâm Samdânî inancına uygun olmayan işlerden daima uzak durmuştur. Örneğin alkol ve domuz eti gibi İslâm'a aykırı olan şeylerin

¹⁷² Azmi Özcan, "Peşaver", **DİA**, c.34, İstanbul, 2007, s:252-253; Harita-3.

¹⁷³ Çerâğ, a.g.e., s:578.

¹⁷⁴ Şahcihanpûrî, a.g.e., s:71

¹⁷⁵ Çerâğ, a.g.e., s:578.

¹⁷⁶ Şahcihanpuri, a.g.e, s:73.

¹⁷⁷ Şahcihanpûrî, a.g.e, s: 10.

¹⁷⁸ Çerâğ, a.g.e., s:578.

¹⁷⁹ Şahcihanpûrî, a.g.e., s:79; "çevirimiçi", <https://www.dawn.com/news/1190142>, 12.10.2018.

ticaretini yapmamış, İngilizlerle kurduğu bu ticarî yakınlık sebebi ile kendisine teklif edilen çeşitli makamları ise kabul etmemiştir.

Hacı Gulâm Samdânî çeşitli evlilikler yapmış, üç ya da dört eşi ile birlikte yaşamıştır. Yapmış olduğu altı evlilikten 4 kız 13 erkek olmak üzere 17 çocuğu olmuştur. Abdurrahman Peşâverî üçüncü eşinden dünyaya gelmiştir.¹⁸⁰

3. 2. ÇOCUKLUK VE GENÇLİK DÖNEMİ

Şahcihanpûrî'nin verdiği bilgiye göre Abdurrahman Gulâm Samdânî (Peşâverî) 6 Aralık 1886'da Peşâver'de dünyaya gelmiştir.¹⁸¹ Ancak Peşâverî'ye Osmanlı Devleti tarafından verilen pasaportta doğum tarihinin 1893, doğum yerinin Afganistan şeklinde yazıldığı görülmektedir.¹⁸² Pasaporttaki bilgileri Peşâverî'nin kendisi vermiş olmalıdır. Buna göre doğum tarihi diğer kaynaklarda 1886 şeklinde yanlış belirtilmiş olsa bile doğum yeri olarak Afganistan'ı vermesi ilginçtir. Ailesinin Peşâverli olduğu ve Abdurrahman'ın da orada doğduğu açıktır. Peşâver her ne kadar Afgan sınırında olsa bile Afganistan'a bağlı olmamıştır. Bölge demografik olarak günümüze değin Afgan asıllıların yoğunlukla yaşadığı bir yer olmuştur. Ancak incelenen kaynaklarda Peşâverî'nin Afgan asıllı olduğuna dair bir bulguya rastlanılmamıştır. Bu durumun nedeni Peşâverî'nin hayatı incelendikçe açıklık kazanmaktadır. İlerleyen bölümlerde görülecek olduğu üzere Peşâverî, bir sömürge olan Hindistan'ı vatanı olarak dile getirmekten her zaman imtina etmiştir. Pasaportuna da muhtemelen aynı anlayış ile Afganistan doğumlu olduğunu yazdırmıştır.

Şahcihanpûrî, Abdurrahman dünyaya gelmeden önce Gulâm Samdânî'nin bir rüya gördüğünü ifade eder. Samdânî, rüyasında gökten bir yıldızın inerek sarığına konduğunu görmüş ve rüyasını bir âlime sorarak dünyaya gelecek olan evladının üstün bir zat olacağı, ismini ve şanını yücelteceği cevabını almıştır.¹⁸³ Babası Abdurrahman'ın eğitimi ile yakından ilgilenmiştir. İlköğrenimine o dönem

¹⁸⁰ Şahcihanpuri, a.g.e, s:76-80; Ek-1.

¹⁸¹ Peşâver'de doğması sebebi ile Abdurrahman Peşâverî şeklinde anılmıştır. Kimi yazışmalarda "Abdurrahman Han" şeklinde hitaplar da görülmektedir.

¹⁸² Atatürk Kitaplığı Rauf Orbay Arşivi; Bel. Mtf. 092890; Ek-2.

¹⁸³ Şahcihanpuri, a.g.e., s:82.

Müslüman ailelerinde olduğu gibi babasının gözetiminde kendi evlerinde başlamıştır.¹⁸⁴ Babası Abdurrahman'a ilk olarak Ku'rân-ı Kerîm okumayı öğretmiş ve Ku'rân ezberine başlatmıştır. Abdurrahman 12 yaşına geldiğinde hafız olmuştur. Ancak bu dönemde boğazında meydana gelen bir rahatsızlık sebebi ile sesi kısıldığı için öğrenimine ara vermek zorunda kalmıştır.

Abdurrahman 1905 senesinde yedinci sınıf imtihanlarına girerek geçmiş ve bir okula gündüzcü olarak kaydolmuştur. Urduca, Farsça ve İngilizcesi çok iyidir. İngilizcesinin iyi olmasının sebebi sadece derslere olan yatkınlığı değil özellikle tarihe olan düşkünlüğünün onu birçok farklı eserler okumaya yönlendirmiş olmasıdır. Urduca ve Farsçada da yeteneklidir. Diller, tarih ve coğrafya ilgi alanlarıdır. Sayısal ilimler pek ilgisini çekmese de genel olarak başarılıdır. Abdurrahman sporla da ilgilidir. Özellikle futbol ve kriket oynamaktan büyük keyif alır. Ayrıca ata binmeyi de oldukça sever.

Efendi bir mizaca sahiptir. Son derece saygılı ve yumuşak huyludur. Kötü söz kullanmaz ve kullanılmasından da hoşlanmaz. İslâm ahlakını çok güzel taşır, çalışanlara karşı oldukça nazik ve hoşgörüyü davranır. Bununla birlikte çok da yaramaz bir çocuktur.

İngiliz düşmanlığının etrafı çevrelediği dönemlerde İngilizlerin müdahale alanlarını genişletmesinden ve toplumsal hayata karışmasından rahatsız olmaktadır.¹⁸⁵ Bir Müslüman olarak dinî görevlerini yerine getirmeye çalışır, namaz kılmaya özen gösterir, Kur'ân'a bağlı bir hayat yaşayarak İslâm ahlakını hakkıyla taşımaya çalışır. Gönlü cömerttir. Soğuk bir günde evine dönerken istasyonda fakir birini üstü başı uygunsuz bir halde görerek, pek kıymetli Banaras örtüsünü o fakire verip evine öyle dönmüştür. Bu olay hakkında da daha sonra konuşmamıştır.

İyi huy, güzel ahlak ve edep sahibidir. Son derece zeki ve açık fikirlidir. Fiziksel olarak ise sıhhatli bir bedene, boy pos ve güzel bir yüze sahiptir. Uzun boylu, mütenasip yapılı ve Keşmirli bir aileden geldiği için de beyaz tenlidir.¹⁸⁶ Parlak gözleri ve geniş bir alnı vardır. Ailesinden gelen ince ve narin bir buruna

¹⁸⁴ Çerâğ, a.g.e., s:578.

¹⁸⁵ Şahcihanpûrî, a.g.e, s:83-87.

¹⁸⁶ Zafer Hasan Aybek, "Peşaverli Abdurrahman Bey", **Pakistan Postası**, sy. 187, 16 Ocak 1961, s:4.

sahiptir. Çehresi uzunca ve dudakları daima tebessüm eder şekildedir. Yumuşak bir dille ağır ağır konuşur ancak kızdığı zaman kelimeler ağzından hiddetle çıkar.

Giyim kuşamına özen gösterir, daima saat takar. At arabası kullanır, arabasını da kendisi sürer. Çocukluğundan itibaren sabahları çok erken kalkar, sütü ısıtarak içer ve hangi mevsim olursa olsun dolaşmak için dışarıya çıkar.¹⁸⁷

Peşâverî'nin karakteri, beğenileri ve hayatı hakkında Şahcihanpûrî'nin aktarmış olduğu bu bilgiler, içerisinde tezat gibi görünen hususiyetler ile bolca övgü içerir. Öyle ki Peşâverî bir taraftan son derece çalışkan ve zeki bir öğrenci iken diğer taraftan bir o kadar yaramazdır. Dindardır, namaz kılar, cömert ve saygılıdır. Sorumluluklarının bilincinde ve İslâm âleminin kötü gidişatına karşı tavır alan bir yapıya sahipken aynı zamanda eğlenip hayatın güzel yanlarından keyif almasını da bilir. Şahcihanpûrî'nin Abdurrahman'ın çocukluk ve ilk gençlik yıllarına ait bilgileri Peşâverî'nin ağabeyi Muhammed Emin aracılığı ile edindiği düşünüldüğünde bu malumatların birçoğunun doğru olduğu kanısına varmak yanlış olmayacaktır. Bununla birlikte şehit olmuş bir kardeşe duyulan merhamet ve hayranlığın etkileri de bu biyografide görülmektedir.

Bu bilgilere ek olarak 20. yüzyıl başında Hint alt kıtasında çoğunluğun alt sınıf olduğu düşünüldüğünde Peşâverî'nin üst sınıf bir aileye mensup olduğu, bahsedilen bu özellikleri ile de anlaşılmaktadır. Özellikle 1857 isyanı sonrası statü olarak güç duruma düşen birçok Müslüman yanında Peşâverî ailesinin saygınlık ve zenginliğini koruyabilen Müslüman ailelerden olduğunu Abdurrahman'ın alışkanlıkları ve yaşantısı da doğrular niteliktedir.

3. 3. EĞİTİM HAYATI: ALİGARH KOLEJİ ZAMANLARI

Hindistan Müslümanları için önemli bir bilim merkezi olan ve sonraki zamanlarda da bir üniversite olan Aligarh Koleji'nde¹⁸⁸ fakir öğrencileri desteklemek

¹⁸⁷ Şahcihanpûrî, a.g.e., s:88-89.

¹⁸⁸ Aligarh Koleji, şimdiki adı ile Aligarh Muslim University, Hindistan'da, İngiliz yönetimi sırasında 24 Mayıs 1875'te, Sir Seyyid Ahmed Han (1817-1898) tarafından kurulmuş bir üniversitedir. Ahmed Han, bu üniversiteyi İngiltere ziyareti sırasında gördüğü Cambridge ve Oxford Üniversitelerini model alarak kurmuştur. Ahmed Han'ın amacı modern anlamda İngiliz tarzı eğitim veren ancak İslâmî değerlerden ödün vermeyen bir eğitim kurumu oluşturmaktır. (İlk adı Mohammadan Anglo Oriental High School sonrasında Mohammadan Anglo Oriental College veya Medresetü'l Ulûm ve 1920

amacı ile kurulan bir dernek olan “Encümen el-Farz”, ülkenin çeşitli bölgelerine bağışçı bulma amacı ile heyetler gönderir. Bu heyetlerden biri 1905 senesinde Peşâver’e gider. Hacı Gulâm Samdânî, Peşâver’e gelen bu heyete cömert bir yardımda bulunur. Bu sırada heyet başkanı olan Han Muhammed Hüseyin Han Samdânî’den küçük oğlunu Aligarh Koleji’nde okutmasını ister. O sıra yedinci sınıf imtihanlarını veren Abdurrahman, Aligarh’ın methini çok duymuştur. 1906 senesinde sekizinci sınıfa Aligarh Koleji’nde devam eder.¹⁸⁹

Aligarh Koleji, o zamanlar Müslümanlar için şöhretli bir eğitim merkezidir. Saygın aileler çocuklarının eğitimi için Aligarh’ı tercih etmektedirler. Aligarh’ta o dönemlerde üstün hocalar çalışmaktadır. Bu sebeplerden ötürü ilk eğitimini Peşâver’de tamamladıktan sonra Abdurrahman da eğitimine Aligarh’da devam etmiştir.¹⁹⁰

Aligarh Koleji’nin, kurulduğu ilk zamanlarda Batılı tarzda eğitim veriyor olması sebebi ile dinden dönmek, dine karşı gelmek ya da İngiliz emperyalizmine hizmet etmek gibi çeşitli suçlamalara maruz kaldığı¹⁹¹ göz önünde bulundurulduğunda kolejin ilk zamanlarında bu kuruma öğrenci göndermenin geleneksel Hint Müslüman aile yapısına pek uymadığının altı çizilmelidir. Kolejın 1875’te açıldığı dikkate alınırca Abdurrahman’ın eğitimine başladığı zamana kadar geçen 30 yıllık süreçte kolejle ilgili menfi kanaatlerin normalleştiği düşünülebilir. Abdurrahman’ın kardeşi Muhammed Yusuf’un, babası Hacı Gulâm Samdânî’nin İngilizlerin gücünü kırmak için eğitimin şart olduğuna inandığını, bu sebeple de abisi Abdurrahman’ı Aligarh’a gönderdiğini ifade etmesi, Peşâverî’nin yetiştiği ailenin

sonrasında ise Aligarh Muslim University) Üniversite bu düşünce ışığında Batılı anlamda eğitim veren bir kurum olarak öğrenim hayatına girmiştir. Kuruluşunda İngiliz yönetiminden destek alınmıştır. Eğitim dili İngilizce olan kolejde, İslâmî ilimler Arapça okutulurken, Farsça ve Urduca eğitimleri de önemli bir seviyededir. Aligarh Koleji, dönem itibari ile birçok aydın ve fikir adamının ve Hindistan Özgürlük Hareketi için mücadele eden önde gelen isimlerin yetiştiği çok önemli bir kurum olmuştur. Koleje, Müslümanların yanı sıra Hindu ve Farsî öğrenci de kabul edilmiştir. Bkz. Abdülhamit Birişik, Saiyid Athar Abbas Rizvi, “Talim ve Terbiye” **DİA**, c.39, 2010; Abdülhamit Birişik, “Hint alt-kıtasında İslam Araştırmalarının Dünü Bugünü: Kurumlar, ilmî faaliyetler, şahıslar, eserler” **Divân İlmî Araştırmalar**, sy.17 (2004/2), s:34; Ayrıca bkz; Öke, **Hilafet Hareketleri**, s:5-6; Aziz Ahmed, **Hindistan ve Pakistan’da Modernizm ve İslam**, Türkçesi: Ahmet Küskün, Yöneliş Yayınları, İstanbul, Mart 1990, s:48; “çevirimiçi” <http://www.amu.ac.in/amuhistory.jsp>, 14.05.2019.

¹⁸⁹ Şahcihanpûrî, a.g.e, s:90-91; Çerâğ, a.g.e., s:579.

¹⁹⁰ Çerâğ, a.g.e, s:579.

¹⁹¹ S. A. Haque Haqqi, “Atatürk Devrimi ve Hindistan” **Bildiriler ve Tartışmalar**, Çev. Birtane Ferlier, İş Bankası Kültür Yayınları, Ankara, 1984, s: 651.

düşünce yapısı ve dünya görüşü hakkında bilgi vermektedir. Bu anlamda baba Samdânî, oldukça dindar biri olmasına karşın Aligarh Koleji hakkındaki dinsizliğe varan ithamlara aldırış etmeden oğlunu Aligarh'a gönderecek kadar da ileri görüşlüdür.

Abdurrahman Peşâverî Aligarh Koleji'ndeki eğitimi esnasında önemli hocalar ile yapmış olduğu sohbet ve tartışmalar ile ufkunu ziyadesiyle geliştirme fırsatı bulmuştur. Derslerinin yanı sıra tarihî olaylarla da çok ilgilidir. Özellikle Napolyon'un hayatını tekrar tekrar okumuş ve onun hayatını gizli ve açık tüm yönleri ile değerlendirerek hakkında sohbetler yapmıştır. Bu ilgisi yüzünden okulda "Hafiz-i Napolyon" (Napolyon Hafızı) lakabı ile meşhur olmuştur. Aslında Peşâverî'nin bu Napolyon tutkusu, Napolyon'un cesaret ve atılganlığı ile milletine beslediği sevgiye olan hayranlığından kaynaklanmaktadır. Bir ulusu refaha çıkaracak şeyin de bu olduğuna inanmaktadır.¹⁹²

Abdurrahman'ın Napolyon'a olan bu hayranlığı hakkında Şahcihanpûrî'nin derlemiş olduğu kitaba geniş bir önsöz yazan Riyazü'l Hasan, bu hayranlıkla İngiliz düşmanlığı bağlantısını kurar. Hasan'a göre Abdurrahman'ın bu hayranlığındaki en büyük sebep Napolyon'un İngilizlere olan düşmanlığı ile onlara karşı kazanmış olduğu zaferlerdir. Ayrıca Abdurrahman, İngiliz sömürgesi olan Hindistan'ın bağımsızlığının İstanbul'dan geçtiğine inanmaktadır.¹⁹³ Napolyon'un yanısıra Peşâverî'nin severek okuduğu diğer liderler ise Büyük İskender ve Cengiz Han'dır. Üniversite tahsili sırasında "Napolyon Hafızı" şeklinde lakap takılan Peşâverî'ye kardeşleri de Türklere karşı duyduğu sevgi ve hayranlık sebebi ile "Türkî Lala" (Türk ağabey) demişlerdir.¹⁹⁴

Şahcihanpûrî, Peşâverî biyografisinin girişinde Napolyon'dan bahseden bir kıssaya yer vererek Abdurrahman ve Napolyon'u karşılaştırır. Buna göre Abdurrahman da Napolyon gibi savaş meydanlarında silah gücünden ziyade inanç ve cesarete güvenir ve insanı zafere ancak bunların ulaştıracağına inanır.¹⁹⁵ Bu değerlendirmeler şahsî olmasının yanında Abdurrahman Peşâverî'nin inandıkları

¹⁹² Şahcihanpûrî, a.g.e, s:92

¹⁹³ Şahcihanpûrî, a.g.e, s: 23.

¹⁹⁴ Zafer Hasan Aybek, "Peşaverli Abdurrahman Bey", **Pakistan Postası**, sy.187, 16 Ocak 1961, s:4.

¹⁹⁵ Şahcihanpûrî, a.g.e, s:62-63.

uğruna adanmışlığını ve savaşçı kişiliğini göstermesi bakımından kayda değerdir. Peşâverî, tarihte nam yapmış büyük şahsiyetlere hususiyetle hayrandır. Büyük İskender, Cengiz Han ve Napolyon. Bu isimlerin hepsi zamanlarının önde gelen korkusuz liderleridir ve her biri tarihe isimlerini büyük başarılar ile kazınmışlardır.

Peşâverî İngiliz ve Fars edebiyatına da son derece düşkündür. Firdevsi'nin *Şehnâme*'si ve *Hafız Divanı*'nı okumuş ve çok beğenmiştir. Gerek önceki yaşantısı ve gerekse Aligarh zamanlarında okuyup yazmaya olan düşkünlüğünün yanında spor, gezi ve eğlenceye de zaman ayırdığı anlaşılmaktadır. Okulun hokey takımına dâhil olması da hayatını renkli bir şekilde geçirdiğini göstermektedir.¹⁹⁶

Şubat 1907'de Aligarh Koleji'nde Peşâverî'nin de katıldığı "Korkunç Grev" denilen bir boykot gerçekleşmiştir.¹⁹⁷ Aligarh'ta o dönemde iki grup bulunmaktadır. Birinci grubun liderliğini Sâhibzâde Afıtab Ahmed Han¹⁹⁸ ve diğer grubun liderliğini de Mevlâna Muhammed Ali ve Mevlâna Şevket Ali yapmaktadırlar. Ali Kardeşlerin kurduğu yeni oluşuma okul yönetimi tarafından izin verilmemektedir. Öğrencilerin gündeminde ise iki konu vardır. Bunlar; inkılap fikirleri ve okulda gelişen olaylardır. Grev olaylı geçmiş, polisle çatışma çıkmıştır. Abdurrahman da çatışanlar arasındadır ve eğitiminin sonlandırıldığı 1908'e kadar da okulda çıkan her olayla yakından ilgili olmuştur. Bu hadiseler Abdurrahman'ın şahsiyetinin gelişimi açısından önemlidir. Ondaki hürriyet ve İslâm aşkı ile İngilizlere olan nefret bu dönemlerde pekişmiştir.¹⁹⁹

Bu zaman diliminde yaşanan olayların gelişiminde Mevlana Hasret Mohânî²⁰⁰ ve onun Aligarh'da 1903-1908 yıllarında yayınladığı *Urdu-i Muallâ* adlı dergisinin

¹⁹⁶ Şahcihanpûrî, a.g.e., s:92; Zafer Hasan Aybek, "Peşâverli Abdurrahman Bey", s:4.

¹⁹⁷ Gail Minault and David Lelyveld, "The Campaign For a Muslim University, 1898-1920", **Modern Asian Studies**, Cambridge University Press, vol:8, no:2, 1974, s: 158; Bu konu hakkında Riyazü'lî Hasan'ın yazdıkları için bkz. Şahcihanpûrî, a.g.e., s:20.

¹⁹⁸ Sahibzade Afıtab Ahmed Han, Aligarh hareketinin önemli figürlerinden biridir. Aligarh ve Cambridge'de eğitim görmüştür. Sir Seyyid Ahmed Han tarafından koleje mütevelli heyeti olarak atanmış, daha sonra da hukuk profesörlüğü yapmıştır. Sir Seyyid'in vefatının ardından da kolejdeki misyonu artmıştır. "çevirimiçi", <http://amu.ac.in/pdf/halls/aftab/aftab.pdf>, 14.05.2019.

¹⁹⁹ Şahcihanpûrî, a.g.e., s:98

²⁰⁰ Mevlâna Hasret Mohani: Aligarh Koleji mezunu, gazeteci, şair ve siyasetçi. Aligarh'tan 1903 senesinde mezun olmuştur. Öğrenciliği zamanlarında Kuzey Hindistan Müslümanlarının siyasî ve kültürel durumları ile çok yakından ilgilenen, okul derneğinde de çok faal çalışmalarda bulunan bir gençtir. Bu çalışmaları sebebi ile okulun İngiliz yöneticileri tarafından iki kere okuldan uzaklaştırılmıştır. Mezun olduktan sonra gazeteciliğe başlamış ve İngiliz karşıtı söylemlerini sürdürmüştür. Bu dönemde çıkardığı **Urdu-i Muallâ** isimli dergide yayınlanan haberler dolayısı ile İngiliz yönetimince halkı isyana teşvik etmek gibi sebeplerle 1908'de tutuklanmış ve dergi de

de büyük tesirleri olmuştur. Bu dergideki inkılapçı fikirler, üniversite heyeti tarafından öğrencileri etkisi altına alabileceği düşüncesi ile sakıncalı bulunmuştur. Dergideki siyasî fikirler, öğrenciler üzerinde büyük etki bıraktığından ve bu etkinin artması istenmediğinden dergi yasaklanarak toplatılmıştır.²⁰¹

Buna karşın, İngiliz karşıtı yayınlara devam eden Hasret Mohânî, İngiliz yönetimi tarafından tutuklanmış ve *Urdu-i Muallâ* kapatılmıştır. Fakat İngiliz karşıtlığı çığ gibi büyümeye devam etmiştir. Özellikle Aligarh Koleji öğrencileri, meydana gelen olaylardan ve İngilizlerin gerek Hindistan ve gerekse Osmanlı'ya yönelik politika ve tutumlarından çok etkilenerek İngilizlere düşmanlık beslemişlerdir. *Urdu-i Muallâ*'nın kapatılması Aligarh Koleji öğrencilerini olumsuz manada etkilemiştir. Bu olaylar üzerine İngiliz yönetiminin güvenini sarsmak istemeyen okul yönetimi inkılap hareketi ile alakalı olan kişileri okuldan uzaklaştırmıştır. Uzaklaştırılanlar arasında Abdurrahman Peşâverî de vardır.²⁰² Peşâverî Mart 1906'dan 1908'in ortasına kadar Aligarh Koleji'nde eğitim görmüştür.²⁰³

Peşâverî'nin öteden beri gelen tarih ilgisi, ülkesinde ve diğer İslâm coğrafyalarındaki siyasî gelişmelere alakası, Aligarh Koleji yıllarında artmıştır. Bu dönemde gazete okuma alışkanlığının gelişmesi onun siyasetle dolayısı ile de güncel ülke ve dünya haberleri ile daha çok alakadar olmasını sağlamıştır. Dünya siyaseti o dönemler köklü imparatorluklardaki rejim değişikliklerine sahne olmaktadır. Türklerle yakından ilgili olan Peşâverî, Osmanlı Devleti'nde II. Meşrutiyet'in ilanı ile beraber Jön Türk hareketi ve liderlerinden etkilenmiştir. Bu dönem Hindistan basını da yaptıkları yayınlarla hem meşrutî idareyi hem de Jön Türkleri desteklemişlerdir. Napolyon hayranı olan Peşâverî için hürriyet mücadelesi ve cesaret ile inanç çok önemlidir. Bu anlamda dönemin Hindistan basınının

kapatılmıştır. 1909'da serbest kaldıktan sonra dergiyi tekrar çıkartmıştır. Birinci Dünya Savaşı dönemlerinde dergi tekrar Müslümanların durumu ile ilgili yayınlar yapmaya başlamış ve dönemin Müslümanları tarafından ilgi ile takip edilmiştir. Ayrıca Trablusgarp ve Balkan Savaşları sırasında da Osmanlı Devleti'ne yardım amaçlı paralar toplayarak, bu paraları İstanbul'a Hilâl-i Ahmer Cemiyeti'ne göndermiştir. Bkz; Rıza Kurtuluş, "Hasret Mohani", *DİA*, c.16, 1997; Şahcihanpûrî, a.g.e, s:94.

²⁰¹ Şahcihanpûrî, a.g.e., s:93.

²⁰² Çerâğ, a.g.e., s:579.

²⁰³ Şahcihanpuri, a.g.e, s:95.

haberlerindeki gibi Jön Türkleri hürriyet aşığı kahramanlar olarak görmüş olması muhtemeldir. Osmanlı'nın yanı sıra Rusya²⁰⁴ ve İran²⁰⁵ gibi devletlerdeki meşrutiyet devrimleri de dünya siyasetindeki değişimi gözler önüne sermektedir. Bütün bu atmosfer tabiatı itibari ile cesur, hürriyet ve İslâm sevdalısı Peşâverî'yi de etkilemiş, kolonyal İngiltere'ye bulduğu her fırsatta karşı çıkmıştır.

Aligarh Koleji'nden çıkarılmasının ardından Abdurrahman eğitimine arkadaşı Fazıl Emin ile beraber Kuzey Hindistan'daki Şimla şehrinde bir Avrupa Koleji'nde devam etmiştir.²⁰⁶ Ancak burada iken bir kalp rahatsızlığı meydana gelmiştir. Tedavi için Hindistan'ın birçok şehrindeki doktorlara başvurulmuş, çeşitli tedaviler denenmişse de olumlu sonuç alınamamıştır. Pencap Eyaleti'ndeki Kadiyân'da ünlü bir doktor olan Hekim Nureddin'in özel tedavisi de işe yaramayınca Abdurrahman Delhi'ye dönmüş ve tedavisini burada sürdürmüştür. Bu hastalık, Abdurrahman Hint Kızılayı Heyeti ile birlikte Türkiye'ye gelene kadar devam etmiştir.²⁰⁷

Şahcihanpûrî'nin bahsini ettiği bu hastalığın tam olarak ne olduğu bilinmemekle birlikte Rauf Orbay'ın arşivinde bulunan Peşâverî'ye ait evraklar arasındaki bazı doktor reçeteleri dikkat çekmektedir. 1924 tarihli reçetelerin ayrıntısı evraklar tasnif aşamasında olduğu için incelenememiştir. Orijinallerine ulaşamayan evrakların ancak konu malumat kısmında belirtilen açıklamalarından yararlanılabilmektedir. Buna göre Peşâverî'ye belirli süre ile mineral tedavisi uygulanmıştır.²⁰⁸

Peşâverî, arkadaşı Fazıl Emin'le beraber Aligarh Koleji'nden üç yıl süre ile uzaklaştırılmıştır. Bu süre zarfında Aligarh Koleji'nde birçok yenilik gerçekleşmiştir. Kolej öğrencilerinde ilmî ve özellikle de siyasî olarak çeşitlilik meydana gelmiştir. Bunun yanı sıra ülke siyasî durumunda da değişme meydana gelmiştir. Öyle ki Hindu ve Müslüman birlikteliği bir şekilde zarurî hale gelmiş ve ileri gelen Müslüman siyasetçiler de bu birliktelik için çalışmaya başlamışlardır. Aligarh

²⁰⁴ Rusya Meşrutî idaresi hakkında bir değerlendirme için bkz. Ayna Askeroğlu, "Çarlık Rusya'sında Meşrutî İdarenin Yapısı" **Tarih Okulu Dergisi**, sy. IX, Ocak-Nisan 2011, s: 61-72.

²⁰⁵ İran Meşrutiyeti hakkında bir değerlendirme için bkz. Yılmaz Karadeniz, "II. Meşrutiyetin Ön Denemesi: İran Meşrutiyet Hareketi ve Sebepleri (1906)", **BİLİG** (Türk Dünyası Sosyal Bilimler Dergisi), sy.47, Güz 2008, s:193-214.

²⁰⁶ Çerâğ, a.g.e. s:580.

²⁰⁷ Şahcihanpûrî, a.g.e., s:104.

²⁰⁸ Bel. Mtf. 092524-525-526-527-528.

Koleji'ne üniversite statüsü kazandırmak için aynı dönemlerde yoğun faaliyetler yürütülmüştür ancak bir Müslüman üniversitesi oluşumunu kabul ettirmek dönem şartları itibari ile oldukça güç olmuştur. Bağımsız bir Müslüman Üniversitesi'nin kurulması için bir komite oluşturulmuş ve komitenin başına Ağa Han²⁰⁹ ile Nevâb Vakar ul-Mülk (1841-1917) getirilmiştir.²¹⁰ Bu girişimleri Aligarh öğrencilerinin tamamı ile birlikte Abdurrahman da desteklemektedir.²¹¹ Bu çalışmalar sonucunda 1910'da Naipur'da düzenlenen konferansla Aligarh Üniversitesi'nin açılmasına karar verilmiştir.²¹²

Abdurrahman, 1911'de koleje döndüğünde öğrencilerin gündeminde İngilizlerin Müslümanlara karşı uyguladığı entrikalar ve fitne politikaları vardır. Ülke çapındaki Müslümanlarda fikrî bir inkılap meydana gelmiş ve İngiliz karşıtlığı her yere yayılmıştır. Kolej öğrencileri de tüm ülkedeki Müslümanlar gibi İngilizlere karşıdırlar ve artık okul yönetimi de bu duruma engel olamamaktadır.²¹³ Bu dönemlerde Abdurrahman 25-26 yaşlarındadır ve 11-12. sınıf imtihanlarını vermiştir.²¹⁴ Şahcihanpûrî, Abdurrahman'ın doğum tarihini 1886 olarak kabul etmesi sebebi ile bu yaşı vermektedir. Önceki kısımlarda zikredilen Türkiye pasaportunda yazan 1893 doğum tarihi baz alındığında Abdurrahman'ın bu dönemde 18-19 yaşlarında olması gerekmektedir. Ancak bu durumda 1906'da Aligarh Koleji'ndeki eğitimi başladığında 13 yaşında olması gibi bir durum ortaya çıkmaktadır. Bu

²⁰⁹ III. Ağa Han Sır Muhammed Şah (1887-1957); Şia Nizarî İsmailîği dinî lideri. Babasının ölümü üzerine Hindistan'daki Müslümanların imamı olmuş ve Hindistan İran, Orta Asya, Suriye ve Doğu Afrika'daki İsmailîlerin dinî liderliğini üstlenmiştir. 1906 senesinde Ağa Han'ın girişimleri ile Müslim Lig kurulmuş ve birliğin ilk lideri Ağa Han olarak 1913'e kadar bu görevini sürdürmüştür. Yetişmesinde hem doğu hem de batı kültürleri etkili olmuştur. Alile hayatında İsmailî bir hayat tarzı yaşamış olsa da batı kültüründen etkilendiği bilinmektedir. Ağa Han hakkında bilgi için bkz. Mehmet Beşirli, "III. Ağa Han'ın İslam Politikası ve Hindistan Müslümanları, 1913 (Alman Belgelerine Göre)", dergipark.ulakbim.gov.tr; Mederbek Kadyrov, "Ağa Han İsmailîleri", Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Temel İslam Bilimleri Anabilim Dalı, Ankara, 2009.

²¹⁰ Nevâb Vakar ul-Mülk: Asıl adı Müştak Hüseyin Zuberi'dir. Bir dönem Haydarabâd Nizamlığı'nın başbakan yardımcılığı görevini yapan Zuberi'ye devlet hizmetleri sonucunda Nevâb Vakar ul-Mülk ünvanı verilmiştir. Müslim Lig ve Aligarh Koleji'nin sekreterliklerini de yapmıştır. Bkz. "çevirimiçi", <https://www.geni.com/people/NAWAB-WAQAR-UL-MULK-Mushtaq-Hussain/6000000002170758138>, 10.05.2019.

²¹¹ Çerâğ, a.g.e., s:579.

²¹² Kadyrov, a.g.t., s:49.

²¹³ Şahcihanpûrî, a.g.e. s:106

²¹⁴ Çerâğ, a.g.e., s:579.

bilgilere bakılarak Türkiye pasaportundaki doğum tarihinin gerçekçi olmadığı anlaşılmaktadır.

Peşâverî'nin Aligarh'taki eğitim dönemi incelendiğinde onun koleje ilk girişinin 1907 senesindeki boykot öncesi olduğu görülmektedir. Aligarh'ın hararetli bir zamanında okula dâhil olan Peşâverî, İngiliz karşıtı bu olaylarda çekinmeden yer almıştır ve nihayetinde de okuldan uzaklaştırılanlardan biri olmuştur. Okula tekrar dönüşü ise Balkan Savaşları öncesine denk gelmiştir. Bu dönemde Aligarh Koleji'ndeki ortam daha da karışıktır. Akabinde çıkan Balkan Savaşları ve Türkiye'ye yardım amacı ile bir tıp heyeti oluşturulması sonrasında Peşâverî, birçok zorluğu göze alarak bu heyete katılmaya karar vermiştir. Aligarh'taki eğitim hayatının üç seneyi bulmadığı anlaşılan Peşâverî'nin ihtilalci bir ruha sahip olması, hayatındaki diğer şeylerde olduğu gibi eğitimini de geri planda bırakmasına sebep olmuştur.

Peşâverî'nin bu dönemde ülkesi ve İslâm birliğine giden yolun temeli olarak kabul ettiği Osmanlı Devleti'nin akıbeti hususundaki hislerine Hint Kızılayı'na katılmadan önce kardeşi Muhammed İshak'a yazdığı bir mektubu tercüman olmaktadır. O mektubunda kardeşine şunlardan bahsetmiştir:

“Azizim Muhammed İshak!

Türk saltanatının çöküşünün acı haberlerini duyarak mutsuz oluyoruz. Ancak üzülmenin ne faydası var? Heyhat! Elimizden sabretmek dışında bir şey gelmiyor.

وَتُعِزُّ مَنْ تَشَاءُ وَتُنِزِّلُ مَنْ تَشَاءُ²¹⁵

Azizim! Hayalin hakikatine benim fevkalade inancım var ve hayal âleminin benim için özel bir anlamı var. Hasılı hayal bir şekliyle bizim samimi ve gizli casusumuzdur. Sıhhat ve akıl filî durumlarda iş yapar ve akli eylemler hayalin ışığında ortaya çıkar. Yani dünyada her şey önce hayal ve fikir şeklinde ortaya çıkar ve sonra amelî çerçevede kabul edilerek kalıcı hale getirilir. Bu sebeple ben inanıyorum ki yaşanan olayların tecrübesiyle mesele aydınlanacak. İnsan âtî için çabalarken vukua gelen bu tuhaflıkları doğru bir şekilde anlayabilmeli. İnsanın

²¹⁵ “Dilediğini aziz, dilediğini zelil eder” Âli İmran suresi 26. Ayet. Bkz. Elmalılı Muhammed Hamdi Yazır, **Kur’ân-ı Kerîm ve Yüce Meâli**, Huzur Yayın ve Dağıtım, t.y., s:52.

bugünü mazisinden teşekkül eder. Bütün bu yaşananlar da olanlar düzelsin diye meydana geldi. Yani bizim beklentimiz yerindedir.”²¹⁶

Abdurrahman Peşâverî'nin kısa ömrünün Hindistan safhası bu şekilde sona ermiştir. İslâm'a hizmet gayesi ile inanç ve umutla ayrıldığı ülkesine bir daha hiç dönemeyecektir. Türk saltanatının kötü gidişatı ile dertlenen, tarihin cesur liderlerine öykünen bu Hindistanlı Müslüman gencin herkesten gizleyerek vatanından ayrılmasındaki asıl maksadı ilerleyen zamanlarda ortaya çıkacaktır.

²¹⁶ Şahcihanpûrî, a.g.e., s:249.

DÖRDÜNCÜ BÖLÜM

4. HİNDİSTAN TIP HEYETİ (HİNT KIZILAYI) VE ABDURRAHMAN PEŞÂVERİ

Hindistan Müslümanlarınca Balkan Savaşları sırasında zor duruma düşen Osmanlı Devleti'ne yardım etmek amacıyla, Türkiye'ye gönderilmek üzere çeşitli defalar tıp heyetleri kurulmuştur. Hint Müslümanları tarafından, aralarında Peşâverî'nin de yer aldığı heyet öncesinde de iki kere Türk ordusuna yardım maksadıyla tıp heyetleri gönderilmiştir. Heyetlerden ilki; Londra'da eğitim gören gençlerden oluşmaktadır ve Hindistan zenginlerinin himayesi altında, başlarında Dr. Mısırlı Selim Bey'in bulunduğu bir gruptur. Bu heyet, bir süre Haydarpaşa Askerî Hastanesi'nde kalmış, daha sonra Ömerli'de hizmet etmiştir.²¹⁷

İkinci olarak gönderilen Hint Tıp Heyeti, Bombay şehri camilerinde İslâm Gençleri Cemiyeti ve Ziya-yı İslâm Encümeni tarafından toplanan yardımlarla oluşturulan "Bombay Fukara-yı İslâmiyesi Sağlık Heyeti"dir. Heyet, 17 Aralık 1911'de İstanbul'a ulaşmıştır. İlk olarak "Kızılay İstanbul Üniversitesi Hastanesi"nde misafir edilmiş, bir ay kadar bu hastanede çalışmışlardır. Çadırları mükemmel olan ve seyyar hastane takımları da bulunan heyet, 23 Ocak 1912'de Çatalca Ömerli'de 100 yataklı bir hastane kurarak hizmet vermiştir.²¹⁸

²¹⁷ Zuhâl Özaydın, "The Indian Muslims Red Crescent Society's Aid to the Ottoman State During the Balkan War in 1912", **JISHIM** (Journal of the International Society for the History of Islamic Medicine), 2003,2, s:14; Bu heyette yer alanlar; Dr. Selim Bey, Abdülhak Bey, Seyyid Âl-i İmran, Seyyid Muhammed Hüseyin ve Seyyid Hasan Âbid Caferî. Heyetin geliş tarihi belirtilmemiştir. Bkz. **Padişah'ın Himayesinde Osmanlı Kızılay Cemiyeti 1911-1913 Yıllığı**, s:133.

²¹⁸ Özaydın, a.g.m., s:15; Heyette yer alanlar: Müdür Dr. Feyzi Bey, Baştabip Dr. Mehmed Hüseyin Bey, Dr. Nemkar Bey, Dr. Moliken Bey, Dr. Nizar Ahmed Bey, Dr. Selim Bey, Eczacı Ruşen Bey, Kâtip Seyyid Abdülvahid Efendi, Başhastabakıcı Meşhedî Efendi, İdare Memuru Hekim Siraceddin Efendi, Sandık Emîni Abdüllatif Efendi, oniki hastabakıcı ve üç hademe, **Padişah'ın Himayesinde Osmanlı Kızılay Cemiyeti 1911-1913 Yıllığı**, s:133-134.

4. 1. HİNT KIZILAYI HEYETİ'NE ABDURRAHMAN PEŞÂVERÎ'NİN KATILMASI

Aralarında Abdurrahman Peşâverî'nin de bulunduğu tıp heyetini kurma fikri Mevlâna Muhammed Ali tarafından ortaya atılmıştır. Muhammed Ali bu görevi Dr. Ensârî'ye²¹⁹ teklif etmiştir.²²⁰ 12 Ekim 1912'de *Comrade* gazetesinde yayınlanan bir yazıda Şevket Ali Müslümanları “Balkan gangsterlerine karşı gönüllü birlikler oluşturmaya” davet ederek, “İslâm yolunda şerefli bir ölüm şu anda birçoğumuzun yaşadığı hayattan bin kat daha iyidir” ifadelerini kullanmış ve kendisinin ilk gönüllü olduğunu söylemiştir. Aynı yazıda Türkiye'ye bir heyet gönderme fikrinden de ilk defa bahsedilmiştir.²²¹

Tanınmış ve vatanperver bir doktor olan Muhtar Ensârî heyetin başına geçmeyi kabul etmiş ve “el-Vefd'üd tıbbî min bilâdü'l Hind” الوفد الطبى من بلاد الهند ismi ile heyet kurulmuştur.²²² Ancak ihtiyaçlar çok fazladır ve masrafları karşılamak güçtür. Bu sebeple Ensârî, *Comrade* gazetesinde 26 Ekim 1912'de yazdığı yazısında Türklerin durumundan bahsederek, bu savaşın ölüm kalım meselesi olduğunu vurgulamıştır. Türk düşmanlarının her açıdan güçlü oldukları gibi tıbbi açıdan da

²¹⁹ Dr. Ahmed el-Ensârî veya Ahmed Muhtar Ensârî (1880-1936); Hindistan bağımsızlığında önemli rolü bulunan doktor ve siyasetçi. Hindistan'ın Uttar Pradesh eyaletinden köklü bir aileye mensuptur. Haydarabad Nizam Collage'de tıp tahsil etmiş, daha sonra Haydarabad Nizamı'nın verdiği burs ile İngiltere'de Edinburg Üniversitesi Tıp Fakültesi'nde eğitimine devam etmiştir. Londra'daki ünlü hastanelerde çalışan ilk Hintli doktor unvanına da Ensârî sahiptir. Dr Ensârî, Hindistan'ın bağımsızlığını çok önemsemiş, İngiltere'de bulunduğu zamanlarda dahi bu amaçla oradaki Hintli aydınlarla yakın ilişkiler kurmuştur. Diğer yandan Müslüman ülkelerin durumları ile de yakından ilgilenip, sömürgeciliğe karşı durmuştur. Bu konularla daha yakından ilgilenebilmek için 1910'da Hindistan'a dönmüş ve bağımsızlık çalışmalarında devrin önde gelen liderleri ile birlikte hareket etmiştir. Bu sırada çıkan Balkan Savaşları ile Türkiye'ye yardım etmek üzere kurulan heyetin başkanı olmuş, Türkiye'de bulunduğu zaman zarfında tıp heyeti yardımları dışında Türkiye'deki önemli şahsiyetlerle de yakından ilişki kurmuş ve Anadolu'yu gezerek aldığı notlar ile Türkiye hakkında Hint kamuoyunu aydınlatmıştır. 1913'de ülkesine dönmüş ve Hindistan'ın bağımsızlığı için çalışmaya devam etmiştir. Osmanlı hilâfetini destekleyen Hint Hilâfet Hareketi'nin önde gelen isimlerindedir. Türkiye'de hilâfetin kaldırılmasına binaen tamamen ülkesinin bağımsızlığı için uğraşmıştır. Hindistan'ın Hindular ve Müslümanlar şeklinde ikiye bölünmesi taraftarı olmamış, birlikte yaşamayı savunmuştur. Abdur Raheem Kıdvai, “Ensârî, Muhtar Ahmed”, **DİA**, c.11, 1995, s:253; Şahcihanpûrî, a.g.e., s:119, Taha Toros Arşivi, Dosya No: 39- Rauf Orbay, Ayrıca Halide Edip'in Ensârî ile ilgili tahlilleri de onu tanımak anlamında güzel bir yardımcıdır. Halide Edip Adıvar, **Hindistan'a Dair**, Can Yayınları, İstanbul, Temmuz 2014, s:39-47.

²²⁰ Haliguzzaman, a.g.e., s:152.

²²¹ Özcan, **Pan-İslamizm**, s:191-193.

²²² Özaydın, a.g.m., s:15.

muktedir durumda bulduklarını ifade etmiştir.²²³ Bununla birlikte Ensârî, tıp heyetine katılım sağlamak amacı ile bizzat Aligarh Koleji'ne de gitmiş ve öğrencileri heyete katılmaya davet etmiştir. Gönüllülerden biri ve o dönemde Aligarh'da öğrenci olan Çodri Haliguzzaman, Dr. Ensârî ile bu vesile ile tanıştığını ve Ensârî'nin kendisine heyete katılma teklifinde bulunduğunu belirtir. Bu teklif üzerine doktor olmadığını söyleyen Haliguzzaman, Dr. Ensârî'den “Siz yine de katılınz, idari işlerde ya da hasta bakıcı olarak da görev alabilirsiniz” cevabını almıştır. Bir süre düşündükten sonra Türklere hizmet etmenin cihad olduğuna karar vererek Ensârî'nin teklifini kabul etmiştir.²²⁴ Dr. Ensârî gibi hem heyetin oluşturulması için hem de yardım malzemelerinin toplanması ve yerine ulaştırılması için Şeyh'ul Hind, Mevlâna Ebu'l Kelâm Âzâd ve özellikle Mevlâna Muhammed Ali gibi isimler yoğun çaba harcamışlardır.²²⁵

Balkan Savaşları'nın gidişatı sebebiyle mahzun olan Hint halkı Tıp Heyeti'nin Türkiye'ye gidişine çok sevinmiştir. Heyet üyeleri, halk tarafından Hindistan güzergâhı boyunca uğradıkları yerlerde büyük sevinç gösterilerine tanık olmuşlardır. Delhi'den Bombay'a kadar geçtikleri şehirlerdeki istasyonlarda binlerce kişi tarafından karşılanmışlardır. Halk, heyet üyelerine övgü dolu sözler söyleyerek çiçekler takdim etmiştir. Haliguzzaman otobiyografisinde, Ekim'in son haftasında Bombay'a gitmek üzere Delhi'den ayrıldıklarını ifade eder. Ayrılmadan bir gün önce heyet üyeleri ve bu heyetin hamisi Mevlâna Muhammed Ali ile beraber fotoğraf çektirirler.²²⁶ Heyetin ayrılacağı gün, uğurlamaya gelen insan seli nedeniyle Bhopal istasyonu o kadar kalabalıktır ki heyet üyelerinin trene binmeleri güç olur.²²⁷

Mevlâna Muhammed Ali bu fotoğrafı 18 Aralık 1912'de *el-Hilâl*'de kendi köşesinde yazdığı bir yazı ile birlikte yayınlamış ve heyetle ilgili şu cümleleri kurmuştur: “O insanlar ki zahmetle ülkelerinden gittiler. Oraya vardıklarında Allah

²²³ Syed Tavir Wasti, “The Indian Red Crescent Mission to The Balkan Wars”, **Middle Eastern Studies**, May 2009, s:394

²²⁴ Haliguzzaman, a.g.e, s: 152.

²²⁵ Şâhcihânpûrî, a.g.e. s:119.

²²⁶ Bkz. Ek-3.

²²⁷ Haliguzzaman, a.g.e, s:153; Bkz. Ek-4.

bu zahmeti mükâfatlandıracaktır. Çünkü bu zahmetler İslâm içindir. Şâfi Allah esirgeyendir.”²²⁸

Bir Hint Kızılayı kurarak Türkiye’ye gönderme fikrinin ortaya atılması sonrasında sürecin hızlı işlediği anlaşılmaktadır. Gerekli ihtiyaçlar karşılanarak gönüllülerin bulunması gibi bütün hazırlıklar iki ay gibi bir süre içerisinde tamamlanarak heyet yola çıkmıştır.

Mevlâna Muhammed Ali, 15 Aralık’ta *Comrade* editörü imzası ile Osmanlı Hilâl-i Ahmer’ine gönderdiği telgrafta, Hint Tıp Heyeti’nin, Dr. Ensârî başkanlığında, doktorlar, erkek hemşireler, hastane ekipmanları ve yüz yataklık seyyar bir hastane olmak üzere gönderildiğini bildirerek, heyetin karşılanmasını rica etmiştir.²²⁹

Çodri Haliguzzamân, heyet üyelerini beşi doktor, on yedisi hastabakıcı olarak şu şekilde belirtir:

Doktorlar: Dr. Muhtar Ahmed Ensârî, Dr. Muhammed Münir Ensârî, Dr. Feyzî, Dr. Bârî, Dr. Mahmudullah.

Üyeler: Abdurrahman Sıddıkî, Abdulaziz Ensârî, Manzûr Mahmûd, Muhammed Yusuf, Abdurrahman Peşâverî, Tevekkel Hasan, Tafazzâl Hüseyin, Beşirüddîn, Vahidüddîn, Nur’ul Hasan, Çerâğ Ali, Gulâm Ahmed, Şuayib Kureyşî, Haliguzzamân, Rıza Hüseyin, İsmail Şirâzî, Tevengir Hüseyin.²³⁰

Bu ekipteki altı kişi; Abdurrahman Sıddıkî, Şuayib Kureyşî, Abdulazîz Ensârî, Manzûr Mahmûd, Abdurrahman Peşâverî ve Çodrî Haliguzzamân Aligarh Koleji öğrencisidir.²³¹ Haliguzzaman bu altı kişi ile beraber heyete katılmak için Delhi’ye gittiklerini, Şuayib, Abdulaziz Ensârî, Abdurrahman Sıddıkî ve kendisinin

²²⁸ Şâhchânîpûrî, a.g.e, s:128

²²⁹ KA, ds.18/92; 18/92-2

²³⁰ Haliguzzaman, a.g.e, s:153; Wasti’nin verdiği liste için bkz. Wasti, a.g.m, s:394; Türk Kızılayı 1911-1913 yıllığına göre ise bu isimler şu şekildedir; Baştabip Dr. Muhtar Ahmed Ensârî Bey, Baştabip Muavini Ali Azher Feyzi Bey, Dr. Muhammed Nâim Ensârî, Dr. Seyyid Abdurrahman, Dr. Seyyid Şemsülbârî, Dr. Mahmudullah, Dr. Mirza Rıza Hân, Eczacı Gulam Ahmed Han, Nuruşşems, Abdülvahid Han, Hamit Resul, Seyyid Tunker Hüseyin, 12 hastabakıcı ve 2 tercüman bkz. **Padişah’ın Himayesinde...**,s:134-135.

²³¹ Şâhchânîpûrî, a.g.e. s:120, Wasti ise adı geçen makalesinde ekipteki yedi kişinin Aligarh Koleji öğrencisi ya da mezunu olduğunu ve listenin çeşitli kaynaklarda farklılıklar gösterdiğini belirtir. Wasti, a.g.m, s: 394.

Dr. Ensârî'nin ofisine yerleştiğini Manzur Mahmud ve Abdurrahman Peşâverî'nin ise, *Hemderd* gazetesinin bürosunda kaldıklarını ifade eder.²³² Bunun dışındakiler ise kuzeyden güneye Hindistan'ın bütün bölgelerinden toplanmıştır.²³³

Daha sonra heyete İngiltere'den de birkaç kişi katılmış ve sayı yirmi yedi kişiye ulaşmıştır.²³⁴ Başka bir kaynakta ise sayının başlangıçta yirmi iki olduğu sonrasında ise yirmi sekiz kişiye ulaştığı bilgisi verilmektedir.²³⁵ Syed Tanvir Wasti de bu sayıyı; beş doktor, yedi sağlık görevlisi, on erkek hemşire ve ambulans görevlisi olarak belirtir.²³⁶ Heyetin İstanbul'a gelişinden sonra bir Hindu olan Raja Mehendra Pratap da İstanbul'a gelerek heyete katılmış ve Balkan Savaşı boyunca hizmet etmiştir.²³⁷

Abdurrahman Peşâverî'nin heyete katılma sürecinin ayrıntıları yine Şahcihanpûrî'den öğrenilmektedir. Heyete katılmak istemesine rağmen yeterli parası bulunmamaktadır. Zengin bir aileye mensup olan Peşâverî ailesinden para isteyebilecek ve hiç sıkıntı çekmeden yolculuğa katılabilecekken ailesinin bu durumdan haberdar olmasını istememiştir. Şayet haberleri olursa, ona gitmek için izin vermeyeceklerini düşünmüştür. Ailesinden para istemek yerine kıyafetleri de dâhil olmak üzere tüm eşyalarını, kitapları vb. satışa çıkarmıştır. Bunlardan topladığı para ile de gizlice heyete katılmıştır.²³⁸ Aynı kitaba yazdığı önsözde bu konuya değinen Riyazü'l Hasan, Gulâm Samdânî'nin oğlunun iyi olmayan sağlığı yüzünden izin vermeyeceği ve Abdurrahman'ın da bu nedenle babasını haberdar etmediği şeklinde açıklar.²³⁹ Abdurrahman ile bizzat tanışan Zafer Hasan Aybek ise farklı olarak Abdurrahman'ın babasına haber verdiğini ancak baba Samdânî'nin oğlunun eğitim hayatını yarıda bırakmasını istemediği için buna izin vermediğini ifade eder. Bunun üzerine Peşâverî'nin kıyafetlerini açık arttırmaya çıkararak sattığını, bunları satın alan arkadaşlarının kıyafetleri ona geri vererek tekrar satılmasını sağladıklarını

²³² Haliguzzaman, a.g.e, s:153.

²³³ Wasti, a.g.m, s:394.

²³⁴ Şahcihanpûrî, a.g.e. s:119.

²³⁵ Shamir Hassan, "Indian National Movement and Independence of Turkey", **Tarihte Türk-Hind İlişkileri Sempozyumu Bildirileri**, 25-28 Haziran, Türk Tarih Kurumu, Ankara 2008, s:39, dipnot 42.

²³⁶ Wasti, a.g.m. s:394

²³⁷ Hassan, a.g.m, s: 39

²³⁸ Şahcihanpuri, a.g.e, s:120.

²³⁹ Şahcihanpûrî, a.g.e, s:23.

yazar. Bu sayede Abdurrahman'ın eline fazlası ile para geçtiğini belirtir.²⁴⁰ Ancak Abdurrahman'ın Hindistan'dan ayrılmadan önce erkek kardeşine yazdığı bir mektuba bakarak aile üyelerinin bu durumdan haberdar olmadığı anlaşılmaktadır. Bu mektubun tarihinin 3 Kasım 1912 olduğu görülmektedir. Mektupta İstanbul'a gidiş konusunda henüz net bir karar vermese de satır aralarında gitmek istediği görülmektedir. Mektup incelendiğinde Peşâverî'nin gideceğinden kardeşi İshak'ın haberdar olduğu anlaşılmaktadır. Ancak aile üyelerinin geri kalanının kız kardeşine yazdığı mektuba kadar Abdurrahman'ın Hindistan'dan ayrılacağını bilmediği görülmektedir. Ayrıca dikkat çeken bir özellik de orijinali Farsça olan bu mektubun içerisinde çokça Arapça ifadeler kullanılmasıdır. Çeviride bu kısımlar Urducaya çevrilmemiş ve Arapça şekli ile yazılmıştır. Peşâverî, Peştuca, Urduca, Farsça ve İngilizce gibi birçok dili iyi derecede bilmektedir. Yazdığı mektuplar incelendiğinde bildiği dillerin içerisinde Arapçanın da olması muhtemel görülmektedir. Kardeşi Muhammed İshak'a yazmış olduğu mektubu şu şekildedir:

“Azizim Muhammed İshak!

Kendimle ilgili ne yazayım? Üzüntüm birinin yardım ya da vasıtasıyla gitmeyi namünasip buluyor olmamdan kaynaklanıyor. Senin rehberliğim benim için çok önemli ve tavsiyene göre hareket edeceğim. Ümit ediyorum ki bazı güzel şeyler zuhur edecektir.

Mutmain ol. Bu durum ortaya çıktığında senin evdeki durumun öyle zor ki. Ey bihaber İshak, bilsen bu satırları hangi hayal ve hangi halde yazıyorum. Bir kalbim ve bir de Allah'ım biliyor. Heyhat! Bu dünya beyhude. İstiyorum ki kendi hatıratımı yazayım ancak kâinatın şu kirli düzeni buna mani oluyor. Mektubunun başlangıcındaki dualı beyitler çok hoşuma gitti. Allah sana muradını versin.

Azizim; kız kardeşlerime, Hasan Can ve Yusuf'a dikkat etmelisin. Kalp ve akıl imtihanında muvaffak ve mesut olmanı dilerim.

Fazıl Emin Bey'e selamlarımı iletin.

²⁴⁰ Aybek, a.g.e, s:206; Zafer Hasan Aybek, “Peşaverli Abdurrahman Bey”, s:4.

Abdurrahman”²⁴¹

Peşâverî'nin ailesi, oğullarının gideceği haberinden ancak Abdurrahman'ın Bombay limanından ayrılmadan önce yazdığı mektup ile haberdar olmuştur. Belirtilmesi gereken bir husus da Şahcihanpûrî'nin istifade ettiği, Abdurrahman'ın kız ve erkek kardeşlerine göndermiş olduğu bu mektupların Farsça yazılmış olmasıdır. Şahcihanpûrî bu mektupları Urduçaya tercüme ederek kitaba dâhil etmiştir. Abdurrahman heyete katılma sürecini 13 Aralık 1912'de kız kardeşine gönderdiği mektupta şu şekilde anlatmıştır:

“Aziz kardeşim Bibi Can,

İfade etmek zorundayım ki Balkan Savaşı sebebiyle Türklere yardım etmek üzere oluşturulan Tıp Heyeti ile birlikte Türkiye'ye gidiyorum. Belirtmeliyim ki, heyete güçlkle topladığım para ile gönüllü olarak katıldım. Grubumuzda sadece dört doktor var. Geri kalan yirmi üç kişi içinde tıp ilmi ile alakalı olan başka kimse yok. On dokuz kişi yardım etmek üzere gidiyoruz. Yol masraflarımı kendim karşılayacağım. Yolculuk masrafı tahmini olarak kişi başı bin rupi olacak. Gitmem için bana ne babam izin verdi, ne abime (Hacı Muhammed Emin) haber verdim, ne de kimseden yardım istedim. Peki ben bu kadar parayı kimden mi buldum?

Kardeşim! Ben bütün kıyafetlerimi, takımlarımı ve kalan her şeyi sattım. Kitaplarımı ve kalan fuzuli ne kadar şeyim varsa onları da. Bütün öğrenciler ederinden fazlasını vererek bunları benden satın aldılar. İki yüz rupiyi arkadaşım Fazıl Emin verdi. Şimdi yanımda sadece bir haki takım ve iki çift kıyafet var. Fakat yeterli. Gönüm şu açıdan rahat ki Allah kimsenin önünde dilenmeme izin vermedi.

حقا کہ با عقوبت دوزخ برابر است

*رفتن به پائے مردی بمسایه در بهشت*²⁴²

Benim sevgili kardeşim! Şimdi benim yanımda çok az para var, lâkin önemi yok. Çünkü aslan ormanda asla aç kalmaz. Abdurrahman da dünyada kendi rızkını elde edecek ve inşallah saygıyla rızıklanacak. Sakın ha ağabeyim bana Balkanlar'a

²⁴¹ Şahcihanpûrî, a.g.e., s:250.

²⁴² Hakikat ki acıyla cehennem beraberdir,
Kendinden geçmiş cesur ayakların komşusudur cennet.

gitmem için para göndermesin. Bir aksilik olmazsa Türkiye'ye vardığımda telgraf çekeceğimden emin olun. Birkaç tanıdığım bana mali yardımda bulunmayı teklif etti. Ancak ben böyle iyiliklerden incinirim. Bu sebeple reddettim. Düşününüz ki cihada gitmek ve başkalarından yardım istemek. Ne kadar da acınası! Her şekilde benim kıyafetlerim, takımlarım, kitap ve resimlerim değerliydi ve Aligarh'ın profesör ve öğrencileri onları alarak benim paramı tamamlamamı sağladılar. Hayırsever bir arkadaşım (Refik Han'ın oğlu, benimle fotoğrafları var.) bana "Sen bu kadar yokluk içinde Türkiye'ye mi gideceksin? Acaba bu doğru olabilir mi? Eğer öyle ise ben sana biraz para vereyim şayet benden almak istemezsen izin ver babana gidip diyeyim o sana para göndersin" dedi. Ah o biçarenin gerçeklerden ne haberi var ki. Kardeşim! Alinyazısı birkaç saniye bile beklemez. Ben sevgilime yani Balkanlar'a ulaşmanın sabırsızlığı ile yanıyorum. Hatta öyle ki kendi hastalığımı dahi unuttum.

درد است درد عشق که اندر علاج او
برچند سعی بیش نمائی بستر شود²⁴³

Bu arada abim Muhammed İshak'a söyle, abim Şemşed aracılığıyla bana sapanımı göndersin. Ben bu sırada ilim ve Türkçe öğrenmekle meşgul olacağım. İnşallah kısa zamanda bu dili öğrenmede başarılı olurum."²⁴⁴

Peşâverî, 7 Mayıs 1913'de İstanbul'dan bir mektup daha göndererek, Türkiye'ye gidebilmek için gerekli hazırlığı nasıl yaptığını ve ailesinden bu durumu nasıl sakladığının ayrıntılarını şu şekilde anlatmıştır:

"Azîzem! Balkanlar'a gideceğimi size haber vermediğim için sitem ediyorsun. Eyvah ki bu şikâyetlerin hepsine sebep benim. Azîzem, kızmayınız. Hindistan'da iken herhangi birine gitme durumumdan bahsetseydim buraya gelmem mümkün olmayacaktı. Ayrıca yolculuk masraflarını karşılayamayacağım için de son ana kadar gitme umudum yoktu. Lakin parayı izzetimle temin edebildim. O dönemler aklıma geldikçe ürperiyorum. Durum şuydu ki Kolej'den dost ve arkadaşlarım paranın çoğunu borç olmaksızın vermek istediler. Ancak ben bunu kabul edemezdim.

²⁴³ Bir derttir ki aşk, devası içindedir,
Nice çabalara rağmen yatağa düşürür.
²⁴⁴ Şâhchânîpûrî, a.g.e, s:122-124.

Düşündüm ki Allah kendisi için çabalayana yardım eder. Hikâyenin özü şu ki, O her şeyin sahibi olan Allah benim de imdadıma yetişti.

Çoğunu arkadaşlarım olmak üzere kıyafetlerimi ve diğer eşyalarımı satın aldılar. Senden para isteseydim biliyorum ki kendi ihtiyaçlarından keserek verecektin. Ancak bu benim tabiatıma uygun değildi. Hakikat şu ki, bu yolculuk gizli kalmak zorundaydı. Hatta arkadaşım Fazıl Emin'in hatasıyla bu yolculuk neredeyse ortaya çıkacaktı. Çünkü ben kendi koşturmacalarımınla meşgul ve perişanken o benden habersiz Ağa Lala Can'a (büyük abi Hacı Muhammed Emin) telgraf çekerek "Abdurrahman'a acele para gönder" demiş. Bana bunu söylediğinde çok sinirlendim ve hemen Lala Can'a telgraf çekerek benim gitme durumumun olmadığını ve bu sebeple de para gerekmediğini söyledim. Bu durum sonrasında gitme olayından Aligarh'ta birkaç yakın arkadaşım dışında kimseye bahsetmedim. Aligarh'takiler benim gidip gitmeyeceğimi bilmiyorlardı.

Bu sebeple benim aziz kardeşim, şimdi sen bütün meseleyi anlıyorsun ve artık bana olan kızgınlığın geçti değil mi? Allah korusun Peşâver'deki herkesin haberi olacaktı ve herkes ağlayıp sızlamaya başlayarak yaygara koparacaktı. Rüyalarımnda şimdi dahi şöyle manzaralar görüyorum:

'Allah için Lala Can'ı durdurun. O, bu halde nereye gidiyor? Çabuk olun, telgraf çekin. Lala Can'ı tutun, gitmesine izin vermeyin ve benim sevgili Zer Bânım'la²⁴⁵ kavga ederek diyorum ki: Sizler neden korkuyorsunuz ve neden bir türlü peşimi bırakmıyorsunuz?'

Hâsıl-ı kelam bütün bu keşmekeş bittikten sonra ben nihayet reyhan cennetine ulaşacağım.²⁴⁶

Tıp Heyeti birkaç gün Bombay'da kaldıktan sonra yola çıkmıştır. Yolculuğun seyri hakkındaki malumatlara Çodri Haliguzzaman otobiyografisinde değinmiştir. Bu süreci Haliguzzaman şu şekilde anlatmıştır:

"Bombay'da iki üç gün kaldıktan sonra 3 Kasım'da bir İtalyan gemisi olan Sardinya ile İstanbul'a doğru yola çıkıldı. Yolculuk sırasında Doktor Ensârî herkese

²⁴⁵ Abdurrahman'ın öz kız kardeşidir. Zer Banu onun evdeki takma adıdır. Asıl adı Fatma Begüm'dür.

²⁴⁶ Şâhchânîpûrî, a.g.e, s:124-126.

tıbbî yardım dersi verdi. Aden’de de coşkuyla karşılandık. Aynı şekilde Süveyş ve İskenderiye’de de. Buradan bir Romanya gemisi ile yola devam edildi. Üç gün yolculuktan sonra Derrah-i Danyal’a²⁴⁷ yaklaştığımız sırada bir Yunan gemisi Averof²⁴⁸ havaya ateş açarak bizim gemimizin kaptanına durması için emir verdi ve kısa bir süre sonra çok yakınımıza gelerek gemimizdekileri kontrol etmek için askerlerini kayıkla gemiye gönderdi. Biz rahattık çünkü Hindistan vatandaşıydık. Yunanlar bize bir şey yapmazdı. Ancak Mısır’dan binen bir Türk de bizimle birlikteydi ve Yunanlar onu tutuklayacağı için çok tedirgindi. Ben onu kendi kamarama aldım. Yunanlar kamaraların hepsine bakmayarak geri döndüler. Bizi durduran Yunan gemisi çok büyüktü ve ona müdahale etmek için etrafta tek bir Türk gemisi yoktu. Açık denize çıkmak cesaret istiyordu ve bu sebeple birçok Türk gemileri Çanakkale Boğazı’na gömülmüştü.

Bu olaydan iki üç saat sonra Derrah-i Danyal’a girdik. Her iki tarafta da dağlar aşağıdaki kaleye kadar uzanıyordu. Bu kale Türklerin korunmasını sağlayan en güçlü yerlerden biriydi ve aynı kale Birinci Dünya Savaşı’nda İngiliz donanması için ne kadar öldürücü olduğunu kanıtlayacaktı.”²⁴⁹

4. 2. TIP HEYETİNİN TÜRKİYE’DE KABULÜ VE ÇALIŞMALARI

Şahcihanpûrî ve Aybek Hint Tıp Heyeti’nin, Bombay’dan ayrıldıktan sonra 1912 yılı Aralık ayının sonunda İstanbul’a ulaşarak coşku ile karşılandığını

²⁴⁷ Derrah: Arapça kökenli olan bu kelime Urduca’da dağ geçidi, boğaz, kanyon anlamlarında kullanılır. Bkz. Ahmet Bahtiyar Eşref, Celal Soydan, **Urdu-Türkçe, Türkçe Urdu Sözlük**, Türk Dil Kurumu Yayınları, İstanbul, 2012, s:146. Avrupalılar Çanakkale Boğazı’na genel olarak “Dardaneller” derler. Bkz. Metin Tuncel, “Çanakkale Boğazı”, **DİA**, c.8, İstanbul, 1993, s:200. Bu anlamda Urduca ifadedeki “Danyal”ın “Dardanel” ile aynı anlamda kullanılması muhtemeldir.

²⁴⁸ Balkan Harbi sırasında Averof zırhlısı önemli bir rol oynamış, deyim yerinde ise Osmanlı donanmasının elini kolunu bağlamıştır. Osmanlı donanmasının Ege’ye açılmaması, Selanik ve Ege’deki Osmanlı adalarını savunamamasının nedeni Averof zırhlısıdır. Aynı zırhlı sebebiyle İzmir ve Beyrut’tan Rumeli’ye asker sevkıyatı yapılamamıştır. Bkz. Zafer Toprak, “Osmanlı Donanması, Averof Zırhlısı ve Ulusal Kimlik” **Toplumsal Tarih**, sy.113, Mayıs 2013, s:10. Hint Kızılâyı üyelerinin de şahit olduğu Haliguzzaman’ın paylaştığı bu manzara o dönemde Averof zırhlısının Ege’deki hâkimiyetini gözler önüne seren hadiselerden biridir.

²⁴⁹ Haliguzzaman, a.g.e., s:154.

belirtirler.²⁵⁰ Syed Tanvir Wasti, heyetin Bombay'dan ayrılış tarihini 15 Aralık olarak bildirerek ilgili dipnotta Haliguzzaman'ın Bombay'dan ayrılış tarihini hatalı bir şekilde 6 Kasım olarak verdiğini ifade eder.²⁵¹ Azmi Özcan ise *Comrade* gazetesi kaynaklı olarak aktardığı bilgide heyetin yakasında “el-Vefdü't-Tıbbiye min Bilâdi'l-Hind” (Hindistan Tıp Heyeti) yazan hâki renginde yarı askeri bir üniforma ile 15 Aralık 1912 tarihinde Bombay'dan hareket ettiğini aktarır.²⁵² Yaklaşık bir buçuk ay İstanbul'da kalan heyet 8 Şubat 1913'de savaş alanına gitmek için payitahttan ayrılmıştır.²⁵³ İstanbul'a ulaştıklarında heyetin nasıl karşılandığını Haliguzzaman otobiyografisinde şu şekilde anlatmıştır:

*“Gemimiz salına salına boğazdan geçti. Gece olmuştu ve sabaha doğru İstanbul yakınlarına ulaştık. Herkes hazırlanmaya başlamıştı ki İstanbul'un minareleri gemimiz limana girene kadar bize eşlik etti. Limanda Türk bandosu çalıyordu ve Türkler bizi karşılamak için ayaktaydı. Hilâl-i Ahmer'in başkanı Besim Ömer Paşa önce Doktor Ensârî'yi sonrasında herkesi selamlayarak karşıladı. Ezandan sonra hepimiz kalacağımız yer olan Kadırga Hastanesi'ne geçtik.”*²⁵⁴

Syed Tanvir Wasti ilgili makalesinde Haliguzzaman'ı referans vererek heyetin Aligarh üyelerinin Enver Paşa'nın Pera'daki evinde de ağırlandıklarını belirtir.²⁵⁵ Ancak aynı kaynağın Urduca neşrinde böyle bir bilgi bulunmamaktadır. Bunun yerine ayrıntısı ilerleyen kısımda görüleceği üzere Hint Kızılayı ekibi Hindistan'a dönerken ekiple beraber geri dönmeyen ve aralarında Haliguzzaman'ın da bulunduğu birkaç kişinin Enver Paşa ile Edirne'de görüştüğü bilgisi bulunmaktadır.²⁵⁶

²⁵⁰ Şahcihanpûrî, a.g.e, s:131; Aybek, a.g.e, s:206; Ayrıca bkz. Padişah'ın Himayesinde Osmanlı Kızılay Cemiyeti 1911-1913 Yılığ, s:134.

²⁵¹ Burada bir noktanın belirtilmesi yerinde olacaktır. Wasti adı geçen makalesinde bu bilginin kaynağı olarak Haliguzzaman'ın **Şahrah-i Pakistan** isimli otobiyografisinin İngilizce basımı olan **Pathway to Pakistan**'dan yararlanmış. Peşâverî hakkındaki bu çalışmada ise aynı kitabın Urduca neşri olan **Şahrah-i Pakistan**'dan yararlanmış. Ancak Haliguzzaman'ın Urduca versiyonda Bombay'dan ayrılış tarihini 3 Kasım olarak verdiği görülmektedir. Urduca neşir için yaptığı teşekkürde Haliguzzaman, müsveddeleri Urduca olan eserin ilk olarak İngilizce basılması gerektiğini ifade eder. Bkz. Wasti, a.g.m, s:396; Haliguzzaman, a.g.e, s:154.

²⁵² Özcan, a.g.e, s:194.

²⁵³ Şahcihanpûrî, a.g.e, s:131.

²⁵⁴ Haliguzzaman, a.g.e, s:154.

²⁵⁵ Wasti, a.g.m, s:396.

²⁵⁶ Haliguzzaman, a.g.e, s:163.

Şahcihanpûrî heyete Kalkûta'dan katılan Dr. Mahmudûllah'ın, Mevlânâ Ebu'l Kelâm Âzâd'a yolladığı 5 Şubat 1913 tarihli mektubundan yararlanarak, İstanbul'a varış sonrası ile ilgili bilgiler sunmaktadır. Hem heyet üyelerinin duygu ve düşüncelerini yansıtması açısından hem de İstanbul'a varıştan sonraki dönemi aydınlatması açısından son derece önemli olan Dr. Mahmudûllah'ın günlüğünün ilgili kısımlarının tercümesi şöyledir:

“Kaldığımız hastane İstanbul Kadırğa'daydı. Burada birkaç büyük hastane olmasına rağmen savaş için sadece bir tane hastane hasredilmişti. Buradaki hastaların durumları iyiydi. Belçikalı hemşire Barones Rosa ve bir Yahudi olan Doktor Suhami²⁵⁷ buranın önemli simaları idi. Türkler bize son derece iyi ve misafirperver davrandılar.

Ertesi gün Cuma idi ve camide Cuma namazı kıldık. Bu namaza padişah da geldi. Padişahın süvarileri bizim yanımızdan geçti. Biz de selam vererek tezahürat yaptık. Padişah, bize yaveri aracılığıyla selam gönderdi. Hepimiz padişahla beraber namaz kıldık. Buradan Hz. Ebu Eyyüb el-Ensârî'nin türbesine gittik. Burası çok ünlü bir yapıydı. Burada Peygamber efendimizin mübarek ayak izi var. Sonra Fatih Sultan Mehmed'in kabrine geçtik ve Peygamber efendimizin mübarek hatıralarını ziyaret ettik. Mezar taşında son derece güzel bir yazı ile yazılmış kitabede İstanbul'un fethi hakkındaki hadis yazılıydı.

Şimdi hepimiz acil bir şekilde savaş alanına gidiyoruz. Savaş haberleri buraya kadar ulaşıyor. Hindistan'ın bazı gazetelerinde burayla alakalı çok sayıda haberler var. Elimizden geldiğince yardımcı olmaya çalışıyoruz. Irak ve Şam askerlerinin savaş için hazırlandığını duyduk.

Bu akşam harbin tekrar başladığı haberi geldi. Türk gemileri Çanakkale Boğazı'ndan çıkarak Yunanlılarla savaştılar. Çatalca'da dahi çatışma başladı. Şimdilerde çetin bir savaş sürmekte ve Allah'tan duamız Türklerin kazanması.

Düşman fethedilen yerleri dün acımasızlıkla geri aldı ve Müslümanların dışarı çıkmalarını istedi. Çoğunluğu küçük çocuk ve kadın olmak üzere yakalayıp

²⁵⁷ Kadırğa Hastanesi ve görevlileri için bkz. **Padişah'ın Himayesinde...**, s:387-392.

yerleşim yerlerini ateşe verdi. Onların yaptıkları zulümleri duyup dayanmak imkânsız.

14 Ocak:

Dün Doktor Ensârî birkaç doktor ve Türk askeri ile görüşmek için Çatalca'ya çok yakın olan Ömerli'ye gitti. Diğer herkes hastanede kaldı. Nazım Paşa heyeti burada son derece içten karşıladı ve savaş hakkında konuşuldu. Paşa ordunun durumu yüzünden çok üzgündü. Karargâhın yeri değiştirilecekti. Bir taraf savaşın devamını isterken diğeri barıştan yanaydı. Çok hassas zamanlar. Allah hepimize güç versin, İslâm'ın adını daima yüceltsin. Türkiye'nin mali durumu hiç iyi değil. Çok yakın zamanda büyük bir savaş meydana gelecek. Edirne muhasarasında vaziyet iyi, Türk kaleleri ve tabyaları muhafaza ediliyor. Selanik'in düşmesinden sonra Tahsin Paşa Yunanlılar tarafından serbest bırakıldı. Ertesi gün Selanik yakınlarında Türklerin çok büyük bir zaferi oldu. Ayın 16'sında Besim Ömer Paşa tıp heyetine davette bulundu.

Paşanın evi gayet güzel ve gösterişliydi. Davette Esad Paşa da vardı. Doktor Talat Bey ve bazı Türk doktorlar da. Yemekler İngiliz tarzıydı. Ömer Paşa bize teşekkür eden bir konuşma yaptı ve konuşma sırasında ülkeler arasındaki dostluk, kardeşlik ve sevginin daim olması ile ilgili şunları söyledi: " Bizim ve Hindistanlı kardeşlerimizin arasındaki dostluğun daim olması için evlilik bağı kurulmalıdır. Hindistanlılar Türk kadınları ile Türkler de Hindistanlı kadınlarla evlenirlerse bu vesile ile yakınlık sağlanmış olur. Bu İslâm'a hizmet için gereklidir. Bu teklifi hepimiz beğendik. Hatta içimizden biri bu çok güzel bir fikir dedi. 'Ancak Türkler Avrupalı Hristiyan kadınlarla evlenmeyi bırakmalı. Çünkü bu onların kötü bir nesil yetiştirmesine sebep oluyor. Bizim kadınlarımız Avrupalı Hristiyan leydilerden daha iyiler.' Bu güzel konuşmalardan sonra Doktor Ensârî, Talat Bey'e Enver Paşa ile görüşmek istediğimizi belirtti.

Talat Bey cevaben hemen onu bilgilendireceğini söyledi. 'O bizzat Çatalca'da. Ancak ümit ediyorum ki yarın sizinle görüşecek.' Nitekim ertesi gün saat üçe doğru Enver Bey yalnız olarak hastaneye bizimle görüşmeye geldi. Bu onu ilk görüşümüzdü. O son derece karizmatik ve gençti. Yaklaşık otuz yaşlarındaydı.

Yüzünde tuhaf ve çekici bir tebessüm vardı. Askerler içinde ondan daha fazla sevilen kimse yoktu. Hepimiz sevinçle onu karşıladık ve millî duruşu ile yaptığı işlerden bahsettik. O da kalpten teşekkür ederek dostluk ve muhabbetimize iltifatta bulundu. Sonra bizimle birlikte hastaların yanına geçti. Her askerin yanına oturarak şefkatle dokundu ve onlara sevgi ile nasıl olduklarını sordu. Her sözüyle dertlerine ortak oluyor ve onları ümitle dolduruyordu. Onlara kederlenmemelerini ve dertlerini büyütmemelerini söyledi. 'Bakın bu kardeşleriniz ne kadar uzak mesafelerden zorlu yollar aşarak sizin belalarınızı defetmek ve dertlerinize ortak olmak için geldiler. Bu sebeple siz de bu kardeşlerinizin dertlerini düşünerek kendi dertlerinizi unutun. Her şey iyi olacak yeter ki siz cesaret ve kahramanlığınızı dünyaya gösterebilirsiniz.' Böyle gönül alıcı ve sevgi dolu sözleri birer birer askerlere söyledi.

Her asker onun bu sözlerine övgüyle karşılık verdi. Sanki dertlerinden uzaklaştılar. Bundan sonra hepimiz avluda kısa bir süre oturarak fotoğraf çektirdik.²⁵⁸ Bizim dışımızda bir de yaralılara yardımcı olmak için Rusya'dan gelen bir grup Müslüman kadınla fotoğraf çekti. Ayrıca Enver Paşa gruptaki herkese imzalı birer fotoğrafını da hatıra olarak hediye etti.²⁵⁹

21 Ocak:

Bütün Türkler onların dertlerine ortak olmamıza müteşekkir oluyorlar. Hindistanlı Müslümanların bu kardeşlik ve sevgisi onları mahcup ediyor. Saygıdeğer paşalar ve hatta diğer milletlerden olan yardım ekipleri bile bizim gerçek dostluk ve sevgimizden çok etkileniyorlar. Türkler bize sonsuz sevgi ve hürmetle davranıyorlar. Pazartesi günü ekibimiz Ömerli'ye gidecek.

Türkler Encümen-i Hilâl-i Ahmer'in kurulmasına son derece memnunlar. Saltanat merkezindeki bütün hastaneler Hilâl-i Ahmer'in etrafında kurulmuş. Ülke genelinde seksen tane Hilâl-i Ahmer şubesi var. Besim Ömer Paşa, Esad Paşa ve Talat Paşa'nın çabaları binlerce övgüye layıktır. Dört yüz muazzez hanımın elleri gece gündüz bu musibettede Türklere yardım etmekle meşgul. Onların bu çabaları hükümetten daha fazla övgüye layıktır.²⁶⁰

²⁵⁸ Bkz. Ek-5.

²⁵⁹ Bkz. Ek-6; Heyetin Türkiye'de çektiği diğer fotoğraflar için bkz. Ek-7, Ek-8.

²⁶⁰ Şâhchânîpûrî, a.g.e., s:131-137.

Dr. Mahmudullah'ın günlüğünden özellikle Enver Paşa'ya olan hayranlık açık bir şekilde görülmektedir. Hintli Müslümanların Enver Paşa'ya olan hayranlığı ve Müslüman Hint basını aracılığı ile bu hayranlığın halka yansımaya daha önce değinilmişti. Hintli Müslümanların gözünde Enver Paşa'nın nasıl bir kahraman olarak görüldüğü Dr. Mahmudullah'ın anılarında müşahede edilmektedir.

Heyet üyeleri İstanbul'a varıştan sonraki olayları ve tıp heyetinin faaliyetlerini genellikle yazdıkları mektuplar ile hem aile ve akrabalarına hem de Hint Müslümanlarının önderlerinden Muhammed Ali'ye göndermişlerdir. Bu mektuplar ilk olarak *Comrade*'de (İngilizce) yayınlandıktan sonra Urduca'ya çevrilerek *Hemderd* gibi gazetelerde de yayınlanmaktaydı. Hindistan'da bu mektuplar ilgi ve merakla takip ediliyordu.²⁶¹ Riyazü'l Hasan, heyet üyelerinin sadece savaşın durumu ve kendi yaptıkları hakkında değil Türkiye'deki siyaset ve halkın yaşamı üzerine de bilgiler verdiklerini ifade eder.²⁶² Peşâverî de kız kardeşine yazdığı bir mektubunda *Zemindar* gazetesinde Abdurrahman ismi ile bir mektubunun yayınlandığını ve fırsat bulduğu takdirde ileride *el-Hilâl*'e yazılar göndereceğini ifade etmektedir.²⁶³

Heyet üyelerinden bir diğeri olan Çodri Haliguzzaman ise otobiyografisi *Şahrah-i Pakistan*'da bu dönemi şu şekilde aktarmaktadır:

“Buraya geldikten sonra öğrendik ki bizim Hindistan'dan ayrılmamızdan sonra Kırkkilise Muharebesi gerçekleşmişti. Düzensizlik sebebiyle karanlıkta ikiye ayrılan asker iki saat boyunca top atışına maruz kaldı. Bundan faydalanan Bulgarlar sabah çok şiddetli bir atak yaparak Türklerin peşinden gittiler ve Edirne'yi muhasara altına aldılar. Türk askeri yenilerek Lüleburgaz'a çekildi. Burada da tutunamayarak Çatalca'ya çekilen asker ancak burada ayakta kalabildi.

Şimdi öğrendiğimize göre Türklerden bu yenilgiyi beklemeyen İngilizler, Bulgarlar ve Türkler arasında sulh yapılmasını istiyorlar. Çünkü oluşan bu durum İngiliz çıkarlarına uymuyor. Bütün bunlar o kadar çabuk oldu ki tüm dünya şaşırды.

²⁶¹ Wasti, a.g.m., s:396; Özcan, a.g.e., s:195; Abdul Rauf, “Pan-Islamism and the North West Frontier Province of British India (1897-1918)”, s:30. “çevirimiçi”, <http://sam.gov.tr/pan-islamism-and-the-north-west-frontier-province-of-british-india-1897-1918/>, (21.04.2019)

²⁶² Şahcihanpûri, a.g.e., s:34.

²⁶³ Şahcihanpûri, a.g.e., s:253.

Türkler de askerin bu hezimete nasıl uğradığını düşünüyorlar. O sırada Serasker Nazım Paşa İstanbul Pera'da Yunan kızlarıyla dans etmekle meşguldü."²⁶⁴

Hint Tıp Heyeti'nin ittihatçılara olan sempatisi öyle anlaşılıyor ki Osmanlı Devleti ve toplumuna ittihatçı bir gözden bakmalarına sebep olmuştur. Nazım Paşa Bâb-ı Âli baskınında öldürülen yaşlı Harbiye Nazırı olarak genç ittihatçıların pek de sempati duymadığı bir isimdi. Haliguzzaman'ın Nazım Paşa'ya yaklaşımında da aynı tavır görülmektedir.

Gerekli hazırlıklar yapıldıktan sonra Tıp Heyeti Ömerli'ye geçmiştir. Bu konu hakkında Haliguzzaman'ın yazdıkları şöyledir:

"Bir iki gün sonra Dr. Ensârî beni çağırarak, savaşın yakında yeniden başlayacağını, bu sebeple Besim Paşa'nın Çatalca'dan iki mil uzaklıkta olan Ömerli'ye acilen bir hastane kurulmasını istediğini bildirdi ve benim Rıza Hüseyin'i alıp çabucak oraya giderek hastane çadırlarını kurdurmamı söyledi. İşimde bana yardımcı olmak için çok sayıda asker de orada olacaktı.

Burası İstanbul'dan yaklaşık altmış mil mesafedeydi ve Türk askeri de buradan sadece iki mil uzaklıktaydı. Demem o ki burası bir köydü. Dağların kenarında birkaç evden başka bir şey yoktu. Hastane için gerekli eşyaları gönderdikten sonra sabah Rıza Hüseyin'le Ömerli'ye yola çıktık. Benim yanımda üç-dört gün yetecek yiyecek vardı. Ömerli'de bize yardım etmek için genç askerler bulunuyordu. Bu sebeple hemen çadırları kurmaya başladık. O zamana kadar ben çat pat Türkçe konuşmaya başlamıştım. Bu sebeple askerlere işi anlatmak hiç de zor olmuyordu. Yemek için yanımızda biraz peynir ve çok az da ekmek dışında bir şey yoktu. Benim canım peyniri hiç istemiyordu bu sebeple üç-dört günü yalnızca çay ve ekmekle geçirdim. Türkiye'deki iklim şartları sebebiyle yağmur, çamur büyük zorluk demekti ve özellikle Balkanlar'a doğru gidildikçe hava giderek soğuduğundan buralarda adeta zemheri yaşıyorduk. Geceleri soba yakarak uyuyorduk buna rağmen öldürücü soğukta uykuya zor dalıyorduk. Dört-beş gün içinde hastanemiz kuruldu ve ben Dr. Ensârî'yi durumdan haberdar etmek için İstanbul'a gittim."²⁶⁵

²⁶⁴ Haliguzzaman, a.g.e., s:154.

²⁶⁵ Şâhçihânpûrî, a.g.e., s:145.

Hint Tıp Heyeti İstanbul'da iken cereyan eden olaylardan önemli bir tanesi de Bâb-ı Âli Baskını'dır. Bu hadiseye Osmanlı'daki olayları yakından takip eden Hint basını da geniş yer vermiştir. Dönemin Hint gazete ve dergilerinde Genç Türklerle ilgili birçok haber çıkmaktadır. 1913 senesinin ilk üç-dört ayında haberler had safhaya ulaşmıştır. Bâb-ı Âli Baskını sırasında Çodri Haliguzzaman da bizzat orada bulunarak olaya şahitlik etmiş ve otobiyografisinde bu hadiseyi şu şekilde anlatmıştır:

“Abdülaziz Çaviş Mısırlı bir şeyhti. İstanbul'a geldikten sonra onun yanında zaman geçiriyorduk. Şeyh, Türkler için giderek kötüleşen bu zamanda dahi İslâm kardeşliği bina etmeye ve Türklerin imajını düzeltmeye çabalıyordu. Böylelikle Hintli Müslümanlar Türk hilâfeti ve Türk hükümetine yardım etmek için istekli olacaktı. O günkü vakadan bahsedeceğim. Bizimle beraber birçok insan Şeyh Çaviş'in Bâb-ı Âli'nin karşısındaki evinin önünde toplanmıştı. Çaviş, Balkan Savaşı'nda Edirne'nin Bulgarların eline geçmesinden ve ardından Yunan, Sırp ve Bulgarların bölgeyi paylaştıklarından bahsetti. Artık Avrupa'da Türklerin elinde bir şey kalmamıştı. Gözleri yaşararak devam etti. Bugünden yarına Vezir-i Âzam Kâmil Paşa sulhnâmeyi imzalayacak keşke Nazım Paşa komutanlığı ve harbiye nazırlığını bıraksa, dedi. Bunun üzerine Şuayib (Kureyşî) onun görevi bırakmaya hazır olduğunu söyledi.

Konuşma bu şekilde devam ediyordu ki Enver Bey yanında yaveri olmak üzere araba ile Bâb-ı Âli'ye geldi. O girdikten birkaç dakika sonra üç-dört el silah sesi duyuldu. Bâb-ı Âli'nin etrafında oturan ne kadar insan varsa onların hepsi sanki bu sesi bekliyormuşçasına dışarı çıkarak Enver Bey lehine sloganlar atmaya başladılar. Hepimiz koşarak aşağıya vardık ve Bâb-ı Âli'den içeri girdik. Böylelikle Enver Bey dışarı çıktı ve insanlar onun etrafını sardı. Şuayib onu tutup öptü. Enver Bey yalnız olarak arabaya binip gitti. O gün Bâb-ı Âli'de üç kişi öldürülmüştü. Bunlardan biri toplantı masasında öldürülen Nazım Paşa'ydı. Enver Bey içeri girdiğinde önerilen sulhnâme masadaydı. Enver Bey onlara bu sulhü asla kabul etmeyeceğiz, dedi. Nazım Paşa buna bozularak, “Defol köpek” diyerek karşılık verdi. Bunun üzerine Enver Bey'in yaveri iki el ateş ederek kendini Enver Bey'e siper

etti. Bu esnada Nazım Paşa'nın yaveri de Enver Bey'e ateş etti. Enver Bey kurtuldu ancak kurşun yaverine isabet etti. Nazım Paşa'nın yaveri de ölenler arasında idi."²⁶⁶

Bu olaya dair haber ve resimler Hindistan gazetelerinde dahi yayınlanmıştır. *el-Hilâl*'in 5 Mart 1913 sayısında özel bir sayfada bu olay resmedilmiştir.²⁶⁷ Şahcihanpûrî'nin anlatımına göre bu resimde Nazım Paşa'nın vurularak düştüğü, yaverinin ise Enver Bey'e nişan aldığı ve Enver Bey'in yaverinin de ona ateş ettiği görülmektedir. Bu ateş altında Enver Bey'in yaveri de vurularak düşer. Olay esnasında etraftaki herkesin çehresinde korku ve telaş görülürken Enver Bey'in bu durumda dahi yüzünde sakinliğin hâkim olduğu bahsedilen resimde tasvir edilmektedir.²⁶⁸

Sadece bu olay bile Hint Müslüman basınının etkisini anlamak hususunda önemlidir. Yukarıda zikri geçen gazeteler, Osmanlı coğrafyasında yaşanan her olayı ayrıntıları ile Hint Müslümanlarına aktararak binlerce kilometre ötedeki bu Müslüman milletin, düşünce ve his dünyasında Türk kardeşleriyle bir olmasını sağlamışlardır.

Bâb-ı Âli Baskını sonrası olayları Haliguzzaman şu şekilde aktarır:

"Enver Bey gittikten sonra Ceride-i Sultâni'de yayınlandığına göre meşhur Arap komutan Mahmud Şevket Paşa sadrazam yapılarak Harbiye Nezareti ona bağlanmıştı. Ahmed İzzet Paşa da serasker olmuştu. Bundan sonra ateşkesin sona ermesi kesindi. Hepimiz İstanbul'dan Ömerli'ye gittik. Geldikten iki gün sonra Çatalca'da atılan top sesleri dağlardan yankılanarak bizim çadırlarımıza kadar ulaşmış gece gündüz duyuluyordu. Birkaç gün sonra bizim hastanemize de yaralılar gelmeye başladı."²⁶⁹

Abdurrahman Peşâverî kardeşleri Zübeyde Begüm ve Muhammed İshak'a 2 Mayıs ve 3 Haziran tarihlerinde iki mektup yazarak durumdan ailesini haberdar etmiştir. Kız kardeşine yazdığı mektupta şöyle der:

²⁶⁶ Haliguzzaman, a.g.e., s:157-158; Bâb-ı Âli baskını için ayrıca bkz; Samih Nafiz Tansu, **İki Devrin Perde Arkası**, Pınar Yayınevi, İstanbul 1964, s:94-100; Cemal Kutay, **Osmanlı'dan Cumhuriyet'e Yüz Yılımda Bir İnsanımız Hüseyin Rauf Orbay (1881-1964)**, c.2, Kazancı Yayınları, İstanbul, 1992, s:291-294.

²⁶⁷ Kardaş, a.g.t., s:202.

²⁶⁸ Şahcihanpûrî, a.g.e., s:144; Ek-9.

²⁶⁹ Haliguzzaman, a.g.e., s:158.

“Benim çiçek kardeşim! İnşallah iyisin. Ben savaş alanında fetih haberini beklemekle meşgulüm. İnan ki canım umurumda değil. Buraya geldiğimizden beri kendimizden bîhaberiz. Ne zaman fırsat bulursam savaşın durumunu görmek için koşuyorum. Zavallı Enver Bey dahi bizden üç-dört mil uzaklıktaki çatışma bölgesinde bulunuyor. İlk defa o, Bulgar askerlerine yaptığı hamle ile onları geri püskürttü. Ancak iş işten geçti. Kaybedileni yeniden ele geçirmek kolay değil...

Benim canım! Çatalca dağlarında biz çok alt üst olduk. Yükseklerde bele kadar kar ve bataklık var. Ancak yine de Allah'ın dediği olur. Bu acıları duyduğunuzda kulaklarınızı kapayınız kardeşim, zira bizim duymamamız imkânsız. Benim tarafımdan dedeme hürmetle sevgi ve selamlarımı ilet. Vallahi siz her zaman aklımdasınız. Allahu tealâ sizin gibi kız kardeşi her kese nasip eylesin.²⁷⁰

Abdurrahman'ın, kardeşi Muhammed İshak'a yazdığı mektubu ise şu şekildedir:

“Müsait olduğum zamanlarda dağa çıkarak savaşı seyrediyorum. Çatalca köylerinden Bulgar askerinin çekilişi görülebiliyordu ve Çatalca'daki büyük savaş da çok yakında yapıldı. Son bahsettiğim yerde Enver Bey, düşmana büyük zararlar vererek geri çekilmesini sağladı. Bir tarafta Türklerin atışları diğer tarafta top sesleri korkunç manzaralar ortaya çıkarıyordu. Bu sesler bizim görevli ve nöbetçilerimizin kulaklarında dayanılmaz ıstıraplar meydana getiriyordu. Savaşla aramızdaki mesafe tüfekleri alarak tabyalara götürecek kadar yakındı. Buna rağmen tüfekler bizde değil. Bizim işimiz tüfek taşımaktan daha zor ancak daha iyi. Özellikle de şu durumda. Gelecekte neler olur, Allah bilir.”²⁷¹

Balkan Savaşları'nın sebep olduğu kayıplar giderek artıyor ve Osmanlı'nın vaziyeti gün geçtikçe kötüleşiyordu. Hint Müslümanları Osmanlı'nın durumunu yakından takip etmeye devam ediyor ve yaşanan yenilgiler karşısında derin üzüntüleri daha da artıyordu. Çok uzun süren çaba ve uğraşlara rağmen 26 Mart

²⁷⁰ Şâhçihânpûrî, a.g.e., s:147.

²⁷¹ Şâhçihânpûrî, a.g.e., s:148; Ek-10.

1913’de Edirne Bulgarların eline geçti.²⁷² Bu haberi Abdurrahman Peşâverî de yazdığı bir mektubunda kız kardeşine aktarmıştır:

“Evet Azizem, Edirne elimizden çıktı. Allah selamet nasip eylesin. Şu günlerde bu bahtsız haberi duydum. Ancak takdir-i ilahiye kim karşı gelebilir ki! Giden gitti. Geride Gazi Şükrü Paşa’nın düşmanlarla yaptığı mücadelesi kaldı. Şunu bil ki bu vakitlerde düşman askerleri onları (Türkleri) bıkmaksızın katlediyorlar. Türkler açlık ve susuzluk içinde top atışları arasında son nefeslerini veriyorlar. Allah en büyüktür. Onun rahmeti böyle cesur insanların üzerine olsun. Keşke bütün Türklerde böylesi bir duygu meydana çıksa. Ah! Yazık ki ne yazık! Birkaç Türk’ün gafleti, uzlaşmazlığı ve milletini satan davranışları yüzünden bu cesur insanlar yok yere öldüler.”²⁷³

Peşâverî’nin Balkan Savaşlarındaki yenilginin sebebi olarak görülen sivil ve askeri bürokrasideki anlaşmazlık ve bölünmelerden muzdarip olduğu anlaşılmaktadır. Bir “yabancı” olarak Peşâverî’nin hadiselere bakışı ise tarafsız bir bakış olmayıp ittihatçıların perspektifini yansıtmaktadır. Peşâverî’nin sonraki kariyeri de bu perspektifin bir sonucudur.

Çatalca’dan ailesine malumatlar veren Abdurrahman’a kız kardeşi de bir mektup yazmış ve mektubunda şunları söylemiştir:

“Siz Boğaz’ın kıyılarında bulunduğunuz için çok şanslısınız. Ancak ah! Bundan bihabersiniz. Gerçi insan her durumda Allah’a şükretmeli. Bu yolculuğun felaket ve acıları tükenmez ve siz hayatınızı bu durumda sürdürüyorsunuz. Dünyanın acıları, sıcağı, soğuğu içinde nasıl yapıyorsunuz? Her şekilde sevginiz ve kalbinizdeki acı beni sonsuz etkiliyor”²⁷⁴

Ömerli’deki hastaneden sonra Hint Kızılayı ikiye bölünerek heyetin bir kısmı Çanakkale’ye gönderilmiştir. Çanakkale’ye giden grubun içinde yer alan Çodri

²⁷² Edirne Kuşatması için bkz: Syed Tanvir Wasti, “The 1912-13 Balkan Wars and The Siege of Edirne” **Middle Eastern Studies**, Vol 40, No:4 (July 2004), s:59-78; Ali Fuat Ören., “İngiliz Belgeleri’nde Balkan Harbi Edirne Kuşatması 1912-1913”, **Trakya Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Dergisi**, c.2, sy.4, Edirne, 2012, s:17-79.

²⁷³ Şâhchânîpûrî, a.g.e., s:140

²⁷⁴ Şâhchânîpûrî, a.g.e., s:149.

Haliguzzaman Tıp Heyeti'nin ikinci bir cepheye gönderilmesini ve Çanakkale'deki durumları otobiyografisinde ayrıntılı olarak şu şekilde aktarmıştır:

“Hastanemize iki doktor daha Abdurrahman Behârî ve Rıza Haydar Abâdî katıldı. Bu iki doktor bize Londra'dan katıldılar. Onların gelişi üzerinden birkaç gün geçmişti ki Dr. Ensârî'ye Hilâl-i Ahmer'den gelen bilgide heyetimizde yeterli sayıda doktor olduğu ve bunlara yenilerinin de eklendiği belirtiliyordu. Bu sebeple grubun ikiye bölünerek bir kısmının Ömerli'de kalması diğer bir kısmının ise gerekli durumlarda başka cephelerde kullanılmak üzere İstanbul'a gelmesi söyleniyordu. Bize yeni katılan üyelerden ikisi Al İmran ve Hasan Abid Caferî Londra'dan, Abdülkayyum da Hindistan'dan geldiler. Enver Bey'in başka bir cephe daha açacak olması herkeste üzüntü yaratmıştı. Bu sebeple heyetin tüm üyeleri bu yeni cepheye kimlerin gideceğini merak ediyordu. Dr. Ensârî'nin kararıyla Dr. Naim Ensârî Ömerli'nin yöneticisi olacak ve ona Dr. Rıza, Dr. Bârî ve Dr. Mahmudûllah eşlik edecekti. Diğer bir yönetici de Şuayib Kureyşî idi. İkinci bölümde, Dr. Feyzi, Dr. Abdurrahman ve bir de Dr. Favad adında Mısırlı bir doktor vardı. Dr. Ensârî beni bu bölümde yönetici yaptı. Diğer taraftan grup üyelerinin de taksimi yapıldı. Abdurrahman Sıddıkî'ye İstanbul'da vasıfsız bir yardımcı tahsis edildi. Bu sebeple o her iki bölümün de ihtiyaçlarını karşılamakla uğraşıyordu. Hepimiz İstanbul'a gidecektik. Ömerli'den ayrılarak İstanbul'a geldik ve emirleri beklemeye başladık.

Bugün çok huzursuzduk. Özellikle kar yağışının sebep olduğu fırtına nedeniyle dışarı çıkmak çok tehlikeliydi. Sonra çok ters bir günde Hilâl-i Ahmer'den emir geldi. Filanca tersaneden bizim gemimiz akşam saat yedide ayrılacaktı ve benim de bütün eşyaları alarak vaktinde gemiye varmam gerekiyordu. Ancak kar yağışı o kadar şiddetliydi ve eşyamız da bir o kadar fazlaydı ki vaktinde varamadık. Bu sebeple de geminin kalkması gecikti. Gemi vardığında ben çok şiddetli ateşim olduğu için uyuyordum. Gözümü açtığımda gemimiz Gelibolu şehrine gelmişti. Öğrendim ki Enver Bey de Gelibolu'daydı. Dr. Ensârî onunla buluşmaya gitti ve iki saat sonra geldiğinde Enver Bey'in yoğun kar yağışı ile birlikte düşmanın ani saldırısı karşısında başarısız olduğunu anlattı. Enver Bey, üç-dört mil ilerleyerek yeni bir cephe açılacağını bu sebeple Çanakkale'de hastane kurup, açılan yeni cephenin hastalarını bize göndereceğini söylemişti. Dr. Ensârî Çanakkale'deki

hastanede Türk askerleri olduğunu ve onlara yardımcı olmak için hastane kurulduğunu söyledi. Biz de oradaki doktorlara yardımcı olacaktık ve kaledeki birkaç asker bizi karşılayacaktı. Bunları söyleyerek gemiden indikten sonra Türk hastanesinin küçük bir binasında misafir olacağımızı belirtti. Hastanenin doktoru, Mustafa Kemal Paşa'nın Dış İşleri Bakanı olacak olan ve hepimizi ahlakıyla son derece etkileyen Hüseyin Tevfik Rüştü idi. Birkaç gün sonra bize kalmak için deniz kenarında bir yer verdiler. O esnada ben bir Rum okulu binasında gece gündüz çalışarak kendi hastanemle meşgul oluyordum. Üç-dört gün sonra hepimiz kar yağışının da kesilmesiyle açık gökyüzünün altında çalışmaya başladık. Artık hastanemize yaralılar da geliyordu. Hastaneye gelen yaralılar önce yıkıyor, sonra hastane kıyafetleri giydirilerek ilk gece gözetim altında tutuluyorlardı. Ben bir gece hastalardan birinin yanında beklerken Dr. Favad da bana eşlik etti. O gece bir Arap er çok hastaydı ve belki de ölecekti. Ertesi gün verilen bazı ilaçların da faydası olmadı. Bir gün bu şekilde geçtikten sonra Dr. Ensârî bana hastanın ateşinin düşmediğini, bu sebeple bugün değil ama yarın ayağının ameliyatla kesileceğini ve hastanın çadırına giderek ona brendi içirmemi söyledi. Ben onun emri altında olduğum için sabaha dört saat kalana kadar ere brendi içirdim. Bundan sonra o içmek istemedi ve güneş çıkmadan önce kelime-i şehadet getirerek öldü. Ben de Türk görevli Celal'i çağırarak kefen alması için para verdim. Ancak o bana, 'Halig Bey onun için kefene gerek yok, o şehit' dedi. Bu sebeple onun cenazesi elbiseleri ile defnedildi. Bizim hastanemize iki-üç ayda dört yüz beş yüz hasta geldi ancak bu vakadan önce ölen olmadı.

Çanakkale Asya'da Danyal Boğazı'nın (Çanakkale Boğazı) sağ tarafında küçücük bir şehir. Onun kalesi diğerlerinden daha güçlüdür. İşimiz olmadığı zaman dolaşmak için bu kalelerin dışına çıkıp akşama geri geliyor ve askerlerle oynuyorduk. Buranın nüfusu genel olarak Rum ve Ermeni olduğu için bize güzel gelmiyordu. O dönemlerde İtalya Trablusgarp'a el koymuştu. İngilizlerin Balkan kuvvetlerine yardımda bulunmayarak desteğini çekmesi sebebi ile savaşın ateşi sönmeye başlamıştı. Ömerli'deki hastanemize hasta gelişi durmuştu ve oradaki

hastanemizi kapatmamız gerekiyordu. Çanakkale'deki hastanemizi de Nisan'ın sonunda kapatarak İstanbul'a dönecektik."²⁷⁵

Hint Tıp Heyeti, Türkiye'ye geldikten bir süre sonra ikiye ayrılarak farklı cephelerde hizmet vermiştir. İlk olarak Çatalca Ömerli'de bir hastanede bulunan heyet, ilerleyen zamanlarda yeni katılan doktorların da olması sebebiyle bölünerek, yarısı Çanakkale'de kurulan bir hastaneye gönderilmiştir.²⁷⁶ Aybek, Çatalca Ömerli'deki hastanenin bulunduğu yerin "Hint Köyü" ismiyle anıldığını ifade eder.²⁷⁷ Peşâverî ise Ömerli cephesinde kalanlar arasındadır.²⁷⁸ O bir yandan hastabakıcılık yaparken diğer yandan kardeşlerine yazdığı mektuplarında belirttiği gibi cephenin durumunu takip etmeye çalışmıştır. Şahcihanpûrî'nin ifadeleri ile fırsat buldukça savaşı seyretmekle yetinmemiş, bazen cepheye kadar gitmiş ve bulunduğu yaralı Türk askerlerini sırtına alarak hastaneye taşıyıp onlarla ilgilenmiştir.²⁷⁹

Abdurrahman, kardeşi Muhammed İshak'a 3 Haziran'da yazdığı mektupta, Çatalca'daki hastanelerinden bahsederek, genel durum, yaralılar ve Türklerin kendilerine karşı olan tavırlarını şu şekilde anlatmıştır:

"Bizim heyetimizin ve üyelerimizin İngiliz, Alman ve Fransızlardan daha iyi olduğu aşikârdır. Şimdiye kadar yaklaşık dört yüz kişiyi sıhhatine kavuşturduk. Bu sayı içinde sadece bir kişi hayatını kaybetti. Bu dört yüz kişi bizim hastanelerimizden biri olan Çatalca'da sıhhatlerine kavuştu. Diğer hastanemizde de savaş sonuna kadar durum aynıydı. Bir ay önce havanın soğukluğu ve acımasızlığına rağmen sınıra ulaşıldı. Soğuk ve kar o dereceydi ki sapasağlam, güçlü kuvvetli adamları donduruyordu. Bu kadar sıkıntıya, karlı ve fırtınalı havaya rağmen Allahu teâlâ bizi korudu ve bu kadar olanaksızlık ve imkânsızlık içinde dahi hizmet etmemize fırsat verdi. Bu savaşta şayet diğer Avrupalı kuruluşlara elli hasta geliyorsa bunların içinde soğuktan ve hasta bakıcıların dikkatsizliği yüzünden ölenler oluyordu. Onlar Hristiyan hastabakıcılardı. Osmanlı askerleri arasında bizim hastanenin mucizevi devasının şöhreti yayıldı. Ağır hastalar, 'bizi Hint hastanesine götürün' diyorlardı.

²⁷⁵ Haliguzzaman, a.g.e., s:160.

²⁷⁶ Wasti, "The Indian Red Crescent Mission to The Balkan Wars", s:397.

²⁷⁷ Aybek, a.g.e, s:206; Aynı bilgiyi Riyazü'l Hasan da veririr. Bkz. Şahcihanpûrî, a.g.e, s:35.

²⁷⁸ Yazdığı önsözde Riyazü'l Hasan Peşâverî'nin önce Ömerli sonra ise Çanakkale'de bulunduğunu belirtir. Bkz. Şahcihanpûrî, a.g.e., s:24.

²⁷⁹ Şâhcihânpûrî, a.g.e., s:155.

Bazı Türkler hastaların durumunu öğrenmek için geldiğinde hastalar hoşnut bir dille 'Burada bize kendi evimizde gibi bakıyorlar, hastabakıcılar bize kendi anne babamız gibi özen gösteriyorlar ve tedavimizi yapıyorlar' diyorlar.²⁸⁰ Bütün Türklerin dilinde şu kelime var افندم هند خسته خانہسی چوق ایی (Efendim Hint hastanesi çok iyi) Türk askerleri de Hint hastanesini ziyarete geldiklerinde son derece şefkatle ve iyilikle yaklaşıyorlar ve yüksek rütbeli askerler ile diğer Türk yetkililer büyük muhabbet göstererek, içten tokalaşıp tebrik ediyorlar. Buraya yazmaya fırsat bulamayacağım sayısız olaylar ve uzun bir hikâye var.²⁸¹

Hint Hastanesi her kesimin takdirini ve sevgisini kazanmıştır. Kendilerine gösterilen olumlu tepkileri Haliguzzaman da şu şekilde aktarmaktadır:

"Hastanemize muayene olmak için gelen Türk askerler buradaki hastaların temizlik, yeme, içme düzenleri ve onlara karşı tutumlarımızı görerek çok mutlu oluyorlar, bunun dışında Amerikalı ve İngiliz doktorlar da gelip gördüklerinde övgü dolu sözler söyleyerek dönüyorlardı. İsteğimiz, bu hizmetlerin ahiret azığımız olması. Türk askerlerine hizmet etmiş olma görev ve sorumluluğu içinde sabahtan akşama kadar uğraşılıyor, hastalara yemek yedirerek evimize dönüyorduk.

Ayrıca Hilâl-i Ahmer'in bütün doktor ve çalışanları bizi çok takdir ederek bizim rahat ve güvenliğimiz için çaba harcıyorlardı. Besim Ömer Paşa ve onun kardeşi Kemal Ömer Bey buraya sık sık gelir gider ve görüşmelerde bulunurlardı. Tanınmış iyi bir yazar ve aydın olan Halide Edip Hanım da bizi ziyaret edenlerdendi. Halk arasında da heyetimizin büyük bir şöhreti vardı.²⁸²

Ömerli ve Çanakkale'deki hastanelerde hizmet veren heyet üyeleri İstanbul'a döndükten sonra Hindistan'a geri dönüş tarihi belirlenir. Çanakkale'deki ekip Nisan'ın sonunda ve Çatalca'dakiler de 1913 yazında olmak üzere İstanbul'a dönmüşlerdir.²⁸³ Sultan Mehmed Reşad heyet için Dolmabahçe Sarayı'nda bir davet

²⁸⁰ O dönemde yurt dışından birçok yardım heyeti gelerek Hilâl- Ahmer'e katılmıştır. Çeşitli ülkelerden gelen bu ekipler gezici hastaneler kurmuşlardır. Diğer ülke hastanelerinin yanında Hint Hastanelerinin daha çok beğenildiği Peşâverî'nin bu anlatımı ile müşahede edilmiş oluyor. Gelen yardım heyetleri konusunda ayrıntılı bilgi için bkz. Seçil Karal Akgün, Murat Uluğtekin, **Hilâl-i Ahmer'den Kızılay'a**, Kızılay Yayınları, Ankara 2002, s:123-124, **Padişah'ın Himayesinde Osmanlı Kızılay Cemiyeti 1911-1913 Yıllığı**, s: 128-144.

²⁸¹ Şâhchânîpûrî, a.g.e, s: 156-157.

²⁸² Haliguzzaman, a.g.e, s:161.

²⁸³ Wasti, The Indian Red Crescent Mission The Balkan Wars, s:398.

düzenleyerek Dr. Ensârî ve grup üyeleri ile görüşmüştür. Sultan, heyetin hizmetlerinden bahsederek her üyeyle tokalaşarak onlarla vedalaşmıştır.²⁸⁴ Ayrıca Sultan Reşad 5 Ağustos 1913 tarihli bir beratla Dr. Ensârî'ye dördüncü rütbeden bir Mecidî nişanı takdim etmiştir.²⁸⁵

Birkaç gün sonra tıp heyeti Hindistan'a dönmüştür. Ancak Abdurrahman Peşâverî ve Manzur Mahmud (Meşhur bir müzisyen olan Talat Mahmud'un oğludur.) Türk Ordusu'na girerek Hindistan'a geri dönmemişlerdir. Bunun dışında Abdurrahman Sıddıkî, Şuayip Kureyşî, Gulâm Ahmed ve Çodri Haliguzzaman Türkiye'yi gezmek için bir süre daha kalmışlardır.²⁸⁶ Aybek, Peşâverî'nin kalması hakkında, Hint Tıp Heyeti geri döndüğü sırada Abdurrahman'ın hasta olduğu ve bu sebeple de Türkiye'de kalmaya mecbur olduğu bilgisini verir.²⁸⁷

Bu bilgilere ek olarak Dr. Ensârî ile İttihad ve Terakki ileri gelenleri arasında gizli bir anlaşmanın yapıldığını yine Zafer Hasan Aybek dile getirir. Bu anlaşmaya göre eğer İngilizler Avrupa çapında büyük bir harbe tutuşacak olurlarsa Hindistan Müslümanları ayaklanarak İngiliz boyunduruğundan kurtulmaya çalışacaklar ve Osmanlı Devleti de onları destekleyecektir. İleride Osmanlı Devleti İngiltere'ye karşı bir savaşa girecek olursa Hint Müslümanları yine ayaklanarak İngiliz askerini Türklere karşı sevkten alıkoyacaklardır.²⁸⁸

Hindistan Müslümanlarının Osmanlı hassasiyetinin ne derece yüksek olduğu maddî manevî yaptıkları destek ve yardımlarla görülmüştür. Hintli Müslümanların Hint Tıp Heyeti'ne de çok büyük hayranlık ve destekleri söz konusudur. Heyet Hindistan'a döndüğünde onları Bombay'da çok büyük bir kalabalık sevinç gösterileri

²⁸⁴ Haliguzzaman, a.g.e., s:162; Konu ile ilgili diğer araştırmalarda Sultan'ın heyet üyelerine gözyaşları içinde teşekkür ettiği ve onların hepsine teker teker sarılarak vedalaştığı bilgisi bulunmaktadır. Ancak olayı bizzat yaşayan Haliguzzaman otobiyografisinde hadiseyi yukarıdaki şekilde nakletmiştir. Diğer bilgiler için bkz. Mücahit Arslan, "Abdurrahman Peşaverî; TBMM'nin İlk Büyükelçisi, Anadolu Ajansı'nın İlk Personeli" *Yedikuta Dergisi*, sy.68, Nisan 2014, s:25; Arslan'dan kaynak alınarak hazırlanan Anadolu Ajansı internet sitesinde yayımlanan bir haberde de aynı bilgi verilmiştir. Bkz. Uğur Aslanhan, "AA'nın İlk Çalışanı Peşaverli Abdurrahman Bey", "çevirimiçi", <https://www.aa.com.tr/tr/aa-98-yasinda/aanin-ilk-calisan-pesaverli-abdurrahman-bey>, 05.04.2018.

²⁸⁵ Kızılay Arşivi; KA, ds: 8/98-1; Shamir Hassan Sultan Reşad'ın heyet üyelerine nişan verdiğini ve bu nişanların Hindistan Türkiye Konsolosu Halil Halid Bey tarafından Bombay'da 12 Kasım 1913 tarihinde düzenlenen bir resepsiyon ile üyelere takdim edildiğini belirtir. bkz. Hassan, a.g.m, s:40 (Hassan Halil Halid Bey'i konsolos yardımcısı olarak belirtmiştir.)

²⁸⁶ Haliguzzaman, a.g.e., s:162; Şâhçihân-pûrî, a.g.e., s:159.

²⁸⁷ Aybek, "Peşaverli Abdurrahman Bey", s:5.

²⁸⁸ Aybek, "Yüzyılımızın Başındaki Türkiye-Afganistan, Hind, Pakistan Yakınlaşması...", s:23.

ile karşılaşmıştır. Karşılamaya gelenler arasında âlim ve fikir adamı, tarihçi Mevlâna Şiblî Numânî de bulunmaktadır.²⁸⁹ Karşılama sırasında gerçekleşen bir olayı nakletmek, heyete verilen ehemmiyeti anlayabilmek ve dönemin havasını kavramak açısından yerinde olacaktır. 4 Temmuz'da Bombay'a ulaşan heyeti karşılamaya gelen Müslümanlar ufukta gemiyi görür görmez tekbir getirmeye başlayarak geminin limana girmesini beklemişlerdir. Kalabalığın arasında bulunan Şiblî Numânî, Dr. Ensârî gemiden iner inmez onun ayaklarına kapanmak ister. Dr. Ensârî rahatsız olup geri çekildiğinde ise Numânî; "Bunlar sizin ayaklarınız değildir, bunlar İslâm'ın nişanesidir" diyerek onun ayaklarını öper.²⁹⁰

Heyet için Bombay'da düzenlenen ve aralarında Şiblî Numânî ve Muhammed Ali'nin de bulunduğu Hindistan ulemasından önemli kişilerin katılımı ile gerçekleşen bir davette konuşma yapan Dr. Ensârî, Türkiye'ye ayak basmalarından itibaren yaptıklarını ve başlarına gelen hadiseleri yaklaşık üç saat süren bir konuşma ile davetlilere anlatır. Bu konuşma sırasında halifenin ismini zikrettiği anda salondakiler hep birlikte ayağa kalkarak hürmetlerini gösterirler. Bu hareket karşısında davette bulunan İngiliz gazetecileri son derece şaşırılmışlardır. Ensârî Halife Sultan Reşad'la görüşmelerini anlatarak kendilerine gösterilen ihtiramdan bahsetmiş, uzun süren konuşmasını, davette bulunanlar kâh üzülüp ağlayarak, kâh hararetle alkışlayarak dinlemişlerdir. Bu konuşma sırasında Dr. Ensârî, Selanik'in kaybı konusunda Tahsin Paşa'dan bir hain ve Edirne Müdafaası hususunda da Şükrü Paşa'dan bir kahraman olarak bahsetmiştir. Şükrü Paşa'dan bahis olunduğu sırada uzun müddet alkış sesleri ile sarsılan salon "Yaşasın, var olsun Şükrü Paşa" sesleri ile inlemiştir. Muhammed Ali'nin bir konuşma yaptığı davette Şiblî Numânî de kendi yazmış olduğu bir şiiri ağlayarak okumuştur.²⁹¹

²⁸⁹ Şiblî Numânî (1857-1914): Âlim ve tarihçi olan Numânî, Aligarh'ta hocalık yapmıştır. Türkiye, Suriye ve Mısır kütüphanelerini dolaşmış; İstanbul ziyaretinde Sultan II. Abdülhamid ile görüşmüş ve Mecidî nişanı ile ödüllendirilmiştir. Kendisine "Şems'ül Ulema" unvanı verilen Numânî, Osmanlı hilâfetinin destekçisi olmuştur. Hint alt kıtasında yetişen ilk modern tarihçi olarak geleneksel tarihçilik ile modern tarihçiliği birleştiren isim olarak bilinir. Anis Ahmad, "Şiblî Numânî", **DİA**, c.39, 2010, s:126-127.

²⁹⁰ Şâhchânîpûrî, a.g.e, s:160.

²⁹¹ S. M. Tevfik, "Hindistan Hilal-i Ahmer Heyeti: Mühim Bir Konferans", **Sebil'ür-Reşad**, c.X, sy.219, İstanbul, 15 Ağustos 1329, s:406-409.

Osmanlı'nın içinde bulunduğu sıkıntılı durum, Balkan Savaşları'nın hezimetini ve kaybedilen onca toprak endişeleri giderek artırırken, Edirne'nin kurtuluşu Hindistan'da sevinç dalgası oluşmasına ve ümitlerin artmasına sebep olmuştur. Vatanına dönmeyerek Osmanlı Devleti'nin eski gücü ve bağımsızlığına ulaşması için çalışan Abdurrahman Peşâverî de binlerce kilometre uzaktaki kardeşleri gibi Türklerin akıbeti ile kâh üzümlü kâh sevinmiştir. Peşâverî, ömrünün kalan kısmında bu düşünce ile Türkiye'de kalarak mukaddes bildiği bu vatani korumaya çalışmıştır. Edirne'nin kurtuluşunu kız kardeşine yazdığı bir mektupla anlatarak duygularını şu şekilde paylaşmıştır:

“Aziz kardeşim, mektubunda bu yolcu kardeşin için Hakka dualar ediyorsun. Benim nazarımda buna kıymet biçilemez.

Sevgili kardeşim! Doğru söylüyorsun Allahu teâlâ hiçbir yolcuya onursuzluk vermesin, gerçekten ölüm şerefini kaybetmekten iyidir. Ümit ediyorum ki sizler gibi muhlis kardeşler sayesinde benim izzetim daim olacaktır.

Sevgili kardeşim! Bundan önce de bazı durumları yazmıştım. Şimdi daha da iyisi Edirne yani Adrianople'in kurtuluşunu yazacağım. Kardeşim! Unutma ki Allahu teâlâyâ isyanın sonu hiçbir zaman iyi olmaz. Bu sebeple bizler zulüm ve eziyet etmeyelim. Onlar bu katli ve melaneti Balkanlar'da Makedonya'nın kadın ve çocuklarına yaptılar. Bütün bu yapılanlar mazlumlar üzerinde son sözü Allahu teâlânın söylemesine engel değildir. Bu sebeple canilik ve vahşilik bizden uzak olsun. Makedonya'da kadın ve çocuklara yapılan zulmü anlatmaya bu sözler yetersiz kalır. Allah-u Teâlâ rahmetini esirgemesin. Çok şükür ki binlerce kadın ve çocuğun yürek burkan feryatları karşılığını buldu.

Tek bir kıvılcım, uyuşmazlık ve ihtilaf meydana getirerek intikam doğurdu. Sırbistan, Yunanistan ve Romanya bu yırtıcı Bulgarları çevreledi ve onun elini kolunu bağlayarak “Dur, nereye gidiyorsun?” dedi. Osmanlı'nın yenilgisi üzerine Bulgaristan'ın fazla ganimet isteyerek tek başına işgal hareketine girişmesi huzursuzluk doğurdu. İkinci seferde ise Balkan askerleri onun bu işgalini delmek istedi. Bu intikam ateşi onu yakıp kül etti. Daha önceki yenilginin olduğu yer olan Lüleburgaz'a İslâm askeri yerleşti. Bu vesile ile de aniden Temmuz'un 15'inde

Edirne'ye hamle yapıldı ve 22 Temmuz'da Ahmed İzzet Paşa mantıklı olarak tedbir sebebiyle kendi askerlerini dostu Enver Bey'in emrine vererek ayrıldı. Bu mert mücahit aynı tarihte Edirne'ye gelerek orada ne kadar Bulgar kaldıysa hepsini tutukladı. Aynı akşam İzzet Paşa da kalan askerleri alarak Edirne'ye ulaştı ve sadece bir günde askerî alayla elli mil giderek Kırkkilise'yi (Kırklareli) fethetti. Sevgili kardeşim bilmelisin ki bu melun bozgunun kaynağı, kralı Ferdinand olan Bulgaristan'dır.

Bu şeytan, fetih kibri ile gelerek (ki İslâm askerinin yenilgisi onun eliyle gelmişti) bütün İslâm bayrağını ve o bayrağın üzerindeki pak ayet-i kelâmı ezerek Kırkkilise'ye girmişti. Onlar, bu ilâhî ayete olan hürmetsizlikleri, isyan ve zulümle dolu hisleri sebebiyle yenilgi üstüne yenilgi yaşıyorlar. Şimdi ise onların kadınları neler oldu ve bundan sonra neler olacak diye oturup ağlıyorlar. Bundan üç yıl önce Bulgaristan, Türk saltanatının bir parçasıydı. O zamanlar Ferdinand saygınlıkla Konstantiniye'ye gelerek Türk adetlerine uygun bir şekilde dönemin sultanının elini öpen bir eyalet beyi idi. Ancak bugün birkaç fethin sarhoşluğuyla mağrur ve mest olarak kendini Tanrı sandı. نعود بالله من ذالك²⁹²

يا رب بيا و آن که گدا معتبر شود²⁹³

Bugünkü haberlerde Edirne'de, Gazi Şükrü Paşa'dan yüz elli top ve elli bin silahın gasp edildiği yayınlandı. Bunların hepsi Enver Bey tarafından getirtilmişti. Osmanlı Sultanlığı Avrupa fütuhata başladığı zamanlarda ilk olarak Edirne ve daha sonrasında ise İstanbul'u fethetti. Ancak son dönemde Türk komutanların pervasızlıkları ve gafletleri sebebi ile Edirne onların elinden çıktı. Şimdi ise Allah ikinci kez bize bu yeri hediye etti. Bugün burada üç yüz bin asker meydan savaşı için hazır.

Allahu teâlânın işinin ne kadar eşsiz olduğu bir kez daha görülmüş oldu benim canım. Nefes, ölümün dermanıdır. Tüm dünya bugün ne olduğuna ve nasıl bu kadar çabuk olduğuna şaşkın. Hristiyan Avrupa Türklerin cenaze namazını Lüleburgaz'da kılmişti. Ancak şimdi mezardan nasıl çıktıklarına şaşkın bakıyor. Bilmedikleri şey şu ki; onların Müslüman göğüslerinde savaş kabiliyeti bâkî kaldı.

²⁹² Bundan Allah'a sığınırız.

²⁹³ Ya Rab gel ve bu fakiri muteber kıl.

Gerçi bu yenilgi düşmanın kalbindeki intikam ateşini arttırdı. Ancak bizim için önemli değil. Bakalım bundan sonra neler olacak?

23 Temmuz'da Edirne ve diğer yerler elimize geçti. Ertesi gün yani 24 Temmuz ise özgürlük bayramının yıldönümüydü. O gün Niyazi Bey ve Enver Bey Sultan Abdülhamid'i tahttan indirerek, ülke ve milleti istibdadın zulmünden kurtarmışlardı. Bu sebeple 24 Temmuz kutlamaları Konstantiniyye'de genellikle Çırağan'da düzenlenir, bütün gece şölen ve kutlamalar yapılırdı. Ancak heyhat! Ben özel bir işim sebebi ile bu kutlamalara katılamadım."²⁹⁴

Peşâverî'nin II. Abdülhamid dönemine bakışını da izah eden bu sözleri onun mutlakiyet rejiminden duyduğu rahatsızlığı gösterir. Abdülhamid'i ülke ve millete zulüm eden bir istibdatçı olarak nitelendirdiği anlaşılan Peşâverî, tam bir ittihatçı zihniyeti ile düşünmektedir.

Tıp Heyeti ile geri dönmeyenler arasındaki Haliguzzaman da Edirne geri alındığında Türkiye'de bulunmaktadır ve o da olayları şu şekilde aktarmıştır:

"Biz İstanbul'daydık ki Enver Bey'in askerlerini alarak süratle Edirne'ye geçtiği haberini aldık ve böylelikle Bulgarlar hızla geri çekilmeye başladı. Türk askeri o kadar hızla geldi ki onlar muvaffak olamayacaklarını anladılar. Bu olay İngiliz gazetelerinde büyük övgülerle yer buldu. Bunun üzerine Bulgarlar takriben yüz elli iki yüz küçük top ve birçok eşyayı bırakarak Edirne'den kaçtılar.

İstanbul'dan ayrılan ilk trenle Adil Bey Edirne'ye vali olarak gönderildi ve ikinci trenle de dördümüz yani Rahman, Şuayip, Gulâm Ahmed ve ben yola çıktık. Yaklaşık dokuz ay sonra Türkler Edirne'yi geri aldılar. Oradaki Türklerin mutluluğunu tahmin etmek zor değil. Küçücük çocuklar Türk askerlerinin atlarına su içiriyorlar ve onlara sevgilerini gösteriyorlardı. Her birinin yüzünde gülümseme ve mutluluk görünüyordu. Bir vesile ile Enver Bey'le görüşmemiz nasip oldu. O sırada Enver Bey Bulgarları sorguluyordu. Bizi yolcu yatağı serili olan ve iki-üç kırık sandalyenin olduğu küçük bir odaya oturtular. Enver Bey gelerek bizimle kucaklaştı. Hepimiz onu büyük başarısından ötürü tebrik ettik. O, Türklerin Edirne'yi bir bir can vererek savunmasında yol gösterici oldu. Bundan sonra onunla kucaklaşarak izin

²⁹⁴ Şâhcihânpûrî, a.g.e., s: 165-167.

istedik ve Edirne’de bir gün kalarak Edirne Savaşı’nın çeşitli cephelerinde inceleme yaptık. Türkiye’nin mimarî şaheseri Selimiye’yi gördük. Bulgarlar şehri terk etmeden önce bu camiyi ateşe vermek isteseler de bunda başarılı olamamışlardı.”²⁹⁵

Aynı dönemde Edirne’nin geri alınması hakkında Mevlâna Ebu’l Kelâm Âzâd da şunları yazar;

“Edirne kuşatıldı, Osmanlı fatihleri şehre girdi. Dünya bunu ümit etmiyordu. Avrupa zannetti ki Türkler yaralandı ve artık iyileşemeyecek. Ancak kudret eli bu hastayı sağlıklı hale getirdi. Bulgarlar Türklere yenilerek kaçıp gitti. Türkler büyük çaba ve gayretleriyle yenilgiye layık olmadıklarını kanıtladılar. Siz yerle bir edin, Allah’ın vaadi tamamlanacaktır. İlâhî kanunun hududu geçilemez ve Peygamber’e hüsmetsizliğin sonu ancak harap olmaktır.”²⁹⁶

Abdurrahman’ın Hint Kızılayı’na dâhil oluşunun ayrıntıları kardeşlerine yazdığı mektuplar sayesinde açıklık kazanmaktadır. İstanbul’da bulunduğu zaman içerisinde yazdığı mektuplar ise vaktini nasıl geçirdiği, duygu ve düşüncelerini anlamak açısından önemlidir. Bunun dışında diğer heyet üyelerinin yazmış oldukları hatıratlar Peşâverî’den öğrenilemeyen bazı döneme ait olaylar ile heyetin aldığı görevleri üyelerinin gözünden sunmaktadır. Ayrıca bu hatıratlar Abdurrahman’la ilgili de bilgi edinilmesini sağlamaktadırlar. Bir mektubunda bahsettiği gibi hatıratını yazabilmiş olsa idi bu dönemde gerçekleşen birçok olaya Peşâverî’nin gözünden bakma imkânı da bulunabilecekti. Ancak henüz böyle bir hatıratın varlığına ulaşamadığından var olan mektuplar ile olaylar izaha çalışılmıştır.

²⁹⁵ Haliguzzaman, a.g.e., s:163.

²⁹⁶ Şâhcihânpûrî, a.g.e., s:170; Kardaş, a.g.t., s:158.

BEŞİNCİ BÖLÜM

5. OSMANLI'NIN HİZMETİNDE

Abdurrahman Peşâverî, İngiliz sömürgeciliği karşıtı, Türklere derin bir muhabbet besleyen, ihtilalci ruhlu ve cesur bir karakterdi. Tarih okumayı sevdiği ve engin bir tarih bilgisine sahip olduğu anlaşılmaktadır. Hindistan'ın bir İngiliz sömürgesi olması ve İngilizlerin bu ülkedeki haksız uygulamaları Peşâverî'yi her zaman rahatsız etmişti. Doğup büyüdüğü Hindistan'da karışıklık ve memnuniyetsizlik had safhadaydı. Artık Müslüman ve Hindu halk İngiliz yönetimine boyun eğmek istememekteydiler. Abdurrahman, Aligarh'ta yetişen Müslüman aydın gençlerin bir numunesiydi ve burada bulunduğu yıllarda İngiliz idaresi düşmanlığı giderek artmış, kolejde iken İngiliz karşıtı protestoların içinde yer almıştı. Bu uğurda cezalandırılmaktan çekinmemiş ihtilalci ve emperyalizm karşıtı ruhunun emarelerini her fırsatta göstermişti.

Türkiye'ye geldikten sonra şahit olduğu manzaraların, cephedeki yaralı askerlerin hallerinin, İngilizlerden ve İngiliz siyasetinden onu daha da nefret ettirdiği anlaşılmaktadır. İngilizlerle birlikte diğer Batı ülkelerinin Osmanlı'ya karşı tavırları gelecek hakkındaki endişe ve korkularını arttırmıştır. Cepheye silah taşıyarak Türk askerine yardım ettiğini yazdığı mektubunda o silah kendisinde olmadığı için hayıflanmış Peşâverî, İslâm birliği davasına inanmaktadır. Bunun olabilmesi için de Osmanlı Devleti parçalanmamalıdır.

Peşâverî'nin öz vatani Hindistan da şüphesiz zor bir durumda bulunmaktaydı ancak o Türkiye adına Afganistan'da temsilcilik yaptığı sırada İngiliz sefirinin ailesini görmeye gidip gitmeyeceği sorusuna “İngilizler Hindistan'da olduğu müddetçe ben kendi vatanıma gitmeyeceğim” cevabını vermişti.²⁹⁷ İngiliz sefirine verdiği bu cevap onun belki de daha Hindistan'dan ayrılırken verdiği bir karardı.

²⁹⁷ Aktaran Riyazü'l Hasan, Şahcihanpûrî, a.g.e., s:28.

Hayalin hakikat olacağına sonsuz bir güvenle inanan Peşâverî, Hint Kızılayı ile vatanına geri dönmeyerek hayalindeki İslâm birliği uğrunda savaşmak arzusuyla İstanbul'da kalmış, kendine yeni vatan olarak Türkiye'yi seçmişti.

5. 1. TÜRK ORDUSU'NA KATILIŞ

Abdurrahman Peşâverî'nin İstanbul'da kaldıktan sonra Türk ordusuna katılmasını sağlayan bağlantılara ulaşamamıştır. Mücahit Arslan, adı geçen makalesinde Hint Kızılayı'nın dönüş yolunda olduğu sırada, Süveys'te Rauf Orbay ile tanıştıklarını ve bu esnada da Dr. Ensârî'nin heyetten geri dönmeyenler olduğunu söyleyerek Rauf Bey'den onlarla ilgilenmesini istediğini belirtir.²⁹⁸ Syed Tanvir Wasti de Dr. Ensârî ve Rauf Bey'in 25 Haziran'da Süveys'te tanıştıklarını doğrular ancak heyetten kalanları ona emanet ettiği gibi bir bilgi paylaşmaz.²⁹⁹ Hint Kızılayı dönüş yolunda olduğu sıralarda Rauf Orbay'ın Hamidiye Zırhlısı ile 15 Haziran-21 Ağustos 1913 tarihlerinde Süveys'te olduğu bilinmektedir.³⁰⁰ Bu anlamda bahsedilen türde bir karşılaşma mümkündür. Ancak Peşâverî'nin Rauf Bey'le tanışmaları ve samimiyetlerinin tam olarak ne zaman başladığına dair net bir bilgiye ne Rauf Bey'in siyasî hatıratında ne de Abdurrahman Peşâverî ile şahsen tanışan ve hakkında değerli bilgiler veren Zafer Hasan Aybek'in hatıratı da dâhil olmak üzere diğer kaynaklarda rastlanılmaz. Bununla birlikte Atatürk Kitaplığı'nın satın aldığı ve halen tasnifi yapılmakta olan şahsi arşivinde bu soruları aydınlatacak cevapların ortaya çıkması muhtemeldir.

Abdurrahman'ın hastabakıcı iken yaptıklarından ve bu esnada etrafındakilerden gördüğü saygı ve muhabbetten bahseden Şahcihanpûrî'ye göre ise açlık, susuzluk gibi şeyleri önemsemeyen, savaş meydanındaki dehşetten ürkmeyen Peşâverî diğer hastabakıcılardan farklıydı. Başta askerler olmak üzere herkesin üzerinde tesir bırakmıştı. Türk askeri kendi dilini anlayamayan bu fedakâr Hintliye övgü dolu sözlerle teşekkür ediyorlardı. Onu takdir edenlerden biri de ölünceye

²⁹⁸ Arslan, a.g.m., s: 25.

²⁹⁹ Wasti, "The Indian Red Crescent Mission to The Balkan Wars", s.398.

³⁰⁰ Süleyman Ataseven, "Rauf Orbay, Biyografisi", (Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi), Dokuz Eylül Üniversitesi, Atatürk İlkeleri ve İnkılap Tarihi Enstitüsü, İzmir, 1997, s:14; Erberk İnam, **Rauf Bey**, Deniz Basımevi, İstanbul, 1965, s:61-62.

kadar dostu kalacağı Rauf Orbay idi. Şahcihanpûrî, Peşâverî'nin Türk ordusuna katılmasını bu gerekçelerle açıklar.

Peşâverî'nin Türkler tarafından sevilmesi, cesareti, yardımseverliği gibi vasıflarının yanı sıra Osmanlı Devleti ve siyaseti hakkındaki fikirleri de Şahcihanpûrî'ye göre onun geri dönmeyerek orduya katılmasının sebeplerindedir. Ayrıca Abdurrahman, Türkiye'de ülkelerinin geleceği için uğraşan, çalışıp çabalayan bir kesimin bulunduğu farkındadır ancak Türkiye'deki Müslüman âlimlerin görüşlerini İslâm için faydalı bulmamaktadır. Abdurrahman'a göre en önemli şey fiili siyasettir ve geniş bir İslâm milleti tasavvuru ile Türk siyaseti içerisinde kendisi de yer almak istemektedir. Türkiye'de bu görüşlere sahip olan cemaat ve kişilerle tanışıp Türkiye ve İslâm'a hizmet etmek gibi düşünceleri vardır. Bu düşüncelerle dostlarının da fikirlerini aldıktan sonra orduya katılmaya karar veren Abdurrahman harbiyeye girmiştir. Diğer Hintli hastabakıcı Manzûr Mahmud ise bahriyeye katılmış ancak bir müddet sonra sağlığının bozulması üzerine ülkesine dönmek zorunda kalmıştır.³⁰¹

5. 2. BİRİNCİ DÜNYA SAVAŞI'NDA ABDURRAHMAN PEŞÂVERÎ

Hindistan'a dönmeyerek Osmanlı Ordusu'na girmeye karar veren Abdurrahman'ın Beyrut'ta askeri eğitim aldığını ifade eden Aybek, Türk Ordusuna girmek için askerî eğitim almanın şart olduğunu bu sebeple Abdurrahman'ın da harbiyeye girdiğini belirtir.³⁰² Birinci Dünya Savaşı başladığı sırada eğitim gördüğü Beyrut'tan Gelibolu'ya teğmen rütbesi ile gönderildiği bilgisini veren Şahcihanpûri ise Abdurrahman'ın Türkiye sevgisi ve askerî yetenekleri sebebi ile teğmen olarak atandığını oysa Türkiye'de bu mevki elde etmenin kolay bir iş olmadığını Rauf Orbay'ın ifadelerine dayanarak izah eder. Rauf Bey'e göre Türkiye'de askerî bir mevkiye geçmek kolay bir iş değildir. Abdurrahman ise bir yabancıdır ve askerî eğitimi de tam değildir. Buna rağmen yetenekli bir genç oluşu ile Türklere olan

³⁰¹ Şahcihanpûrî, a.g.e., s:172-174.

³⁰² Aybek, a.g.e., s:206-207.

sadakat ve vefası Abdurrahman'ın teğmen rütbesi ile görevine başlamasını sağlamıştır.³⁰³

Şahcihanpûrî, Osmanlı Devleti'nin Birinci Dünya Savaşı'na katıldığı sırada Abdurrahman'ın Beyrut'ta bir askerî öğrenci olduğunu belirtmiştir ancak Aybek hatıratında Beyrut eğitimini doğrulamakla birlikte Gelibolu'ya gönderilmesinden bahsetmez. Ayrıca ileride bahsi geçecek olan Afgan Heyeti'nde Peşâverî'nin de yer alıyor olması Şahcihanpûrî'nin bilgisinin şüpheli olduğunu göstermektedir. Bizzat Rauf Orbay siyasî hatıratında Afganistan'a gitmek amacı ile Halep'te buldukları sırada Osmanlı Devleti'nin Birinci Dünya Savaşı'na girdiği haberini aldıklarını ifade eder.³⁰⁴ Orbay'ın başkanlığındaki heyete dâhil olanlardan biri de Peşâverî'dir. Bu sebeple Peşâverî'nin Birinci Dünya Savaşı başladığı sırada hâlâ Beyrut'ta bulunuyor olması mümkün görünmemektedir. Bunlarla birlikte Aybek yazdığı makalesinde hastalığı sebebiyle Hint Kızılayı ile dönemeyen ve Türkiye'de kalan Peşâverî'nin Enver Paşa tarafından hava değişimi için Beyrut'a gönderildiğini aktarır.³⁰⁵ Bu bilgilere bakılınca Peşâverî'nin bir dönem Beyrut'ta bulunduğu anlaşılacakla birlikte orada bulunma sebebi konusu şüpheli kalmaktadır.

Aybek hatıratında Peşâverî'nin harbiyeye katılmasına açıklık getirir. Buna göre ayrıntısından ileride bahsedilecek olan Rauf Bey'in başkanlığındaki Afgan Heyeti'nin İstanbul'a dönmesi sonrasında Abdurrahman, Orbay'ın yardımı ile harbiyeye girer. Burada iki yıl eğitim aldıktan sonra subay olur.³⁰⁶ Afganistan Heyeti Eylül 1915'te İstanbul'a geri dönmüştür. Aybek'in ifadeleri göz önünde bulundurulduğunda Birinci Dünya Savaşı sürerken Abdurrahman'ın askerî eğitim alıyor olması gibi bir durum ortaya çıkmaktadır. O şartlar altında bunun ne kadar gerçekçi olduğu tartışılır. Ayrıntısı aşağıda görülecek olan Peşâverî'nin Birinci Dünya Savaşı sürerken 1917-18'de hariciye kuryesi olarak Avrupa'ya çeşitli defalar gidiş-gelişleri de söz konusu askerî eğitimin zamanı hakkında şüpheler uyandırmaktadır.

³⁰³ Şahcihanpûrî, a.g.e., s:175.

³⁰⁴ Rauf Orbay, **Cehennem Değirmeni Siyasî Hatıralarım**, c.1, Emre Yayınları, İstanbul, Eylül 1993, s: 19.

³⁰⁵ Aybek, "Peşaverli Abdurrahman Bey", s:4.

³⁰⁶ Aybek, a.g.e., s:207.

Peşâverî'nin Birinci Dünya Savaşı sırasında çeşitli defalar yaralandığını aktaran Şahcihanpûrî, savaş döneminde Rauf Orbay'ın Peşâverî hakkındaki bir olayı şu şekilde anlattığını ifade eder:

“Birinci Dünya Savaşı zamanlarında bir kere tuzağa düştük. Gece vaktiydi ve Abdurrahman enfeksiyon kapmıştı. Yanımızda fazla adam olmadığı için gözetim çok önemliydi. Bir bölge diğerlerinden daha tehlikeliydi ve çok temkinli olmak gerekiyordu. Abdurrahman o tarafta kendisinin nöbetçi olduğunu söyledi. Fakat hastaydı ve dinlenmesi gerekiyordu. O bir iki gün kadar dinlendiyse de tehlikeyi atlattı. Buna rağmen kimseyi dinlemeyerek ve sıhhatini önemsemeyerek birkaç askerini yanına alıp görev yerine yola çıktı. Sağlığı kötü olmasına rağmen bunu kendine hiçbir şekilde dert edinmiyordu. Onlar gittikten sonra o taraftan silah sesleri duyuldu ve sonra sessizlik oldu. Bunun üzerine biz de endişelendik. Sabaha kadar haber almak için bekledik. Ancak hiçbir haber alamayınca biz de Abdurrahman ve yanındakilerin şehit olduklarını düşündük. Fakat öğleye doğru bir adam geldi ve “Sizin bir adamınız hastanede yaralı” dedi. Aklıma Abdurrahman geldi ve hemen hastaneye koştuğumda Abdurrahman'ı yaralı olarak buldum. Beni gördüğünde gülümsedi ve “Üzülme Rauf, ben iyiyim sadece basit bir yara” dedi. Ancak Zakir. ‘Karnının sağ tarafından mermi çıkardık, durumu çok tehlikeli değil ancak yine de yarası ağır’ dedi.”³⁰⁷

Yukarıda geçen ifadeler başka bir kaynaktan rastlanılmamıştır ve ne yazık ki Şahcihanpûrî de bir kaynak belirtmeden bu ifadeleri nakletmiştir. Orbay'ın siyasî hatıratı Abdurrahman hakkındaki bilgiler açısından çok zayıftır. Ancak Hindistan'da bir dönem bulunan ve Peşâverî'nin ölümünden sonra da ailesi ile olan bağlantısını uzun süreler devam ettiren Orbay'ın bunları Peşâverî'nin aile üyeleri ya da arkadaşlarından birine anlatmış olma ihtimali ve Şahcihanpûrî'nin de bu şifahi bilgileri kullanmış olduğu düşünülebilir. Dolayısıyla Şahcihanpûrî'nin anlatımına kritik yaklaşmak gerekir.

³⁰⁷ Şahcihanpûrî, a.g.e., s:178-179.

5. 3. TEŞKİLAT-I MAHSUSA FAALİYETLERİ VE ABDURRAHMAN PEŞÂVERÎ

Teşkilat-ı Mahsusa, Birinci Dünya Savaşı ile beraber hız kazanan İttihad-ı İslâm söylemi ile Orta Asya ve Hindistan başta olmak üzere birçok bölgede ihtilaller çıkararak İtilaf devletlerine karşı üstünlük sağlamak üzere çeşitli planlar yapmıştır. Abdurrahman Peşâverî'nin de bu zaman zarfı içerisinde bulunduğu bazı görevler itibarıyla teşkilat ile bağlantı içerisinde olduğu anlaşılmaktadır.

Teşkilat-ı Mahsusa üyeleri esasen 1911 yılından itibaren yurt içi ve yurt dışında istihbarat çalışmaları yapmaya başlamışlardı. 5 Ağustos 1914 tarihinde resmî olarak kurulduğu açıklanan teşkilatın üyeleri Birinci Dünya Savaşı esnasında cephelerde ve cephe aşırı bölgelerde propaganda yapmış ve düşman devletlerin faaliyetleri hakkında istihbarat sağlamaya çalışmışlardı.³⁰⁸

Cihan Harbi'nde Orta Asya ile beraber Afganistan ve Hindistan'ın savaşın gidişatını Osmanlı Devleti'nin lehine çevirmek hususunda büyük önem taşıdığı düşünülmüştür. Rus tahakkümü altındaki Orta Asya'da ve İngiliz sömürgesi olan Hindistan'da ihtilal çıkarmak suretiyle Rusya ve İngiltere'yi meşgul etmek umut edilmiştir. Teşkilat-ı Mahsusa'yı kurduran Enver Paşa, Hindistan'a kadar ulaşma ve ihtilaller çıkarma tasavvurunu Birinci Dünya Savaşı'nın başlarında Kazım Karabekir'e şu şekilde izah etmiştir:

“Kazım! Biliyor musun ne düşünüyorum? Düşünmek değil, yapmak istiyorum. Bir fırka askerle en kısa yoldan şu Tahran'ı işgal etmeli! İran'ı bu suretle Rus nüfuzundan kurtardıktan sonra İran'da olduğu gibi Türkistan, Afgan ve Hindistan'da dahi İngiliz ve Ruslar aleyhine hareketler yaptırmalı! Diğer bir fırka ile de Tebriz üzerinden Dağıstan'a yürüyerek Kafkas İslâm memleketlerini Ruslar aleyhine harekete geçirmeli ve bu suretle şarktaki ordumuzun karşısındaki Rus ordusunu geriden vurmalı! Bu fırkaya bizim Halil'i münasip görüyorum. Fakat

³⁰⁸ Abdurrahman Bozkurt, “I. Dünya Savaşı Başlarında Osmanlı Devleti'nde Casusluk Faaliyetleri ve Güvenlik Algısı (1914-1915)”, **OTAM**, sy.36, Güz 2014, s: 10.

Tahrân'a gidip Hindistan'la, Afganistan'la ve Türkistan'la meşgul olacak olana kumandan kimi tayin edeyim diye düşünüyorum...”³⁰⁹

Enver Paşa'nın aklındaki isim Kazım Karabekir'di. Karabekir Paşa, bu tasavvurların gerçekleşmesi önündeki çekincelerini dile getirse de Enver Paşa'nın fikrini değiştiremeyecekti. Bu niyetlerle Afganistan ve Hindistan'da ayaklanmalar çıkarmak amacı ile bölgeye çeşitli heyetler gönderilmeye çalışılmıştır. İkinci bölümde zikri geçen Tefvîk Bey, Dr. Adnan Adıvar, Dr. Kemal Ömer ve Hacı Sami ile Yüzbaşı Sadık Beylerin faaliyetleri de bunlara örnektir. Aynı amaçlarla Enver Paşa, savaşa resmen girmeden önce Kafkasya'ya da ihtilal çıkarmak üzere adamlar göndermiştir.³¹⁰ Kafkasya, Mısır ve Hindistan'da ihtilaller çıkarmak çok önemsenmiştir. Hindistan'ın, İngilizler için büyük bir insan ve imkân kaynağı olması ve Türkler karşısında savaşan İngiliz güçlerinin dörtte üçünün Hintli olduğu düşünülünce burada ihtilal çıkarma fikri daha da önem kazanmaktadır.³¹¹ Bunlarla birlikte gerek İpek Mendil Komplosu gerekse Dr. Ensârî ile gizlice yapılan anlaşma göstermektedir ki Enver Paşa ile İttihat ve Terakki ileri gelenleri Hintli Müslüman önderlerle birçok defa ortak hareket etmiş, gerçekleştiremeyecek olsa da ortak planlar uygulamaya çalışmışlardır.

5. 3. 1. Afganistan Heyeti

Teşkilat-ı Mahsusa'nın zikri geçen amaçları doğrultusunda Afganistan'a gönderilmek üzere bir heyet tertip edilir. Rauf Bey'in başkanlığında kurulan Afganistan Heyeti'nde Abdurrahman da yer almaktadır. Heyet, İngilizlere karşı taarruz etmesi için Afganistan Emiri ile görüşerek, müşterek bir strateji tespit edilmesini sağlamak amacı ile tertip edilmiştir. Bu gayeyle Alman İmparatoru, vaktiyle İran konsolosluğu yapmış olan ve Farsça bilen Von Vas Muss'u bir sandık dolusu altınla İstanbul'a yollamıştır. Sultan Reşad da bir nâme-i mahsusla, murassa

³⁰⁹ Karabekir, a.g.e, s:487-488.

³¹⁰ Vahdet Keleşyılmaz, “Kafkas Harekatının Perde Arkası”, **Atatürk Araştırmaları Dergisi**, c.XVI, sy. 47, Temmuz 2000, s:368; Kafkasya'ya yapılan bazı Teşkilat-ı Mahsusa faaliyetleri için bkz. Sadık Sarıaman, “Birinci Dünya Savaşından İran Elçiliğimiz ile İrtibatlı Bazı Teşkilat-ı Mahsusa Faaliyetleri”, **OTAM** (Ankara Üniversitesi Osmanlı Tarihi Araştırma ve Uygulama Merkezi Dergisi) sy.7, 1996, s:209-212.

³¹¹ Vahdet Keleşyılmaz, “Belgelerle Türkiye'nin Birinci Dünya Savaşına Giriş Süreci” **Dergipark**, c.10, sy. 31, 1998, s: 4.

kılıçlar ve kıymetli hediyeleri Afgan Emiri Habibullah Han'a göndermiştir. Asıl gaye Afganistan'ı İngilizlere karşı savaşmaya ikna etmektir.³¹² Böylelikle kuzeyden İngilizlere cephe açılarak Hindistan'daki Hindu ve Müslümanların ayaklanması hedeflenmektedir.³¹³ İran, Afganistan ve Hindistan'da İngilizler aleyhine ihtilaller çıkarmak üzere Alman Genelkurmaylığı'nca planlanıp Enver Paşa tarafından tertip edilen bu heyetin başında Rauf Bey'in bulunması kararlaştırılmıştır.³¹⁴ Rauf Orbay hatıratında, Enver Paşa'nın görevi kendisine teklifi üzerine Enver Paşa'ya Afganistan'a gitmenin imkânsızlığından bahsettiğini yazar. Bunun üzerine Enver Paşa bu göreve çok fazla ehemmiyet verdiğini şu şekilde izah eder:

“...Bahis mevzuu olan iş, Afganistan'ı İngilizler aleyhinde harbe girmeye hazırlamak gibi son derece ehemmiyetli bir teşebbüstür...”³¹⁵

Rauf Bey'in isminin ihtiyatla gizli tutulduğu bu heyete görünürde Ömer Fevzi Mardinî başkanlık ediyor ve her şeyi Fevzi Bey yürütüyordu.³¹⁶ Rauf Bey'in bu heyete başkanlık ettiği anlaşılırsa İngilizlerin Afganistan planını fark edebilecekleri düşünülüyordu.³¹⁷ Harbiye Nazırı Enver Paşa bu görevin hayatî önem taşıdığını defaatle tekrarlamıştı. Bu heyete Abdurrahman Peşâverî'nin ne şekilde dâhil olduğuna siyasî hatıratında değinen Rauf Orbay, Enver Paşa'nın “Dil bilir, işine yarar” diyerek Abdurrahman'ı yanına verdiği ifade eder.³¹⁸ Heyete katılan diğer kişiler ise; Alman Von Vas Muss, Hasan (Atakan), Osman Tufan Paşa'dır.³¹⁹

³¹² Orbay, **Cehennem Değirmeni**, c.1, s:18

³¹³ Özcan, a.g.e., s:229; Keleşyılmaz, a.g.e., s: 89.

³¹⁴ İsrail Kurtcephe, Mustafa Balcıoğlu, “Birinci Dünya Savaşı Başlarında Romantik Bir Türk-Alman Projesi –Rauf Bey Müfrezesi- **OTAM**, sy.3, Ankara 1992, s:247-270.

³¹⁵ Orbay, a.g.e. c.1, s:18.

³¹⁶ Keleşyılmaz, a.g.e., s: 90.

³¹⁷ Kurtcephe, Balcıoğlu, a.g.m., s:252

³¹⁸ Orbay, hatıratında Peşâverî'den ilk defa “Afganlı Abdurrahman Nihad” şeklinde bahsetmiştir. Orbay, a.g.e., c.1, s:19; Kutay, a.g.e., c.3, s:25; Orbay'dan yararlanılan bazı kaynaklarda ise “Peşaverli Abdurrahman Nihat” şeklinde ifade edilmiştir. Bkz: Osman Selim Kocahanoğlu, **Atatürk-Rauf Kavgası Milli Mücadele ve Sonrası**, Temel Yayınları, İstanbul 2012, s:96

³¹⁹ Orbay, a.g.e, c.1, s:19, Heyetin tam listesi için bkz: Kurtcephe, Balcıoğlu, a.g.m, Bahsi geçen makalede Abdurrahman için; “Abdurrahman Nihad Bey Afganlı, Peşaverli'dir” ifadesi yer almaktadır. s:250-251; Heyette yer alanlar hakkında daha geniş bilgi için bkz. Ahmet Tetik, **Teşkilat-ı Mahsusa Tarihi (Umûr-ı Şarkıyye Dairesi) 1914-1916**, c.I, Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, İstanbul 2014, s: 227.

Bir hayli kalabalık olan ve üç kabile halinde³²⁰ İstanbul'dan trenle yola çıkan heyet üyeleri takma adlar ve tebdil-i kıyafet ile Halep'e varmıştır. (İlk kabile 19 Eylül 1914'te Halep'e ulaşmıştır.) Almanlarla yol boyunca süregelen anlaşmazlık Halep'e varıldığında büyüyerek devam etmiş ve hatta Almanlar Rauf Bey'i dahi dinlememeye başlamışlardır.³²¹ Heyet bir aydan fazla Halep'te kalmış ve onlara katılacak olan zabıtlar ile Afgan emirine sunulacak olan hediyelerin kalanını beklemişlerdir. Heyet burada olduğu sırada, Goeben ve Breslau'nun Rus limanlarını bombaladığı ve Osmanlı'nın harbe girdiği haberi alınmıştır.(29 Ekim 1914)³²²

Rauf Bey en başından bu göreve pek sıcak bakmamışsa da Enver Paşa'nın ısrarları ile temsilciliği kabul etmiştir. Dönem şartları itibari ile Afganistan'a güvenli bir şekilde gitmek çok zordur. Halep'ten sonra yanında Ömer Fevzi Bey ve Abdurrahman olduğu halde Bağdat'ta geçip Cavit Paşa ile görüşen Rauf Bey, gidişatın olumsuzluğundan ve endişelerinden Enver Paşa'yı haberdar etmişse de Enver Paşa Tahran sefiri ile temas ederek yola devam etmelerini istemiştir. Rauf Bey, bu sırada Alman Von Van Muss'un tavırlarından rahatsız olarak, yanındaki altınları almak sureti ile Alman murahhası kovmuştur. İran'ın içinde bulunduğu karışıklığı Enver Paşa'ya bildirerek Afganistan'a gitmenin imkânı olmadığını söylemiştir. Enver Paşa cevaben bulunduğu yerde kalmasını ve Güney İran başkumandanı olduğunu söyleyerek, o bölgeyi aşiretlerle müdafaa edip İngilizleri oradan kaçırmayı görevini vermiştir. Rauf Bey bu sıfatla birlikte bölgede (Mendeli) bulunduğu sırada Rus ve İngilizler sınır civarındaki İranlı Sencanî aşiretini üzerlerine saldırtınca onlarla çarpışmak durumunda kalmışlardır.³²³ Yaşananlar üzerine Rauf Bey, Afganistan'a gitme yolunun kalmadığını Enver Paşa'ya katî bir şekilde anlatmış ve bunun üzerine İran'ı boşaltma kararı verilmiştir. (Eylül 1915)³²⁴ Heyetteki

³²⁰ Keleşyılmaz, heyetin iki kabileye ayrıldığını belirtir. Bkz. Keleşyılmaz, a.g.e, s:89.

³²¹ Kurtcephe, Balcioğlu, a.g.m, s:253

³²² Orbay, a.g.e., c.1, s:19

³²³ Orbay, a.g.e., c.1, s:21, Sencanî aşiretini kıskırtanlar arasında Almanlar da bulunmakta idi. Bkz. Kurtcephe, Balcioğlu, a.g.m., s:259

³²⁴ Orbay, a.g.e., c.1, s:23

Almanlardan Niedermayer ve Henting Kabile'e ulaşmayı başarmışlarsa da istediklerini elde edememişlerdir.³²⁵

Afgan Emiri'nin İngilizler karşısında hareket etmesini sağlamak amacı ile gönderilen heyet yerine ulaşamamış, bu teşebbüs, gerçekçilikten uzak bir hayalden öteye gidememiştir. Dönemin şartlarında hangi güç ile bunun başarılacağı düşünülmemiştir.³²⁶ Hiçbir şekilde cephe açmayacağına dair İngiltere'ye garanti vermiş olan Afganistan, Türk ve Almanların olanca ısrarlarına rağmen savaş süresince tarafsızlığını bozmamıştır.³²⁷

Riyazü'l Hasan, Şahcihanpûrî'nin *Gazi Abdurrahman Şehit Peşâverî* kitabına yazdığı önsözde 1955 yılında Cidde'de Pakistan Sefareti'nde çalıştığı sırada Suudi Arabistan'da siyasî danışman olarak bulunan Henting ile tanıştığını ve Afganistan Heyeti ile alakalı konuşma fırsatı bulduğunu nakleder. Henting'in anlattıklarına göre, Türk sınırlarında iken hiç zorluk çekmeyen kabile atlılar ve eşyalarını çeken arabaları ile birlikte yola devam eder. Ancak İran'a girdiklerinde heyetten haberdar oldukları anlaşılan İngilizler tarafından bazı kabileler aracılığı ile yolları kesilir. Bu olay üzerine Batı İran'da iken geri dönmesi hakkında bir mesaj alan Rauf Bey yanındaki birkaç Türk askeri ile birlikte Türkiye'ye döner. Henting, kendisinin yanındaki bazı kişilerle bir şekilde Afganistan'a ulaştığını ancak o dönem Kabil'de İngiliz siyasetinin çok etkili olması sebebiyle ne kadar uğraşılsa da bir netice alamayarak Türkiye'ye döndüklerini Riyazü'l Hasan'a anlatmıştır.³²⁸

Bu bilgilere ek olarak Rauf Bey heyeti hakkında Aybek daha farklı malumat verir. Aybek'e göre de Henting, Niedermayer ve Yüzbaşı Kazım Beylerden oluşan Türk ve Alman heyeti 2 Ekim 1915'de Kabil'e varmışlardır. 15 Ekim 1915'te Ubeydullah Sindî de bu heyete katılmış ve Mihrace Mehendra Pratap ile birlikte Geçici Hint Hükümeti'ni kurmuşlardır. Bu hükümet Afgan emiri Habibullah Han'a bazı tekliflerde bulunarak Afganistan'ın İngilizler karşısında savaşmasını istemiştir. Bu tekliflere sıcak bakan Emir tek başına savaşa girmeyi kabul etmemiş ve ancak

³²⁵ Tetik, a.g.e., s:245; Niedermayer'in Afganistan'a ulaştıktan sonraki verdiği bilgiler için bkz. Keleşyılmaz, I. Dünya Savaşı'nda Osmanlı Devleti'nin Afganistan'a yönelik girişimleri", s:1836-1837.

³²⁶ Kurtcephe, Balcıoğlu, a.g.m., s:269

³²⁷ Özcan, a.g.e, s:230

³²⁸ Şahcihanpûrî, a.g.e, s:25-26.

Türk-Alman ordusu geldiği takdirde savaşa gireceğini söylemiştir. Rauf Bey Heyeti de bu sebeple Afganistan'a gönderilmiştir.³²⁹

Afganistan görevi ile alakalı olarak Rauf Bey, hatıratında Abdurrahman'dan ayrıntı ile bahsetmemiş sadece Enver Paşa'nın dil bildiği için yanına verdiğini belirtmiştir. Bu ifadeden Rauf Bey ile Abdurrahman'ın tanışmalarının bu vesile ile olduğu kanısı doğmaktadır. Ancak Zafer Hasan Aybek, bu heyete Abdurrahman'ı Rauf Orbay'ın, Afgan dilini ve Farsçayı iyi bilmesi sebebiyle aldığını söyler. Aybek, heyetin İran sınırında İngilizler tarafından durdurulduğu esnada hacca gitmek üzere toplanmış olan bazı Afganlıları Abdurrahman'ın silahlandırarak önemli bir geçidi tutmalarını sağladığını ve heyetin İngilizlere esir düşmesini engellediğini belirtir. Hatta bu sırada çıkan çatışmada Abdurrahman'ın yaralandığından bahseder.³³⁰

Diğer kaynaklardan Rauf Bey komutasındaki bu heyet araştırıldığında, gerçekleşen bazı çatışmalarda bahsi geçen Hintlilerle karşılaşılmaktadır. Bunlar Kirmanşah İngiliz Konsolosluğu'nda görevli Hintliler olmakla beraber, cihad ilanına müteakip taraf değiştirerek Bağdat'ta bulunan Rauf Bey ve beraberindekilere katılmışlardır. Bahsi geçen Hintlilerden bazıları ismen de zikredilmektedir.³³¹ Ancak Aybek'in bahsettiği, İran sınırında Peşâverî'nin öncülüğünde gerçekleşen çarpışmaya bu kaynaklarda rastlanılamamaktadır. Alman Henting de Riyazü'l Hasan'a İran sınırındaki yol tutulması hadisesinden bahsetmiştir. Ancak Hasan, yukarıda zikredilen dışında konu ile ilgili başka bir ayrıntı vermemiştir. Henting yollarının kesildiğini ve bu sebeple yolculuğa devam edemediklerini ifade etmiş ama çatışmadan bahsetmemiştir. Böyle bir konudan bahsetmiş olsa idi Hasan'ın zikretmesi beklenirdi. Henting'in, olayın üzerinden geçen kırk yıl göz önünde bulundurulduğunda ayrıntı vermemiş olabileceği düşünülebilir. Ancak Aybek dışında

³²⁹ Aybek, "Yüzyılımızın Başındaki Türkiye-Afganistan, Hind, Pakistan Yakınlaşması...", s:25.

³³⁰ Zafer Hasan Aybek, "Ordumuza Girmek İçin Ceketini Satan Müslüman Hintli" Taha Toros Arşivi; Aybek, **Khaatiraat**, s:207; Mücahit Arslan da muhtemelen Aybek'ten aldığı referans ile aynı bilgiyi vermektedir. Bkz. Aslan, a.g.m., s:26.

³³¹ Diğer kaynaklar için bkz. Kurtcephe, Balcıoğlu, a.g.m., s:262; Hüsameddin Ertürk, **İki devrin Perde Arkası** (yazan:Samih Nafiz Tansu) Pınar Yayınları, İstanbul, 1964, s:245; Keleşyılmaz, a.g.e., s:93.

bu vakayı zikreden bir kaynağa rastlanamamıştır. Aybek'in, Peşâverî'yi bizzat tanıdığı düşünülürse bahsettiği olayı kendisinden işitmiş olması mümkün olabilir.³³²

Birinci Dünya Savaşı sırasında Afganistan'a gönderilen heyetler Rauf Bey Heyeti ile sınırlı kalmamıştır. Rauf Bey Heyeti ile aynı dönemde başka bir heyet ve Hintli-Alman ve Türklerden oluşan diğer bir heyet daha Afganistan Emiri'ne gönderilmek üzere hazırlanmıştır.

Rauf Bey Heyeti ile aynı dönemlerde Afganistan'a gönderilen diğer heyetin başında Mehmed Ubeydullah Efendi bulunmaktadır. Bu iki heyet birbirinden habersiz olarak hazırlanmış ve gidiş için iki ayrı güzergâh belirlenmiştir. Mehmed Ubeydullah Efendi başkanlığındaki diğer heyet de Rauf Bey'in heyeti gibi Afganistan'a ulaşmakta başarısız olmuştur.³³³

³³² Peşâverî hakkında bilgi edinmek isteyen araştırmacılar için belirtilmesi gereken bir nokta da arşiv belgeleri ve bazı kaynaklarda bahsi geçen isim benzerliğidir. Çağdaş Yüksel "Birinci Dünya Savaşı'nda Ateşe Militer Ömer Fevzi Bey'in İran'daki Faaliyetleri" isimli makalesinde Rauf Bey komutasındaki heyetin geri çağrılmasından sonra personelinin bir kısmının o sırada İran'da, Rus ve İngiliz nüfuzunu kırmakla ve Teşkilat-ı Mahsusa aracılığı ile yapılan operasyonları organize etmekle ilgilenen Ateşe Militer Ömer Fevzi Bey'in emrine verildiğini ifade eder. Ayrıca Sadık Sarısamani'nin "Birinci Dünya Savaşı Sırasında İran Elçiliğimiz ile Alakalı Bazı Teşkilat-ı Mahsusa Faaliyetleri" isimli makalesinde de Peşâverli Abdurrahman Bey'in Ömer Fevzi Bey tarafında İran ve Afganistan'da istihbarat faaliyetlerinde kullanıldığı bilgisi mevcuttur. Bu bilgiler üzerine Abdurrahman Peşâverî'nin Afganistan görevi sırasında Rauf Bey'le geri dönmeyerek Ömer Fevzi Bey'in emrine verilmiş olabilme ihtimali akla gelmektedir. Ancak bahsi geçen arşiv belgeleri incelendiğinde İran Ateşe Militer'i Ömer Fevzi Bey tarafından İran ve Afganistan'da çeşitli istihbarat faaliyetleri yapmak üzere kullanılan Peşâverli Abdurrahman Bey'in Bağdat İngiliz Başkonsolosluğu baş tercümanı olduğu bilgisine ulaşılmaktadır. Gerek bu bilgi gerekse yukarıda izah edilen bilgiler göz önünde bulundurulduğunda bazı arşiv belgeleri ve çeşitli makalelerde bahsi geçen Ömer Fevzi Bey tarafından görevlendirilen Peşâverli Abdurrahman'ın başka bir Hintli Abdurrahman olduğu anlaşılmaktadır. Bkz. Çağdaş Yüksel "Birinci Dünya Savaşı'nda Ateşe Militer Ömer Fevzi Bey'in İran'daki Faaliyetleri", **Ulakbilge**, c.6, sy.30, 2018, s:1549-1556; Sarısamani, a.g.m., s:209-2017.

³³³ Diğer heyetin başında bulunan Mehmed Ubeydullah Efendi'ye bizzat Enver Paşa, Bağdat yolundan değil de Musul ve Süleymaniye yolundan gitmesini salık vermiştir. Ubeydullah Efendi Musul'a varıncaya kadar Rauf Bey ve beraberindekilerden haberdar olmamıştır. Bu diğer heyet, Almanlardan habersiz olarak ve muhtemelen de Rauf Bey Heyeti'nin Almanlarla yaşamış olduğu sıkıntılar sebebi ile görevlendirilmiştir. Erbil'de Rauf Bey'e telgraf çeken Ubeydullah Efendi, onun da kendisinden haberdar olmadığını öğrenmiştir. İstanbul Hükümeti'nin iki ayrı heyet hazırlamaktaki maksadı birisine yolda bir şey olursa diğer heyetin görevi tamamlayabilmesi içindir. Tıpkı Rauf Bey'in heyetinde olduğu gibi Mehmed Ubeydullah Bey'in heyetine de murassa kılıç ve bir takım hediyeler verilmiştir. Mehmed Ubeydullah Bey, yolculuklarının son bulduğu Kirmanşah'a kadar uğradıkları her yerde, çok kuvvetli Farsça biliyor olmasının da verdiği avantaj ile yaptığı konuşmalar ile cihad-ı mukaddesi halka yaymak için de çalışmıştır. İngilizlerin yaptığı baskın ile heyet dağıtılarak, Ubeydullah Efendi de yakalanmış, yarı esaret altında tutularak, Irak ve Hindistan'ı dolaştırdıktan sonra Mısır'a götürülmüştür. Nihayet İskenderiye'de de iki ay tutulduktan sonra önce İstanbul'a getirilmiş, sonrasında da Malta'ya sürgüne gönderilmiştir. Bkz. Vahdet Keleşyılmaz, "I. Dünya Savaşı'nda Osmanlı Devleti'nin Afganistan'a Yönelik Girişimleri" , www.ayk.gov.tr s: 1835; Mehmed Ubeydullah Efendi, **Mehmed Ubeydullah Efendi'nin Malta, Afganistan ve İran**

Afganistan'a gönderilmek üzere Hintli, Alman ve Türklerden oluşturulan bir diğer heyeti ise Almanlar bir Hindu olan Har Dayal ile planlamaya çalışmışlardır. İngiliz aleyhtarı Gadr hareketinin önde gelen isimlerinden olan Har Dayal Alman istihbarat servislerince Avrupa'daki Hint milliyetçilerinin önderi olarak kabul edilmiştir. Alman ve Hintlilerden oluşan bu heyete Türklerden de destek almak amaçlanmıştır. Gaye ise aynıdır. Afgan Emiri Habibullah Han'ı İngilizlere karşı savaşmaya ikna etmek. Har Dayal'ın dönemin Pan-İslâmist görüşlerine aykırı olarak milliyetçi bir yaklaşım öne sürmesi Türk ve Alman tarafları rahatsız etmiştir. Bunun üzerine bahsi geçen heyet Har Dayal olmaksızın Ağustos 1915'te Kabil'e varmıştır. Burada özellikle Hindistan sınırındaki Afgan kabileleri ile bazı teşebbüsler yapılarak ayaklanma çıkarılmaya çalışılmış ancak istenilen şekilde bir başarıya muvaffak olunamamıştır. Haziran 1917'de artık Hindistan'da bir ayaklanma çıkarma düşüncesinden vazgeçilerek Rus ihtilali sonrası boşluk oluşan Kafkasya üzerine yoğunlaşmıştır.³³⁴

Afganistan bulunduğu coğrafya ve stratejik önemi sebebiyle Birinci Dünya Savaşı süresince Türklerin üzerinde planlar kurdukları bir yer olmuştur. Gerek Hindistan'a açılan kapı olması gerek savaşta tarafsız kalması sebebiyle üzerinde büyük umutlar kurulmuş bir bölgedir. Ancak Afganistan'ın görünürde tarafsızlığı aslında İngilizlerle yaptığı savaşa dâhil olmama anlaşmasının neticesidir. Türkler ve Almanların yukarıda izah edilmeye çalışılan yoğun uğraş ve çabaları sonucu değiştirmemiş ve Afgan Emiri ülkesini savaştan uzak tutmayı tercih etmiştir.

5. 3. 2. Diğer Faaliyetler

Abdurrahman Peşâverî'nin Birinci Dünya Savaşı sırasında Rauf Bey'le birlikte Afganistan'a giden heyette yer almasının dışında aldığı çeşitli görevler de Teşkilat-ı Mahsusa bağlantısını düşündürmektedir. Şahcihanpûrî, Abdurrahman'ın 1916 senesinde diplomatik bir görevle Bağdat'a gönderildiğini ifade eder.

Hatıraları, (haz. Ömer Hakan Özalp), Dergah Yayınları, İstanbul, 2002, s:208/236; Ömer Hakan Özalp, **Ulemeden Bir Jöntürk Mehmed Ubeydullah Efendi**, Dergah Yayınları, İstanbul, 2005, s: 213-237.

³³⁴ Har Dayal ile planlanan heyet hakkında ayrıntılı bilgi için bkz. Feroz Ahmad, a.g.m; Aybek, **Khaatiraat**, s:95-102; Keleşyılmaz, a.g.e, s:56-62; Bayur, **Hindistan Tarihi**, c.3, s: 507; Keleşyılmaz, "I. Dünya Savaşı'nda Osmanlı Devleti'nin Afganistan'a Yönelik Girişimleri", s: 1838.

Abdurrahman'ın buradaki görevini ise İngilizlerin bölge üzerindeki oyunları ve gidişat hakkında Irak'taki ileri gelenleri uyararak ve İngiliz siyasetinin entrikalarını bozmak şeklinde açıklar. Bu görevle Abdurrahman Bağdat'a giderek İslâm ve Müslümanların bekası için Bağdat'ın ileri gelenleri ile görüşmüş ve onlara uyarılarda bulunarak İslâmî görev ve sorumluluklarını hatırlatmıştır. Ayrıca görev sonucunda hazırladığı raporları Türk yetkililere sunmuştur. O tarihte Abdurrahman'ın Türkçeyi iyi bir şekilde anlayıp konuşabildiğini aktaran Şahcihanpûrî muhataplarının onu bir Türk sandığını ifade ederek fizikî olarak da Türklere benzediği için Türk zannedildiğini ekler.³³⁵

Irak görevi ile alakalı Şahcihanpûrî'nin dışında Riyazü'l Hasan da aynı kitaba yazdığı önsözde Abdurrahman'ın Irak Cephesi'nde Halil Paşa (Kut) emri altında bir askerî birliği komuta ettiğini ve önemli görevlerde bulunduğunu ifade eder. Her iki şahıs da anlattıklarını hangi kaynağa dayandırdıklarını açıklamamıştır. Bu sebeple bu ifadelerin Abdurrahman'ın aile üyeleri ve arkadaşları aracılığı ile aktarılmış şifahi bilgiler olması muhtemeldir.

Bununla beraber Şahcihanpûrî, Peşâverî'nin yine diplomatik bir görevle Almanya'ya gittiği bilgisini Abdurrahman'ın orada bulunduğu sırada başından geçen bir olayı aktararak verir. Bahsi geçen olayda Abdurrahman bir gün sokakta yürürken bir dükkanın önündeki büyük şişelerde süt görür ve dükkana girerek süt almak ister. Ancak sonrasında bunların süt değil beyaz boya katılarak süt görünümü verilmiş su olduğunu anlar ve hayal kırıklığına uğrar. İki yıl boyunca süt içmediğini dile getiren Abdurrahman bu olayın o sıra içine dert olduğunu ve unutamadığını anlatır. Şahcihanpûrî Abdurrahman'ın Almanya'ya gidiş tarihinin 1916'nın sonlarında olduğunu söylediğini ancak sebebini açıklamadığını da ekler.³³⁶

Şahcihanpûrî'nin Almanya hususunda verdiği bilgileri destekler nitelikte kaynaklar bulunmaktadır. Abdurrahman, Almanya ve Osmanlı Devletleri tarafından verilen izin belgeleri ile savaş süresince çeşitli defalar Avrupa'ya gitmiştir. Bu süreç içerisinde Avrupa'nın muhtelif şehirlerine seyahat eden Peşâverî'ye Balkan treni ile

³³⁵ Şahcihanpûrî, a.g.e., s:181.

³³⁶ Şahcihanpûrî, a.g.e., s:179.

yaptığı seyahatine 22.10.1917 tarihinde Mürur Tezkiresi verilmiştir.³³⁷ Ayrıca Stockholm Konferansı'na³³⁸ katılması için de 3 Kasım 1917 tarihinde Berlin Sefareti Askerî Ataşeliği tarafından seyahat izni verilmiştir.³³⁹ Stockholm'de bulunduğu süre içerisinde görevinin yanı sıra çeşitli Avrupalılar ile iyi ilişkiler içerisinde olduğunu aldığı yemek davetleri göstermektedir.³⁴⁰ Bu bilgilere ek olarak Rauf Orbay da 1917 yılı içerisinde Cemal Paşa ve Müsteşar Vasıf Bey ile birlikte Alman İmparatoru Wilhelm'e ziyarette bulunmuştur. Aynı sene içerisinde Kopenhag'da Rusların savaş esirlerini değiştirme isteği üzerine bir konferans düzenlenmiştir. Rauf Bey bu konferansa Türk Heyeti Başkanı olarak katılmış, Brest Litovsk Barış Konferansı'nda da bahriye temsilcisi olarak yer almıştır.³⁴¹ Rauf Orbay'ın Birinci Dünya Savaşı döneminde Avrupa'daki bu faaliyetleri ile Peşâverî'nin aynı dönemde sık sık Avrupa'ya seyahatleri göz önünde bulundurulduğunda ikilinin Avrupa seyahatlerinde de birlikte bulunmuş olmaları muhtemeldir.

Abdurrahman'ın 1918 senesinde de "Hariciye Nezareti Kuryesi" sıfatı ile Lahey'e gönderildiği, 9 Ekim 1918 tarihli seyahat izninde görülmektedir.³⁴² Bu seyahat kapsamında Hariciye Nezareti tarafından Almanya, Avusturya, İsviçre ve Hollanda'ya gitmesi için de izinler verilmiştir.³⁴³ Abdurrahman'a aynı bölgelerdeki seyahatleri kapsamında İstanbul'daki Alman Askerî Temsilciliği ve Avusturya-

³³⁷ Atatürk Kitaplığı Rauf Orbay Arşivi; Bel. Mtf. 092517.

³³⁸ 1917 senesinde çeşitli ülke ve siyasî görüşlerden sosyalistler, kalıcı bir dünya barışı için çözüm önerileri sunmak amacıyla tarafsız bir bölgede barış konferansı yapılmasını planlanmışlardır. Bu organizasyona gayri resmi diplomasi tarafından yoğun ilgi gösterilmiş olsa da hükümetler bazında şüphe ile yaklaşmıştır. Kalıcı barışın sağlanması niyeti ile planlanan bu konferans gerçekleşmemiştir. Ancak dünyanın her yerinden Stockholm'e gelen delegelerin basın açıklamaları ve toplantı zabıtları ile barışa dair düşünceler somutlaşmıştır. Bkz. Tülay Ercoşkun, "Yeni Bilgi ve Belgeler Işığında Kaplan(zade) Ahmed Saib (1860-1918)", **Tarih Araştırmaları Dergisi (TAD)**, c.36, sy.61, 2014, s: 124, "çevirimiçi", <http://dergiler.ankara.edu.tr/dergiler/18/2168/22451.pdf>, 30.05.2019; ayrıca bkz. Hildamarie Meynell, "The Stockholm Conference of 1917", **International Review of Social History**, vol.5, no.2, 1960, "çevirimiçi", <https://www.cambridge.org/core/services/aop-cambridge-core/content/view/S0020859000001528>, 30.05.2019.

³³⁹ Atatürk Kitaplığı Rauf Orbay Arşivi; Bel.Mtf. 092520; Bel. Mtf. 092541.

³⁴⁰ Atatürk Kitaplığı Rauf Orbay Arşivi; Bel.Mtf. 092538; Bel. Mtf. 092539; Bel. Mtf. 092540.

³⁴¹ Ataseven, a.g.t., s:25-27; Mustafa Alkan, "Hüseyin Rauf Orbay'ın Hayatı (1880-1964)", **Atatürk Araştırma Merkezi Dergisi**, c.XX., sy. 59, Temmuz 2014, s:605.

³⁴² Atatürk Kitaplığı Rauf Orbay Arşivi; Bel.Mtf. 092523.

³⁴³ Atatürk Kitaplığı Rauf Orbay Arşivi; Bel.Mtf. 092521.

Macaristan İmparatorluğu İstanbul Büyükelçiliği tarafından da seyahat izinleri verilmiştir.³⁴⁴

Birinci Dünya Savaşı döneminde Peşâverî'nin resmî görev ve yetkilerinin epey geniş olduğu anlaşılmaktadır. Çünkü kendisine 9 Ocak 1918 tarihinde askerî ve yasaklı mıntikalara girebilmesi için izin belgesi verilmiştir.³⁴⁵

Hint Kızılayı ile ülkesine dönmeyerek İstanbul'da kalan Peşâverî Türk Ordusu'na katılarak İslâm'a hizmet misyonunu bu şekilde yerine getirmeye çalışmıştır. Birinci Dünya Savaşı sırasında yurt içi ve yurt dışında birçok görevde bulunmuştur. Teşkilat-ı Mahsusa'ya bağlı olan gizli görevlerin yanı sıra cephelerde de bulunarak yaralanmış ve savaş süresi boyunca Türk devlet ve milletine hizmet etmiştir.

³⁴⁴ Atatürk Kitaplığı Rauf Orbay Arşivi; Bel.Mtf. 092519;Bel. Mtf. 092522.

³⁴⁵ Atatürk Kitaplığı Rauf Orbay Arşivi; Bel.Mtf. 092518.

ALTINCI BÖLÜM

6. KURTULUŞ SAVAŞI DÖNEMİ

Birinci Dünya Savaşı'nın nihayetinde galip devletlerin Osmanlı Devleti'ne ödetmek istedikleri ağır bedeller Millî Mücadele'yi tetiklemiştir. Geç Osmanlı döneminin önde gelen asker, devlet adamı ve aydınlarının öncülüğündeki bu mücadelede Abdurrahman Peşâverî de aktif bir rol üstlenmiş, başlangıçta Millî Mücadele'nin iki numarası sayılabilecek olan Rauf Orbay'la birlikte hareket etmiştir. Abdurrahman Peşâverî'nin Kurtuluş Savaşı dönemindeki faaliyetlerini görebilmek için Rauf Orbay'ın bu dönemdeki faaliyetlerine odaklanmak isabetli olacaktır.

Rauf Orbay Mondros Ateşkes Antlaşması sonrasında Millî Mücadele'yi örgütleyecek olan İttihatçı askerî elitin bir üyesiydi. Mustafa Kemal'in Şişli'deki evinde Ali Fuat Cebesoy, Kazım Karabekir, Fevzi Çakmak, Refet Bele, Rauf Orbay, Fethi Okyar, İsmet İnönü sık sık bir araya gelerek istişarelerde bulunmaktaydılar. Millî mücadele üzerine planlar yapan bu kadro aynı zamanda kurulacak olan yeni Türkiye Cumhuriyeti'nin de yönetici kadrosuydu.³⁴⁶ Bu toplantılar neticesinde Anadolu'da çalışma kararı almışlardı. Heyetten Ali Fuat Konya'ya, Kazım Karabekir Erzurum'a, kolordu komutanı olarak tayin edileceklerdi. Mustafa Kemal de ordu müfettişi olarak Mayıs 1919'da Anadolu'ya geçecekti. Rauf Bey İstanbul'da kalmak istemese de bahriye miralay olduğu için Anadolu'ya tayini mümkün değildi. Bu sebeple de görevden ayrılmaya karar vermişti.³⁴⁷ Rauf Orbay 27 Şubat 1919'da Bahriye Nezareti'ndeki askerlik hizmetinden istifa etti.³⁴⁸ Mustafa Kemal'in Samsun'a giderek Kurtuluş Savaşı'nı başlatmasından hemen önce Orbay'ın da Ege

³⁴⁶ Ataseven, a.g.t., s:62-63.

³⁴⁷ Ataseven, a.g.t., s:64-65; Ali Fuat Cebesoy, **Millî Mücadele Hatıraları**, Temel Yayınları, İstanbul 2000, s:57.

³⁴⁸ Orbay, **Cehennem Değirmeni**, c.1, s:235.

bölgesine gitmesi kararlaştırılmıştı. Orbay, Bandırma yolu ile Ankara'ya geçecek buradan da Samsun'da Mustafa Kemal'e katılacaktı.³⁴⁹

Rauf Orbay, Atatürk'ün Samsun'a çıkışından sonra 24 Mayıs 1919'da yanında Topçuoğlu Nazmi, İbrahim Süreyya, Yüzbaşı Osman Tufan ile eniştesi Bahriye Binbaşısı Aziz Beyler bulunduğu halde İstanbul'dan Bandırma'ya hareket etti. Abdurrahman Peşâverî de Orbay'ın yanındakilerden biriydi. Peşâverî'den hatıratında daha önce Afganlı Abdurrahman Nihad şeklinde bahseden Orbay bu defa "Balkan Harbi'ne gönüllü olarak katılmış Hintli yedek subay olarak bilinen Abdurrahman" ifadelerini kullanır.³⁵⁰

Orbay ve beraberindekiler Bandırma'ya geçerek daha önce Mustafa Kemal Paşa ile kararlaştırmış oldukları İzmir cephesine yakın mıntıkaya hareket etmişlerdir. Balıkesir, Manisa, Alaşehir ve havalisini dolaşarak Afyon Karahisar'a uğramışlar ve bu bölgelerde önemli temaslar yaparak bilgiler toplamışlardır.³⁵¹

Ege'deki temaslarından sonra Rauf Bey ve beraberindekiler önce Ankara'ya geçip Ali Fuat Paşa ile buluşacak sonrasında ise Mustafa Kemal'e katılmak üzere Samsun'a geçeceklerdi. Rauf Orbay hatıratında İstanbul'dan yola çıktıkları yukarıda zikredilen isimlerden Topçuoğlu Nazmi Bey'in Afyon'da iken gruptan ayrılarak gelişmeleri bildirmek üzere İstanbul'a gittiğini, geri kalanların ise Ankara'ya geçtiklerini ifade eder.³⁵²

Ali Fuat Paşa, 1919 yılı Haziran ayı başlarında 23. Fırka Kumandanı Kaymakam Ömer Lütfi Bey'den aldığı telgraf üzerine Rauf Bey'in Anadolu'ya geçtiğini öğrenir ve birkaç gün sonra da Rauf Bey ve beraberindeki üç kişiyi

³⁴⁹ Ataseven, a.g.t., s:66-67.

³⁵⁰ Rauf Orbay, **Siyasî Hatıralar**, Örgün Yayınevi, İstanbul 2003, s:299; Kutay, a.g.e. c.3, s:220; Celal Bayar, **Ben de Yazdım: Millî Mücadele'ye Giriş**, c.8, Baha Matbaası, İstanbul, 1972, s:2599 (Dipnot 1); Melike Şasa, "Rauf Orbay Hakkında", **Millî Mücadelede Konya ve Millî Egemenlik Sempozyumu**, Konya, 1991, s:113; Emel Akal da aynı bilgiyi verirken dipnotunda Peşâverî hakkında açıklama yapar. Celal Bayar ve Bekir Sami'nin Abdurrahman'dan bahsetmediğini belirten Akal, Abdurrahman'ın evinde kalacak kadar Orbay'a yakın olduğunu ifade eder. Bkz. Emel Akal, **Millî Mücadelenin Başlangıcında Mustafa Kemal, İttihat Terakki ve Bolşevizm**, TÜSAV Türkiye Sosyal Tarih ve Araştırma Vakfı, İstanbul, Mayıs 2002, s:211. Mustafa Kemal Paşa ile Samsun'a çıkan heyetin listesi için bkz. İsmet Görgülü, **On Yıllık Harbin Kadrosu (1912-1922)**, TTK Yayınları, Ankara 1993, s:201.

³⁵¹ Cebesoy, a.g.e., s:87; Rauf Orbay'ın Ege'deki faaliyetleri için bkz. Ataseven, a.g.t, s:67-70.

³⁵² Orbay, **Siyasî Hatıralar**, s:301.

karşılar.³⁵³ Bu üç kişiden biri Peşâverlî Abdurrahman'dır. Cebesoy, hatıratında Abdurrahman'la ilgili şu bilgileri verir:

*“Hintli ihtiyat zabiti Abdurrahman Balkan Harbi'nden beri ordumuzda gönüllü olarak muharebelere iştirak etmiş dirayetli ve lisana aşına bir askerdi. Millî Mücadele'de de hizmeti geçmiştir. 1925'de İstanbul'da Ihlamur'da hüviyeti meçhul üç kişi tarafından vurulmuş ve bilahare ölmüştür.”*³⁵⁴

Rauf Orbay ve beraberindekiler takip edildikleri için Mustafa Kemal ile olan görüşmenin gizli kalması sağlanmıştır. Rauf Orbay'ın yeğeni Melike Şasa (Bahriye Binbaşısı Aziz Bey'in kızı), Millî Mücadele döneminde evlerinin defalarca basılıp arandığını dile getirir. Bundan maksadın dayısının sakladığı vesika ve belgeleri ele geçirmek olduğunu zikreder.³⁵⁵ Gizliliğe oldukça ehemmiyet verilerek Amasya'ya ulaşan heyet Mustafa Kemal'le buluştuktan sonra Amasya Tamimi yayınlanmıştır. Sivas'taki kongre öncesi Kâzım Karabekir Paşa Erzurum'da bir kongre tertip edilmesini talep etmiştir. Bunun üzerine Orbay ve heyeti Mustafa Kemal ile birlikte Amasya'dan ayrılarak önce Sivas'a uğramış, sonrasında Erzurum'a geçmişlerdir.³⁵⁶

Peşâverî'nin Millî Mücadele döneminde Samsun'a giden ekiple beraber olduğu bu kaynaklarca müşahede edilirken bundan sonrası için herhangi bir kaynaktan adına rastlanamamıştır. Ancak Sivas Kongresi'ne katılanlar arasında Peşâverî'nin de olduğu Sivas'taki kongre binası önünde çekilmiş olan bir fotoğraftan anlaşılmaktadır. Bu fotoğrafta Mustafa Kemal ve Heyet-i Temsiliye üyeleriyle beraber Peşâverî de yer almaktadır.³⁵⁷

Abdurrahman'ın Millî Mücadele döneminde Mustafa Kemal'in yanında yer alması ve aktif rol oynamasına ilişkin Şahcihanpûri'nin yorumu, hilâfete gönülden bağlı olan Abdurrahman'ın Sultan Vahdeddin'in İngiliz yanlısı tutumundan rahatsız olduğu ve ülkenin kurtuluşu için Mustafa Kemal'in yanında yer almayı tercih ettiği şeklindedir. Daha önce Enver Paşa aracılığı ile İttihad ve Terakki'ye üye olan

³⁵³ Cebesoy, a.g.e., s:85.

³⁵⁴ Cebesoy, a.g.e., s:86.

³⁵⁵ Şasa, a.g.m., s:113-114.

³⁵⁶ Orbay, **Siyasî Hatıralar**, s:313.

³⁵⁷ Heyet-i Temsiliye Üyeleri için bkz. Utkan Kocatürk, “Erzurum, Sivas ve Ankara'da Heyet-i Temsiliye Kadrosu”, **Sivas Kongresi I. Uluslararası Sempozyumu**, 2-4 Eylül 2002, s: 38; Ek-11, Ek-12.

Peşâverî Millî Mücadele döneminde ise Mustafa Kemal'in itimat ettiği birisi haline gelmiştir.³⁵⁸

Erzurum ve Sivas Kongrelerinin ve Heyet-i Temsiliye'nin faaliyetleri ertesinde İstanbul'da son Osmanlı mebusan meclisi toplanmıştır. Rauf Orbay meclistedir ve bu dönemde Abdurrahman da yeniden Orbay'la beraber İstanbul'da bulunmaktadır. İstanbul'un İngilizlerce işgal edilmesi üzerine Abdurrahman İngilizlerin eline düşmemek için bir süre gizlenmiştir. Bu esnada Rauf Orbay Abdurrahman'a haber göndererek İngilizlerin meclisi dağıtmak istediklerini ve gizlice Ankara'ya giderek Mustafa Kemal'in emri altına girmesini söylemiştir.³⁵⁹ Orbay, hatıratında bu süreçte Peşâverî'den herhangi bir şekilde bahsetmezken aralarında Adnan Adıvar ve Halide Edip³⁶⁰ gibi bazı isimlerin de olduğu kıymetli insanları işgal döneminde Anadolu'ya kaçırdığını zikreder.³⁶¹

6. I. ANADOLU AJANSI'NİN KURULMASI VE ABDURRAHMAN PEŞÂVERÎ

İstiklâl Harbi döneminde, Ankara Hükümeti'nin gayelerini yurt içinde ve yurt dışında duyurmak, halkı olaylardan haberdar etmek ve İstanbul Hükümeti ile işgal kuvvetlerinin propagandalarına karşı koymak maksadı ile Anadolu Ajansı 6 Nisan 1920'de kurulmuştur.³⁶² İstanbul'dan Ankara'ya geçmiş olan Abdurrahman Peşâverî de Anadolu Ajansı'nın kuruluş çalışmalarında yer almıştır. Ajansın ilk çalışanı olan Peşâverî'nin yabancı dillere vukûfiyeti onun bu süreçteki hizmetlerini değerli kılmıştır. Mükemmel derecede İngilizce ve biraz da Fransızca bilgisi ile İzmir'in

³⁵⁸ Şâhçihânpûrî, a.g.e., s:188.

³⁵⁹ Aybek, a.g.e., s:207.

³⁶⁰ Halide Edip, Anadolu'ya geçişlerini anlatırken Rauf Bey'den söz etmez. Adnan Adıvar ile kaçırları hakkında bkz. Adıvar, **Türk'ün Ateşle İmtihanı**, Can Yayınları, İstanbul 2007 s.71 vd.

³⁶¹ Orbay, **Cehennem Değirmeni**, c.2, s:30.

³⁶² Ajans'ın kuruluş süreci hakkında bkz. Nurettin Güz, **Türkiye'de Basın İktidar İlişkileri (1920-1927)**, Turhan Kitabevi, Ankara 2008, s: 96-104; Orhan Koloğlu, **Havas-Reuter'den Anadolu Ajansı'na**, Çağdaş Gazeteciler Derneği Yayınları (ÇGD), Ankara, Aralık 1994, s:45-69; Sevcan Başboğa, **Anadolu Ajansı 1920-1922**, Anadolu Ajansı Yayınları, Ankara, Şubat 2010, s: 62-85; Safa Tekeli, **Atatürk ve Anadolu Ajansı**, Anadolu Ajansı Yayınları, Ankara, Nisan 2005, s:19-37; Adıvar, **Türk'ün Ateşle İmtihanı**, s:130 ve 139.

işgali ile başlayan dönemde Yunan ordusunun Anadolu’da yaptığı katliamların Avrupa kamuoyuna duyurulması için çalışmıştır.³⁶³

İstanbul’un işgaline müteakip Ankara’ya geçen Halide Edip Ankara’ya varışının beşinci gününden itibaren İngilizce gazetelerin siyasî kısımlarını tercüme etmekle meşgul olmuştur. Ajansın çalışmalarına başladığı bu yer Millî Mücadele’nin ilk karargâhı Ziraat Mektebi’dir.³⁶⁴ Anadolu Ajansı ve *Hakimiyet-i Milliye* gazetesi için gerekli kısımları seçen ve Mustafa Kemal Paşa’nın yazışmalarına dair kısımları hazırlamakla uğraşan Halide Edip’e bu görevinde Abdurrahman Peşâverî yardım etmiştir. Beraber çalıştıkları Peşâverî hakkında Halide Edip şunları yazmıştır:

“Abdurrahman, Balkan Harbi esnasında Türkiye’ye gelmiş, tabiiyetimize girmiş, Birinci Dünya Savaşı’nda bizim orduda hizmet etmişti. Ondan sonra da Rauf Bey’le beraber Erzurum’a gitmiş ve artık Mustafa Kemal Paşa’nın karargâhından ayrılmaz olmuştu.”

Bunların dışında Halide Edip’in, Peşâverî hakkında bir takım şahsî izlenimleri de bulunmaktadır. Bahsi geçen gözlemlerinde Halide Edip, Peşâverî’yi şöyle anlatmıştır:

“Bir parmağıyla fakat başarıyla, yazı makinesini kullanır, bundan başka da iş görmezdi. Bununla beraber çok idealist, aynı zamanda Pan-İslâmist olduğu için, her şeyi o bakımdan muhakeme ederdi. Benim için onu tetkik faydalı oldu. Çünkü Hindistan’da Aligarh Üniversitesi’nin mahsulü olan bu adam, bana Hint psikolojisinin nasıl sabit bir fikir halinde her şeye Müslümanlık noktasından baktığını gösterdi.”³⁶⁵

“Sabit bir fikir halinde her şeye Müslümanlık noktasından bakmak...” Halide Edip’in Peşâverî özelinde bütün Müslüman Hintlilerin psikolojisine yapmış olduğu bu yorum 1935 senesinde Hindistan’a yaptığı seyahati ile değişecek olsa da, Osmanlı Devleti’nin parçalanmaya başladığı ve giderek yalnızlaştığı dönemlerde Hint Müslümanlarının bütün olumsuzluklara rağmen neden yılmadan Osmanlı Devleti’ni desteklediklerinin bir izahı olması açısından önemlidir. Osmanlı Devleti’nin

³⁶³ Arslan, a.g.m., s:26.

³⁶⁴ Başboğa, a.g.e, s:69.

³⁶⁵ Adıvar, *Türk’ün Ateşle İmtihanı*, s:142.

kilometrelerce uzağında yer alan, din kardeşliği dışında Osmanlı toplumu ile ortak özelliği bulunmayan bu millet her şeye değilse bile bazı hassasiyetlerine Müslümanlık noktasından baktığı için Osmanlı hilâfetini özümsemiş ve Osmanlı'yı dinî hamisi kabul etmiştir. Yine aynı sebeple Osmanlı Devleti'nin bekasını İslâm için elzem görmüş, maddî manevî desteğini eksik etmemiştir.

Peşâverî'nin Anadolu Ajansı görevi hakkında Halide Edip'in verdiği bilgiler dışında başka bir kaynağa rastlanamamıştır. Anadolu Ajansı Arşivi'ne yapılan başvuru neticesinde bütün kayıtlara internet ortamından ulaşılabileceği bilgisi verilmiştir. Arşiv yetkilileri Peşâverî ile ilgili internet kayıtları dışında bir bilginin bulunmadığını ifade etmişlerdir. Söz konusu arşiv internet üzerinden taratılınca ise Mücahit Arslan'ın makalesi referans alınarak yapılan haberler dışında bir kaynağa rastlanılamamıştır.³⁶⁶

Anadolu Ajansı hakkında yapılan çalışmalarda ise Sefa Tekeli'nin çalışması istisna olmak üzere Peşâverî'nin adı görülememektedir. Tekeli de Halide Edip'in bilgileri üzerine Peşâverî'yi kitabında zikretmiştir.

Şahcihanpûrî'nin hazırladığı Peşâverî hakkındaki biyografide ise böyle bir görevden bahsedilmediğini belirtmek gerekir.

6. 2. AFGANİSTAN SEFARET GÖREVİ

Birinci Dünya Savaşı boyunca tarafsızlık politikası adı altında İngilizleri destekleyen Habibullah Han'ın bu tutumundan rahatsız olan kesimler Emir'in oğlu Amanullah Han etrafında toplanmışlardır. Emir Habibullah'ın Şubat 1919'da öldürülmesi üzerine Amanullah Han başa geçmiştir ve hemen akabinde Afganistan'ın iç ve dış işlerinde bağımsız olduğunu ilan etmiştir. Öteden beri İngiliz karşıtı olan yeni emir Amanullah'ın tutumu İngiltere'yi rahatsız etmiş ve İngiltere Afganistan'ın bağımsızlık ilanına karşı çıkmıştır. Ancak Afganistan'ın, Rusya ve Türkiye ile anlaşmalar yapması İngiltere'yi Hindistan'daki politik çıkarları açısından

³⁶⁶ Anadolu Ajansı'nı Peşâverî hakkında yaptığı haberler için bkz. "çevirimiçi", <https://www.aa.com.tr/tr/search/?s=abdurrahman+peşaveri>, 30.04.2019.

endişelendirmiş ve nihayetinde İngiltere de Afganistan'ın bağımsızlığını kabul etmek zorunda kalmıştır.³⁶⁷

Aynı dönemde 23 Nisan 1920'de TBMM açılmış ve Ankara'da yeni bir hükümet kurulmuştur. Yeni hükümetin dış politikasında Doğu ülkeleri özellikle önem taşımaktadır. Rusya'ya heyet gönderilirken Azerbaycan ve Afganistan'a da temsilciler gönderilmiştir. Ankara'da kurulan yeni Türk Hükümeti'ni ilk tanıyan ülke olan Afganistan'a gönderilmek üzere 18 Ağustos 1920 tarihli karar ile Abdurrahman Peşâverî temsilcik görevine uygun görülmüştür.

Yıllardır Türk ordusunda subaylık yapan Peşâverî, Atatürk'ün güvendiği bir adam olması sebebiyle onun tarafından resmî murahhas olarak atanmıştır.³⁶⁸ Abdurrahman'a verilen itimatnamede ondan “Türkiye Büyük Millet Meclisi Hükümeti'nin millî ordusuna mensup zabitan dan Abdurrahman Bey” şeklinde bahsedilerek, Afganistan nezdinde mutemet temsilci olduğu belirtilmiştir. Türkçe ve Fransızca olmak üzere iki nüsha halinde olan itimatnamede Hariciye Vekili Ahmet Muhtar Bey ile Büyük Millet Meclisi Reisi Mustafa Kemal'in imzaları bulunmaktadır.³⁶⁹

Peşâverî, 20 Ağustos 1920 tarihinde Kabil'e gitmek üzere Ankara'dan yola çıkmıştır. Erzurum ve Nahcivan'a uğrayarak Moskova üzerinden Kabil'e geçmiştir.³⁷⁰ Yolculuğa çıkarken yanında güven mektubunun yanı sıra Mustafa Kemal Paşa tarafından Emir Amanullah Han'a yazılmış özel bir mektup da gönderilmiştir. Bu mektup Sevr Antlaşması'nın akabinde kaleme alınmıştır. İngiltere'ye karşı düşmanlık duyguları ve ortak bir tavırda birleşmek gayesinin vurgulandığı mektupta özet olarak şunlar vurgulanmıştır:

“İngiltere, Hindistan'a el koyduğu günden beri bütün Asya'ya boyun eğdirmiş ve özellikle de İslâm halklarına büyük zulümlerde bulunmuştur. Ancak

³⁶⁷ Bayur, **Hindistan Tarihi**, c.3, s: 530-533; Amanullah Han hakkında bir değerlendirme için bkz. Zafer Hasan Aybek, “Vefat Eden Amanullah Han”, **Cumhuriyet Gazetesi**, 12 Mayıs 1960.

³⁶⁸ Bilal N. Şimşir, **Atatürk ve Afganistan**, ASAM Avrasya Stratejik Araştırmalar Merkezi Yayınları, Ankara 2002, s:38-39.

³⁶⁹ Bilal N. Şimşir, **Atatürk ve Yabancı Devlet Başkanları**, c.1, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara, 1993, s:5.

³⁷⁰ Alev Keskin-Nilüfer Altın, **Geçmişten Günümüze Türk-Afgan İlişkileri**, Genelkurmay Askeri Tarih ve Stratejik Etüt Başkanlığı Yayınları, Ankara, 2009, s:39; Faiz Ahmed, **Afghanistan Rising**, Harvard University Press, London, 2017, s:176.

Müslüman halklarda son yıllarda meydana gelen uyanış İngilizleri rahatsız ederek saldırılarını şiddetlendirmesine sebep olmuştur. İngilizler, İslâm'ın kılıcı durumundaki Osmanlı Türklerini yok etmek istemişlerdir. Türk milleti İngilizlerin bu emeline başkaldırmış ve zafer uğrunda Afganistan ile işbirliği yapmak istemiştir. Bu gayeyle Türk Ordusu subaylarından Abdurrahman Bey'i güvenilir temsilcisi olarak Emir Amanullah Han'a göndermiştir.³⁷¹

Aynı dönemde, Cemal Paşa, Mustafa Kemal Paşa'ya yazdığı bir mektup ile Afgan sefiri olarak bölgede görevlendirilmeyi talep etmiştir. 16 Haziran 1920 tarihinde Moskova'dan gönderilen mektupta Cemal Paşa, kendisinin Türkistan Afganistan ve Hindistan'da, Halil Paşa'nın ise İran'da faaliyetler göstererek asırlardan beri zulüm altında yaşayan Doğu halklarını İngiliz istibdat ve zulmünden kurtarmaya çalışacaklarını ifade eder. Cemal Paşa'nın planına göre Afgan Emiri ile görüşmekteki asıl maksat Hindistan'da büyük bir ihtilal hazırlıkları yapmaktır.³⁷² Ancak Afganistan'a Cemal Paşa'yı değil Abdurrahman Peşâverî'yi göndermeyi uygun bulan Mustafa Kemal Paşa, Cemal Paşa'nın mektubuna dolaylı yoldan bir cevap olarak 25 Ağustos 1920'de Şark Cephesi Kumandanı Kazım Karabekir'e şifreli bir telgraf göndermiştir. Bu telgrafta Abdurrahman'ın Afgan asıllı olup beş seneden beri Türk ordusu zabitanından olduğu ve TBMM tarafından Afganistan'a temsilci tayin olunduğunu bildirilmiştir. Abdurrahman, Erzurum ve Nahcivan'a uğrayarak Moskova yoluyla Afganistan'a gidecektir ve yanında Emir'e verilmek üzere bir name-i mahsus da bulunmaktadır. Mustafa Kemal Paşa bu hususun Halil Paşa'ya da iletilmesini istemiştir.³⁷³

Abdurrahman'ın sefir olarak Afganistan'a gönderilmeden hemen önce İngiliz İstihbaratı tarafından hazırlanan bir raporda ise Peşâverî ile alakalı ilginç bilgiler yer almaktadır. İngiliz İstihbarat Servisi İstanbul Şubesi'nin 12 Ağustos 1920 tarihinde hazırlamış olduğu siyasî raporda Anadolu'da Bolşevikliğin gelişimi konusu üzerine bilgiler verilmektedir. Raporda milliyetçi liderleri şahsen tanıyan bir Türk aydınının İngiliz istihbaratına verdiği bilgiler yer alır. Raporda ismi geçen Mirza Azim ud-Dîn isimli Muslim Lig üyesi olduğu belirtilen bir Hintli o tarihte Ankara'da

³⁷¹ Mektubun tamamı için bkz. Şimşir, **Atatürk ve Afganistan**, s:42- 43.

³⁷² Aydemir, **Enver Paşa**, s:560-561.

³⁷³ Şimşir, **Atatürk ve Yabancı Devlet Başkanları**, s:400.

bulunmaktadır. Bu delegenin Ankara'da bulunma amacı propagandacıların ortalığı karıştırması için Afganistan'a yapılacak sevkiyatı düzenlemek, ayrıca silah, patlayıcı ve mühimmatların Hindistan'a geçirilmesi için Bolşeviklerle iletişime geçmektir. 25 Temmuz'da Ankara'ya gelen Mirza'nın masraflarının Abdurrahman Peşâverî tarafından karşılandığı belirtilirken Peşâverî için, "Nihad lakaplı, meşhur Hintli Abdurrahman Peşâverî" ifadeleri kullanılır.³⁷⁴

Afganistan, devam eden Bağımsızlık Savaşı'nda Türkiye için önemini korumaktadır. Hindistan Müslümanlarının Türklere olan desteği düşünülünce sınır komşusu Afganistan'da yürütülecek faaliyetler daha da önem kazanmaktadır. Afganistan'da Ankara'nın tercümanı olması ve menfaatlerini gözetmesi için bölgeye vakıf, Hindistan ve Afganistan'la iyi ilişkiler kurabilecek, aynı zamanda Türkiye'yi de bilen birisi olarak Abdurrahman Peşâverî'nin seçilmesi anlaşılabilir.³⁷⁵ Afganistan'da yaygın olarak konuşulan dilleri (Peştuca ve Farsça) biliyor olması Peşâverî'yi bölgede avantajlı kılan unsurlardan olarak düşünülebilir. Ayrıca da o, Afganistan'a sınır olan Peşâverli olması sebebi ile bölgenin ahvali ve Afgan psikolojisine vakıftır. Türkiye'ye geldikten sonra yaptıkları, Birinci Dünya Savaşı ve Kurtuluş Savaşı boyunca aldığı görev ve bağlılığı düşünülünce de o bir Türk kadar vatanperverdir.³⁷⁶ Halide Edip'in ifadeleri ile Atatürk'ün karargâhından çıkmaz olmuştur. Peşâverî'nin sefaret görevi için tercih edilmesinde bütün bunlar göz önünde bulundurulmuş olmalıdır.

İngiliz raporlarında da Abdurrahman Peşâverî'nin Afganistan temsilciliği ile ilgili bazı bilgilere rastlanmaktadır. Bunlardan birinde İngiliz Yüksek Komiseri Rumbold, Dış İşleri Bakanı Curzon'a yazdığı 27 Nisan 1921 tarihli belgede Hintli isyancı olarak bilindiğini söylediği Peşâverî'nin elçi değil daha ziyade bir propagandacı olduğunu zikretmektedir. Rumbold, son dönemde Afganistan'daki en önemli Türkleri Cemal Paşa ve Bedri Bey olarak ifade eder.³⁷⁷

³⁷⁴ Bilal N. Şimşir, **İngiliz Belgelerinde Atatürk c.2**, Türk Tarih Kurumu Basımevi, Ankara 1975, s:257.

³⁷⁵ Şâhçihân-pûrî, a.g.e, s:191.

³⁷⁶ Zafer Hasan Aybek, "Peşâverli Abdurrahman Bey", s:4.

³⁷⁷ Bilal N. Şimşir, **İngiliz Belgelerinde Atatürk c. 3**, Türk Tarih Kurumu Basımevi, Ankara 1979, s:301.

16 Şubat 1922 tarihinde Afgan Emiri Amanullah Han, Mustafa Kemal Paşa'ya bir mektup göndermiştir.³⁷⁸ Mecliste okunan mektupta Emir, Abdurrahman Peşâverî'nin Kabil'e ulaştığını haber vererek uzun zamandan beri süregelen bekleyişin sona ermesinden duyduğu sevinci dile getirmiştir. Mustafa Kemal Paşa'nın yazmış olduğu mektuba cevaben Emir, kardeşim dediği Mustafa Kemal'e teşekkür etmiş ve iki ülke arasındaki bağların sarsılmaz olduğunu vurgulayarak İslâm birliği için dualarda bulunmuştur. *Hakimiyet-i Milliye* konu hakkında yaptığı haberde mektubun üslup ve yazılış şekli hakkında oldukça tafsilatlı bilgiler vererek Afgan Emiri'nin Türkiye'nin yeni hükümeti ve TBMM'ne gösterdiği ihtiramın üzerinde durmuş ayrıca mektuptan bir kısmı habere eklemiştir. Buna göre hayli özenli olarak Farsça kaleme alınan mektubun sayfaları yaldızlı olup on beş-yirmi sayfa uzunluğundadır.³⁷⁹

Amanullah Han'ın mektubuna Mustafa Kemal Paşa tarafından 18 Mayıs 1922 tarihinde cevap verilmiştir. Mektupta Afganistan'a mümessil olarak gönderilen Abdurrahman Bey'in iki kardeş ulus arasındaki dostluk ilişkilerini güçlendirmek adına Emir'in güven ve takdirini kazanmasından duyulan mutluluk ifade edilmiştir.³⁸⁰

1922 yılında İstanbul İngiliz Diplomatik Temsilci Vekili Henderson'ın Dış İşleri Bakanı Curzon'a sunduğu senelik raporda Abdurrahman için "Afganistan'a gönderilen ilk Kemalist temsilci" ifadeleri kullanılmıştır. Aynı raporda Abdurrahman'ın tam elçi statüsünde olmadığı ve 1922 Nisan ayının ikinci yarısında gönderilen Fahrettin (Türkkan) Paşa'nın tam yetkili olağanüstü elçi payesi aldığını belirtmiştir.³⁸¹

Peşâverî'nin sefirliğe başlama, Kabil'de kalma ve görev süresinin sona ermesi hususundaki tarihler incelendiğinde kaynaklarda bir karışıklık görülmektedir. Şahcihanpûrî, Abdurrahman'ın sefirlik görevi için yola çıkış tarihini Mart 1921

³⁷⁸ Bu mektubu, İngiliz İstanbul Yüksek Komiseri Rumbold, Anadolu Ajansı'nın 17 Şubat tarihli haberinden tercüme ile Dış İşleri Bakanı Curzon'a bildirmiştir. Bkz. Bilal N. Şimşir, **İngiliz Belgelerinde Atatürk c.4**, Türk Tarih Kurumu Basımevi, Ankara 1984, s:215.

³⁷⁹ **Hakimiyet-i Milliye**, 17 Şubat 1922; Şimşir, **Atatürk ve Afganistan**, s:77-78; Zeki Sarıhan, **Kurtuluş Savaşı Günlüğü IV**, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara 1996, s: 280, 289; Ek-13.

³⁸⁰ Şimşir, **Atatürk ve Afganistan**, s:80.

³⁸¹ Bilal N. Şimşir, **İngiliz Belgelerinde Atatürk c.5**, Türk Tarih Kurumu Basımevi, Ankara 2005, s:317.

olarak verir ve dört buçuk aylık bir yolculuk sonunda Kabil'e vardığını nakleder.³⁸² Yani 1921 Temmuz veya Ağustos ayında Kabil'e varmış olmalıdır. Aybek de hatıratında Peşâverî'nin Kabil'e varışını 1921 yazı olarak verir.³⁸³ Bunlarla birlikte Hikmet Bayur da Peşâverî'nin Kabil'e varış tarihini Temmuz 1921 olarak belirtir.³⁸⁴ Türkiye Kabil Büyükelçiliği resmî sitesinde verilen bilgide ise görev süresi 1 Ağustos 1920 - 25 Haziran 1922 olarak görülür. Sitede ayrıca Peşâverî için "maslahatgüzar" (temsilci) tanımı kullanılmıştır.³⁸⁵ Kazım Karabekir, *Günlükler*'inde 6 Eylül 1920 tarihinde Erzurum'da bulunduğu sırada Erzurum Mebusu Hüseyin ile Celalettin Beylerin yanında Afgan'a gidecek olan Abdurrahman Bey'in de geldiğini ve güzel bir karşılama yapıldığını aktarır. Ayrıca 11 Eylül'de de diğer bazı kimselerle beraber Afgan mümessili Abdurrahman Beyler ile toplanıp program üzerine görüşüklerini kaydeder.³⁸⁶

Peşâverî'nin Afgan Sefareti'ndeki görev süresi hakkında ise Aybek hatıratında bir seneyi bulmayan bir görevden sonra Afgan sefiri olarak Fahreddin Paşa'nın atandığını belirtir. Şahcihanpûrî de 1922 ortalarına kadar görev yaptığını ifade ederek Aybek'in verdiği bilgiyi doğrular.³⁸⁷ İngiliz raporlarında Fahreddin Paşa'nın 1922 Nisan ayının ikinci yarısında göreve başladığı ifade edilir.³⁸⁸ T.C. Kabil Büyükelçiliği resmî internet sitesinde de Fahreddin Paşa'nın göreve başladığı tarih 26 Haziran 1922 olarak görülmektedir.³⁸⁹ Rauf Orbay ise hatıratında Malta sürgününden döndükten sonra 15 Kasım 1921'de akşam yemeğini Mustafa Kemal ile Çankaya köşkünde yediklerini bu esnada Cemal Paşa'nın yanından gelmiş, Abdurrahman isminde bir gençle tanıştığını ve bu gencin Afganistan mümessili olduğunu öğrendiğini ifade eder.³⁹⁰ Bu bilgilere ek olarak Ali Fuat Cebesoy *Moskova*

³⁸² Şâhcihânpûrî, a.g.e, s: 191.

³⁸³ Aybek, a.g.e, s:208.

³⁸⁴ Bayur, XX. **Yüzyılda Türklüğün Tarih Ve Acun Siyasası Üzerindeki Etkileri**, s:347.

³⁸⁵ "çevirimiçi", <http://kabil.be.mfa.gov.tr/Mission/MissionChiefHistory> (14.04.2019)

³⁸⁶ Kazım Karabekir, **Günlükler (1906-1948)**, c.1, Yapı Kredi Yayınları, İstanbul, 2009, s:701.

³⁸⁷ Şahcihanpûrî, a.g.e., s: 206.

³⁸⁸ Bilal N. Şimşir, **İngiliz Belgelerinde Atatürk c.5**, Türk Tarih Kurumu Basımevi, Ankara 2005, s:317.

³⁸⁹"çevirimiçi", <http://kabil.be.mfa.gov.tr/Mission/MissionChiefHistory> (19.04.2019)

³⁹⁰ Orbay, **Cehennem Değirmeni**, c.2, s:63. Rauf Orbay'ın verdiği bilgiler ilgi çekici olmakla birlikte tarih olarak Peşâverî'nin Kabil'de olması gereken bir zamanı işaret etmektedir. Bu ifadeler apaçık ortak geçmişleri dikkate alınırca oldukça şaşırtıcıdır. Ayrıca bu tarihte Peşâverî'nin Kabil'de olması gerektiğinden bu eserde verilen bilgiler şüphe ile karşılanmalıdır.

Hatıraları'nda Mustafa Kemal'in, Afganistan'da çalışmalarında bulunan Cemal Paşa hususunda 26 Kasım 1921'de kendisine gönderdiği telgrafında "Medine Muhafızı Fahreddin Paşa'yı Afganistan sefiri yaptık" dediğini zikreder.³⁹¹ Bahsi geçen kaynaklarda görüldüğü üzere Peşâverî'nin Afganistan mümessilliğinin tarihi net olarak anlaşılamamaktadır.

Abdurrahman'ın Kabil'deki görevine başladığı sırada Cemal Paşa da Kabil'de bulunmaktadır.³⁹² Abdurrahman, Cemal Paşa'nın Afganistan'daki çabalarına destek olmuş³⁹³ ve ikili bir süre birlikte çalışmışlardır. Sonrasında Cemal Paşa, 6 Temmuz 1921'de Mustafa Kemal Paşa'ya yazdığı bir mektup ile Abdurrahman'ın değiştirilmesini istemiştir.³⁹⁴ Peşâverî Kabil'de bulunduğu süre içinde Ankara Hükümeti tarafından maddi olarak desteklenmiştir.³⁹⁵

Peşâverî'nin Kabil'e varış süreci hakkında Aybek hatıratında ayrıntılar verir. Buna göre Peşâverî Mustafa Kemal'in kurduğu Ankara'daki yeni hükümet tarafından İran tarikiyle Kabil'e gönderilmiştir. Birinci Dünya Savaşı sonrası her yerde kol gezen asayişsizlik, taşıt kıtlığı ve o dönem hükümetin içinde bulunduğu mali imkânsızlıklar sebebi ile çıktığı bu zorlu yolculukta yanına verilen iki görevli de onu yarı yolda bırakarak kaçmıştır. Çetin geçen yolculuğun sonlarına doğru yürümek zorunda kalan Peşâverî yalnız olarak Gazne'ye ulaşmıştır. Burada Gazne Valisi tarafından Kabil'e telefon açılarak Afganistan Hariciyesi'ne Peşâverî'nin geldiği iletilir. Bu haber üzerine Amanullah Han'ın emri uyarınca Peşâverî izzet ve ikramla

³⁹¹ Ali Fuat Cebesoy, **Moskova Hatıraları**, Kültür ve Turizm Bakanlığı Yayınları, Ankara, 1982, s:390.

³⁹² Zafer Hasan Aybek, Cemal Paşa'nın, Dr. Ensârî ve diğer bazı Hint Müslüman önderlerinin Talat Paşa'ya gönderdikleri haber üzerine Hindistan'da bir ihtilal çıkarmak için Talat Paşa tarafından Afganistan'a yollandığını ifade etmektedir. Talat Paşa'ya giden o haberde "Şayet İttihat ve Terakki'nin üç büyük şahsiyetinden yani Talat, Enver veya Cemal Paşalardan birisi Afganistan'a gelecek olur ise biz Hindistan'daki İngiliz idaresini bir ihtilal çıkararak devirmeye çalışacağız" denmektedir. Afganistan'da dâhilî ve askerî hizmetlerde bulunarak Afgan Emiri'ni Ruslarla dost yapmaya çalışan Cemal Paşa, Hindistan'da çıkartılacak bir ihtilal hazırlığı için Afganistan'dan daha uygun bir yer olmadığını düşünmektedir. Cemal Paşa ve Afganistan faaliyetleri için bkz. Cebesoy, **Moskova Hatıraları**, s:359-392; Zafer Hasan Aybek, "Cemal Paşa; Afganistan'ın Teşkilatlanma ve Hindistan Meseleleri" , **Resimli Tarih Mecmuası**, sy.7, Temmuz 1950, s:260-263; Halil Bal, "Afganistan-Türkiye İlişkilerinin Başlıca Yönleri", Yayına Hazırlayan: Ali Ahmetbeyoğlu **Afganistan Üzerine Araştırmalar**, Tarih ve Tabiat Vakfı Yayınları, İstanbul, 2002, s:251-256; Mehmet Saray, **Afganistan ve Türkler**, Edebiyat Fakültesi Basımevi, İstanbul 1987, s: 99-116.

³⁹³ Bayur, **XX. Yüzyılda Türklüğün Tarih Ve Acun Siyaseti Üzerindeki Etkileri**, s:347

³⁹⁴ Şimşir, **Atatürk ve Afganistan**, s: 53; Zeki Sarıhan, **Kurtuluş Savaşı Günlüğü III**, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara 1995, s: 630. (Tanin 2.2. 1945'ten naklen)

³⁹⁵ BCA- 30-18-1-1/ 3-31-3 (29.07.1921)

Kabil'e yollanır.³⁹⁶ 1921 yazında Kabil'e ulaştığında ise büyük bir törenle karşılanır. Fakat buna rağmen Afgan Hükümeti'ne Abdurrahman'ın Ankara sefiri olduğuna dair herhangi bir haber gelmediği için itimatnamesine şüphe ile yaklaşılır ve sefirliği teslim etmek konusunda çekimser davranılır.³⁹⁷ Abdurrahman, Ankara'dan haber gelinceye kadar daha önce Cemal Paşa'nın da kalmış olduğu ve Türk Sefarethanesi olarak düzenlenen Aynü'l İmare Kasrı'na yerleştirilir.

Peşâverî'nin Kabil'e vardığı dönemde Aybek de Afganistan'da bulunmaktadır ve tanışıklıkları burada başlamıştır. Ubeydullah Sindî'nin yardımcılığını yapan Aybek, Peşâverî ile Sindî'nin samimi olduklarını belirterek Kabil'de bulunduğu süre zarfında sıkça görüştüğü Peşâverî hakkındaki şahsi gözlemlerini ve Peşâverî'nin elçilik dönemine dair bazı bilgileri hatıratında nakletmiştir. Aybek şöyle yazar:

“Abdurrahman Bey, o sıralar Afganistan'da bulunan Ubeydullah Sindî ve Dr. Nur Muhammed ile samimi olmuştu ve birbirleri ile teklifsiz görüşüyorlardı. Ben de onların hizmetinde bulunuyordum. Abdurrahman Bey'in aslında Keşmirli olmasına rağmen Afgan olduğunu söylemesi bizi şaşırtmıştı. O Peştuca konuşabiliyordu. Neden sonra onun Hindistan'ın köle olması sebebi ile kendisine Hindistanlı denmesinden hoşlanmadığını anladık. Bu sebeple o kendini Afgan olarak tanıtıyordu. Afgan çevrelerde önce Afgan sonra Müslüman olduğunu söyleyerek itibarını korumak isterdi. O halkla daima Peştuca konuşmasına rağmen Türk reayasından olması sebebi ile kendisine Türk denirdi.

O dönemlerde Türk ve Rus ilişkileri oldukça dostane idi. Yine de Abdurrahman Bey, Rus sefiri ile görüşmelerini sınırlı tutardı. Türk Hükümeti birkaç ay sonra onun yerine Medine Kahramanı Fahreddin Paşa'yı sefir olarak Kabil'e gönderdi. Bunun üzerine Abdurrahman Bey'in Aynü'l İmare Kasrı'ndan çıkması gerekti. O Türkiye'ye dönene kadar Serdar Emin ed-Devle'nin Kabil Nehri

³⁹⁶ Aybek, “Peşaverli Abdurrahman Bey”, s:4.

³⁹⁷ Aybek bu konu hakkında yazmış olduğu bir makalesinde Abdurrahman'ın itimatnamesinin kabul olmama sebebinin Afgan Hariciyesi'nin TBMM Hükümeti'ni tanımak konusundaki çekimserliklerinden kaynaklandığını belirtir. Bkz. Zafer Hasan Aybek, “Cemal Paşa; Afganistan'ın Teşkilatlanma ve Hindistan Meseleleri” , s:261.

kenarındaki konağında kaldı. Biz Afganistan'dan ayrıldığımız sırada o hâlâ Kabil'de kalmaktaydı.”³⁹⁸

Bunlarla birlikte Aybek Peşâverî'yi çok zeki, liberal fikirli ve ateşli bir genç olarak tarif eder. Türkiye ve Afganistan arasında kültürel ve askerî bağlar kurmak istediğini de ekler.³⁹⁹

Şahcihanpûrî de Peşâverî'nin Kabil'e varış sürecini anlatır. Aybek'ten farklı olarak yolculuğun zahmetleri üzerine daha fazla tafsilat verir. 1921 Mart ayında Ankara'dan başlayan yolculuğun dört buçuk ay sürdüğünü ve çok zahmet ve sıkıntılarla dolu geçtiğini belirtir. Peşâverî, Buhara ve Herat'tan sonra yalnız ve yaya olarak Gazne'ye varabilmiştir. Gazne'ye ulaştığında hasta ve bitap durumdadır. Bu bilgilerin yanında Peşâverî'nin babası Gulâm Samdânî'nin evliliklerinden birinin Afgan hanedanlığından olması sebebiyle Afgan Emiri Amanullah Han ile yakınlıkları olduğunu belirtir. Amanullah Han, Abdurrahman'ın Türkiye'ye giderek yaptıklarından da çok etkilenmiştir. Bu sebeple de Afganistan'a Abdurrahman'ın gelişine ayrıca memnun olmuştur. Bunlara ek olarak Peşâverî'nin halkla iyi ilişkiler kurduğu ve herkesin sevgisini kazandığını belirten Şahcihanpûrî, Abdurrahman'ın gördüğü bu saygının Emir'in ailesi ile olan akrabalık bağına dayanmadığını, Peşâverî'nin Türk sefiri olarak bu görevi elinden gelen en iyi şekilde yapmaya çalıştığını ve herkesin takdirini kazandığını ekler.

Peşâverî'nin Kabil'de oldukça geniş bir arkadaş çevresi bulunmaktadır. Bunlardan bazıları Eğitim Bakanı Ağa Muhammed Hüseyin, Seyyid Ali Abbas Baharî, Gazi Muhammed Veli Han, Mevlana Bereketullah Bopalî, Mevlana Abdullah Sindî, Doktor Nur Muhammed ve Zafer Hasan Aybek'tir.⁴⁰⁰

Peşâverî Kabil'de elçilik görevinde bulunduğu sırada babası ve kardeşleri ile de görüşmüştür. 1922 senesinde Hacı Gûlam Samdânî iki oğlu Muhammed Hüseyin (Câmî) ve Muhammed Yahya Han'ı (Alîg) yanına alarak Afganistan'a gitmiştir. Seneler önce bir öğrenci iken vatanından ayrılan evlatlarını Afgan elçiliği görevinde bulan baba Samdânî ve kardeşleri onunla gururlanmışlardır. On yıllık hasret son

³⁹⁸ Aybek, a.g.e, s:208-209.

³⁹⁹ Aybek, “Peşaverli Abdurrahman Bey”, s:5.

⁴⁰⁰ Şahcihanpûrî, a.g.e., s:191-194.

bulmuş, Abdurrahman ve aile fertleri kavuşmuştur. Gönlü anne-babasına hizmet edemediği için buruk olan Abdurrahman bu vesile ile babasının hizmetinde bulunarak duasını almıştır. Hacı Gulâm Samdânî takriben elli bin rupi gibi bir parayı Abdurrahman'a vermek için yanında getirmiştir. Şahcihanpûrî bu vesile ile baba-oğul arasında geçen konuşmayı şu şekilde nakleder:

“Bir gün babası Abdurrahman’a dedi ki ‘Ben diğer evlatlarıma mal mülk sahibi biri olarak haklarını verdim. Ancak sen ülke dışında olduğun için payını alamadın. Senin için ben bu nakit rupiyi⁴⁰¹ yanımda getirdim. Al bunu.’ Abdurrahman babasına cevaben ‘Siz bana eğitim ve terbiye verdiniz bu eğitim ve terbiye sayesinde ben İslâm ve Müslümanlara hizmet gücü buldum. Sonra dualarınız beni her zaman destekledi, zor zamanlarımı kolaylaştırdı. Bundan başka bana hiçbir şey gerekmez. Benimse sizin üzerinizde hiçbir hakkım yok. Ben size hizmet etmek istedim fakat yapamadım. Bunun için çok üzgünüm ve sizden beni affetmenizi diliyorum. Benim her şeyden çok istediğim budur. Bana para kesinlikle lazım değil’ dedi. Babasının ısrarı üzerine bu parayı Müslümanlar için harcamak üzere kabul ederek Türk ve Hintli öğrenciler arasında paylaştırdı.”

Abdurrahman’ın babası ve kardeşleri 15 Temmuz 1922’ye kadar Kabil’de kalmış ve sonra Peşâver’e dönmüşlerdir. Ekim 1922’de de Abdurrahman’ın büyük abisi Hacı Muhammed Emin o sıralar ticaret yaptığı Burma’dan Kabil’e gelerek Abdurrahman ile görüşmüştür. Abisinin gidişinden sonra Abdurrahman da Türkiye’ye dönüş hazırlıklarına başlamış ve 30 Kasım 1922’de Kabil’den ayrılmıştır.”⁴⁰²

Afganistan Sefareti’ndeki görev değişikliğinin sebepleri konusunda diğer kaynaklarda herhangi bir bilgiye rastlanmazken Şahcihanpûrî ve Aybek bir takım bilgiler verir. Şahcihanpûrî’ye göre en önemli sebep Abdurrahman’ın İslâm birliği arayışları ile inkılapçı kişiliğidir. Sefaret görevi gereği üstlendiği bazı sorumluluklar onun tabiatına aykırı bulunmaktadır. Hindistan bir İngiliz sömürgesi olduğu için kendisini Hintli olarak tanımlamaktan imtina eden Peşâverî, İngiliz Sefareti’nin Afganistan’daki ayrıcalıklı konumundan da oldukça rahatsız olmaktadır. Ayrıca

⁴⁰¹ Hindistan-Pakistan resmî para birimi.

⁴⁰² Şahcihanpûrî, a.g.e., s:209-211; Aybek, “Peşaverli Abdurrahman Bey”, s:5.

Emir'in ailesi ile olan yakınlığı da bazı diplomatik zorluklara sebep olmuştur. Bunlarla beraber Abdurrahman'ın bağlantılı olduğu birçok inkılapçı Hintli o sıralar Afganistan'da bulunmaktadır. Bunların arasında İpek Mendil Komplosu'nun ve el-Cunudu'r-Rabbaniye Ordusu'nun (Kurtuluş Ordusu) mimarları da vardır. Hindistan'ı İngiliz sömürgesinden kurtarmak isteyen bu isimler Hindistan'da kalamadıkları için Afganistan başta olmak üzere çeşitli ülkelere dağılmışlardır. İngiltere ile arasını düzeltten Afganistan da artık Hindistan'ın özgürlüğünü isteyenler için çok güvenli değildir. Aralarında Sindî ve Aybek gibi birçok ismin bulunduğu kimseler Rusya, Almanya gibi ülkelere gitmek zorunda kalmışlardır. Peşâverî'nin bu bağlantılarının Ankara Hükümeti ve Mustafa Kemal Paşa'nın o dönemki siyasetine uygun olmadığı ve bu sebeple de Afganistan Sefareti'nde görev değişikliğine gidildiği düşünülmektedir.⁴⁰³

Peşâverî'nin ateşli kişiliği ve Türkiye ile Afganistan arasında kurmak istediği bağlardan bahseden Aybek ise liberal bir görüşe sahip olan Abdurrahman'ın o zaman mutlakiyet ile yönetilen Afganistan'a iyi nazarla bakmadığını yazar. Ahbabları ile yaptığı konuşmalarında hükümetin icraatlarını tenkitten geri durmaz. Söylediği bu sözlerin Emir'in kulağına gitmesi sebebi ile de Afgan Hükümeti'nin Abdurrahman'a göstermiş oldukları itibar azalmaya başlar. İşte bu sebepler yüzünden de Peşâverî'nin sefirliği ancak bir sene sürmüştür.⁴⁰⁴

Bu ifadeler Peşâverî'nin siyasî ve diplomatik görevlerin içerisinde olsa bile açık sözlü olmaktan çekinmediğini, bir takım protokol kurallarına önem vermediğini ve inandığı şeyleri sakınmadan ifade ettiğini göstermektedir. Her zamanki yüksek ideal ve fikirlerinin Kabil maslahatgüzarlığı döneminde de devam ettiği ancak siyasî incelikler konusunda dengeleri fazla gözetemediği anlaşılmaktadır.

Abdurrahman'ın yerine Kabil'e tam yetkili Türk elçisi olarak Ömer Fahreddin (Türkkan) Paşa atanmıştır.⁴⁰⁵ Üç aylık bir yolculuğun ardından 25 Haziran 1922'de yanındaki personel ile beraber Kabil'e ulaşan Fahreddin Paşa görevi Abdurrahman'dan teslim almıştır.⁴⁰⁶ Abdurrahman'a askerî rütbesinin yükseltilecek

⁴⁰³ Şahcihanpûrî, a.g.e., s: 206-207.

⁴⁰⁴ Aybek, "Peşaverli Abdurrahman Bey", s:5.

⁴⁰⁵ Keskin-Altın, **Geçmişten Günümüze Türk-Afgan İlişkileri**, s:45 ve 135; Bal, a.g.m., s:260.

⁴⁰⁶ Keskin-Altın, a.g.e, s:46.

yarbaylığa getirildiğini ileten Fahreddin Paşa, Peşâverî'yi tebrik etmiştir. Peşâverî bundan sonra Amanullah Han'ın amcası Serdar Emin ed-Devle'nin konağına yerleşerek Türkiye'ye dönünceye kadar burada kalmış ve dostları ile görüşerek kitap yazmakla meşgul olmuştur.⁴⁰⁷

Fahreddin Paşa'nın görevlendirilmesi Ankara Hükümeti'nin Afganistan'daki ilişkilere verdiği önemi göstermektedir. Anadolu'da devam eden mücadeleye rağmen Türk Hükümeti Afganistan'la olan bağlarını sıkı tutmaya çalışmıştır. Cemal Paşa ve Peşâverî'nin temellerini atmış olduğu bu misyonu Fahreddin Paşa sürdürmüştür.⁴⁰⁸ Görevi devretmesinden sonra Kabil'de kalmaya devam eden Abdurrahman bu süreçte Fahreddin Paşa ile de görüşmeye devam etmiştir. Fahreddin Paşa'nın Abdurrahman'a gönderdiği 20 Eylül 1922 tarihli yemek davetinden Abdurrahman'ın Eylül 1922 sonunda hâlâ Kabil'de olduğu anlaşılmaktadır.⁴⁰⁹

22 Ekim 1922 tarihinde Abdurrahman'a abisi Hacı Muhammed Emin'in kendisini görmek için Peşâver'den geldiğini bildiren yazı da abisi ile Ekim 1922'de görüştükleri hakkında Şahcihanpûrî'nin verdiği bilgiyi doğrular.⁴¹⁰

Hint Müslümanlarınca Türkiye'ye yapılan yardımların bu dönemde devam ettiği anlaşılmaktadır. Abdurrahman'ın sefirlikten ayrılmasından sonra Kabil Sefareti tarafından Ankara Hükümeti'ne yazılan 8 Temmuz 1922 tarihli bir yazıda Hint Müslümanlarının verdiği altınlarla beraber eski sefir Abdurrahman Bey'in teslim ettiği altınların da alındığı belirtilmiştir.⁴¹¹

Abdurrahman'ın Türkiye'ye dönüş tarihi kesin olarak bilinmemekle beraber 30 Kasım 1922'de Kabil'den ayrıldığını aktaran Şahcihanpûrî'ye göre Afganistan'dan Berlin'e geçerek bir süre orada kalan Peşâverî Ekim 1923'de Türkiye'ye ulaşmıştır.⁴¹² Peşâverî'ye Kabil Sefareti'nde görevli olduğu sırada

⁴⁰⁷ Şahcihanpûrî, a.g.e., s: 207.

⁴⁰⁸ Ahmed, **Afghanistan Rising**, s:185.

⁴⁰⁹ Atatürk Kitaplığı, Bel. Mtf. 092556.

⁴¹⁰ Atatürk Kitaplığı, Bel. Mtf. 092557.

⁴¹¹ Atatürk Kitaplığı, Bel. Mtf. 092492.

⁴¹² Şahcihanpûrî, a.g.e, s:212.

Almanya'dan gelen bazı mektuplar da bir takım bağlantılar kurduğunu göstermektedir.⁴¹³

İngiltere'nin Kabil temsilcisi tarafından Londra Dış İşleri Bakanlığı'na gönderilen bir telgrafta Fahreddin Paşa'nın Emir'in gözündeki popülaritesinin azaldığı ifade edilmiştir. 17 Kasım 1922'de gönderilen telgraf bu tarihte eski temsilci Abdurrahman Peşâverî'nin Fahreddin Paşa'nın başarısızlığını Anadolu'ya anlatmak üzere çoktan Herat'a gitmek üzere yola çıktığını ifade etmektedir.⁴¹⁴

Aybek de Peşâverî'nin 20 Kasım 1922'de Rusya yolu ile İstanbul'a varmak üzere Kabil'den ayrıldığını ifade eder. İlginç bir bilgi olarak Aybek, bu yolculuk esnasında Rus hududunda iken Peşâverî'ye bir suikast düzenlendiğini fakat aynı dönemde Kabil'den Türkiye'ye dönmekte olan Kabil Harp Okulu öğretmeni Yüzbaşı Hayri Bey'in Abdurrahman zannedilerek öldürüldüğünü belirtir.⁴¹⁵

Zafer Hasan Aybek'in otobiyografisi Abdurrahman'ın Türkiye'ye döndükten sonraki İstanbul günleri hakkında fikir sahibi olunmasını sağlar. Peşâverî ile ilgili aktardığı bazı önemli ayrıntılar hatıratında şu şekilde yer alır:

*“Abdurrahman Peşâverî Afganistan'daki Türk Sefareti'nden dönerek Rauf Bey'in evinde yaşamaya başlamıştı. Rauf Bey'in annesi Abdurrahman'ı kendi oğlu gibi görürdü.”*⁴¹⁶

Abdurrahman'ın İstanbul'da olduğu dönemde Aybek ve Hocası Ubeydullah Sindî de İstanbul'da bulunmaktadır. Sindî İstanbul'da bir süre ikamet ettiği Hindîler Tekkesi'nden⁴¹⁷ Küplüce'de bir eve taşınmıştır. Peşâverî, Hindîler Tekkesi'nden sonra burada da sık sık Sindî'yi ziyaret eder. Bu ziyaretlerden birinde Abdurrahman, Sindî'yi Esad Fuad (Esat Fuat Tugay 1885-1973) ile tanıştırmak istediğini söyler. Bu görüşme sırasında tercüman olarak Aybek de bulunur. Esad Fuad hakkında malumat aktaran Aybek, onun Dr. Ensârî, Mevlâna Muhammed Ali

⁴¹³ Atatürk Kitaplığı, Bel. Mtf. 092553.

⁴¹⁴ Ahmed, **Afghanistan Rising**, s:186-187.

⁴¹⁵ Aybek, “Peşâverli Abdurrahman Bey”, s:5.

⁴¹⁶ Aybek, a.g.e., s:289.

⁴¹⁷ İstanbul'un Fatih ve Üsküdar semtlerinde bulunan Hindîler Tekkesi için bkz. M. Baha Tanman, “Hindîler Tekkesi”, **DİA**, c.18, 1998, s:67-69; Rishad Choudhury, “The Hajj and the Hindi: The ascent of the Indian Sufi Lodge in the Ottoman Empire”, **Modern Asian Studies**, Cambridge University Press, 50,6, July 2016, s:1888-1931.

Cevher, Abdurrahman Sıddıkî gibi tanınmış Hintlilerle de yakın arkadaş olduğunu, (Dr. Ensârî ve Abdurrahman Sıddıkî ile Balkan Savaşları sırasında Hint Kızılayı ile geldikleri sırada tanışmışlardır) eşi Ziba Hanım'ın da Mısır hanedanından olup Esad Bey'in ilim dostu birisi olarak âlimleri himaye ettiğini aktarır. Sindî ile genellikle tarih üzerine sohbetler yapan Fuad Bey, onun ilminden ve tarih bilgisinden çok etkilendiğini Peşâverî aracılığı ile iletir. Aybek bu dönemlerde Türk vatandaşı olmadığı için devlet memurluğu yapmasının mümkün olmadığını belirterek Türkçesi yeterli olmadığı için özel işlerde de çalışmadığını ve maddi olarak zorluk çektiklerini ifade eder. Bu sebeple Sindî mecbur kalarak durumlarını Abdurrahman Peşâverî aracılığı ile Fuad Bey'e iletmış ve ondan 300 lira borç almıştır. (Aybek bu borcu subaylık yaptığı dönemde ödediğini belirtir.) Ancak bir yerden gelirleri olmadığı için sürekli borç alarak idare etmeleri mümkün değildir. Abdurrahman Peşâverî bu durumu Fuad Bey'e açar. Fuad Bey'in eşi Ziba Hanım'ın Mısır'daki gelirinin bir kısmı ilmî hizmetlere harcanmaktadır ve bu gelirden aylık 50 lira Ubeydullah Sindî'ye, iki üç ay sonra da aylık 20 lira Aybek'e verilmeye başlanır. Aybek Peşâverî aracılığı ile sağlanan bu yardımın o dönem onlara Allah katından geldiğini yoksa kıtlık ve sefalet çekeceklerini ifade eder.⁴¹⁸

Peşâverî'nin Afganistan sefaret görevinin ayrıntıları Bilal Şimşir'in yararlanılan çalışmaları sayesinde açıklık kazanmaktadır. T.C. Dış İşleri Bakanlığı Arşivi'nin araştırmaya kapalı olması sebebi ile Şimşir'in çalışmaları şimdilik tek kaynaktır ve bu açıdan büyük önem taşımaktadır. Afganistan safhasının diğer önemli kaynakları olan Urduca kaynaklar ise Peşâverî ile dostluğu bulunan Aybek'in hatıratı ve Şahcihanpûrî'nin yazmış olduğu Peşâverî biyografisi eksenindedir. Bu biyografideki birçok bilgininin de Aybek kaynaklı olduğu düşünüldüğünde Aybek'in hatıratının önemi bir kez daha ortaya çıkmaktadır.

⁴¹⁸ Aybek, a.g.e., s:307-308; Ayrıca bkz. Birişik, "Cumhuriyet'in Başında Üsküdar'da Bir Hintli, İlim, Fikir ve Devlet Adamı Ubeydullah Sindî'nin İstanbul Günleri", s: 156-157.

YEDİNCİ BÖLÜM

7. SON GÜNLERİ VE ÖLÜMÜ ÜZERİNE TARTIŞMALAR

Abdurrahman Peşâverî 1913 yılının başında, savaşın ortasında ayak bastığı bu ülkede senelerce süren savaşları bir bir yaşamış, cephelerde bulunmuş, nice badireleri atlatmıştır. Hürriyet ve istiklâli için on iki yıl boyunca çaba sarf ettiği Türkiye'nin kuruluşuna şahitlik etmiştir. Ancak ne yazık ki bu kadar cefayı çektikten, vatanından, ailesinden ayrı kaldıktan sonra faili meçhul bir cinayete kurban gitmiştir. Onun bu beklenmedik ölümü yakınları ve dostları için şok etkisi yaratmıştır.

Abdurrahman Peşâverî'nin öldürülmesinin ayrıntıları incelenmeden önce ölümü üzerine yapılan çeşitli yorumları daha iyi anlayabilmek adına dönem Türkiyesinin siyasî durumundan biraz bahsedilmesi yerinde olacaktır. Abdurrahman'ın vurulduğu Mayıs 1925 tarihinden sadece altı ay önce 17 Kasım 1924'te Türkiye Cumhuriyeti'nin ilk muhalefet partisi olan Terakkiperver Cumhuriyet Fırkası kurulmuştur. Partinin kurucuları Kurtuluş Savaşı'nın lider kadrosundan Rauf Orbay, Kazım Karabekir, Ali Fuat Cebesoy gibi isimlerdir. Mustafa Kemal Paşa'nın birkaç yıl öncesine kadar dava arkadaşı olduğu bu isimlerle arası cumhuriyetin ilanından sonra açılmış, nihayetinde görüş ayrılıkları bir muhalefet partisi kurulmasına kadar gitmiştir.

Terakkiperver Cumhuriyet Fırkası'nın kuruluşuna giden süreç cumhuriyetin ilanından sonra başlamıştır. Cumhuriyet 29 Ekim 1923'de meşrutiyet yanlısı olan, yine de Osmanlı hanedanına bağlılığı ile bilinen Rauf Orbay, Refet Bele, Adnan Adıvar ve Ali Fuat Cebesoy gibi isimler Ankara dışında iken ilan edilmiştir. Bu isimlere ne danışılmış ne de haber verilmiştir.⁴¹⁹ Cumhuriyetin ilan edilme şekli

⁴¹⁹ Erik Jan Zürcher, **Terakkiperver Cumhuriyet Fırkası**, Türkçesi: Gül Çağalı Güven, Bağlam Yayınları, İstanbul, Kasım 1992, s:49.

hakkında Rauf Orbay'ın tepkisi ile başlayan eleştiriler, Kazım, Refet ve Ali Fuat Paşaların da onu desteklemesi üzerine muhalefetin teşkilatlanmasını başlatmıştır.⁴²⁰

Rauf Bey bu karşı çıkışın cumhuriyet rejimi sebebiyle değil anayasanın yeterince tartışılmadan alelacele değiştirilmesi üzerine olduğunu beyan etmiştir. Benzer açıklamaları Kazım ve Ali Fuat Paşalar da yapmıştır. Bu gelişmeler sonrasında Rauf Orbay'a karşı baskılar giderek artmış, cumhuriyete olan desteği sorgulanarak halifeye olan bağlılığına şüphe ile yaklaşılmıştır. Aynı zamanda bu süreç hilâfetin sonunu da hazırlamıştır. İkinci bölümde incelenen Hintli Müslümanlar Emir Ali ve Ağa Han'ın hilâfetin korunması hakkında gönderdikleri mektup Türkiye'nin bu hararetili siyasî ortamında İsmet Paşa ve yandaşlarını çok kızdırmıştır. Mektup iç işlerine müdahale ve mektubu yayınlayan gazetelerin yöneticileri ise vatana ihanetle suçlanmıştır. Sonuçta İstiklâl Mahkemesi yeniden kurulmuştur. Mecliste oylanan İstiklal Mahkemesi kararına Rauf Orbay ve taraftarları karşı oy kullanmışlardır. Yaşanan bu olayların akabinde 3 Mart 1924'te hilâfet kaldırılarak hanedan üyeleri ülkeden gönderilmiştir. Hilâfetin kaldırılması üzerine bir muhalefet partisinin kurulacağı iddiaları etrafi sarmıştır. Gelişen süreç içerisinde Rauf Orbay, Refet Bele, Kazım Karabekir, Ali Fuat Cebesoy ve Adnan Adıvar istifa etmişlerdir. Mustafa Kemal Paşa bu istifaları eski arkadaşları tarafından kurulmuş bir komplo olarak değerlendirmiş, ordunun Musul konusu ile uğraşması gereken dönemde bu isimlerin görevlerini terk ettiğini düşünmüştür. Daha önce öngörüldüğü gibi istifa eden isimlerce Terakkiperver Cumhuriyet Fırkası adı altında bir muhalefet partisi kurulmuştur.⁴²¹

Terakkiperver Fırka'nın kurulması üzerine Cumhuriyet Halk Partisi tarafından muhalefet partisi aleyhine saldırılar başlamış, kurucu isimlere hücum edilmiştir. Terakkiperver Fırka'nın kuruluşundan iki ay sonra çıkan Şeyh Sait isyanı üzerine Başbakan Fethi Okyar, Terakkiperver Fırka'nın programındaki "Dinî itikatlara hürmetkârdır" maddesinin Şeyh Sait İsyanı'nı tahrik ettiği gerekçesi ile Rauf Orbay, Kazım Karabekir, Ali Fuat Cebesoy ve Adnan Adıvar'a partiyi kendi

⁴²⁰ Ekrem Okutan, **Türkiye'de Siyasal Muhalefet Geçmişten Günümüze Siyasette Zemin Kaymaları**, İstanbul, Haziran 2014, s: 114.

⁴²¹ Zürcher, a.g.e., s:50-78; Parti programı için bkz. Orbay, **Cehennem Değirmeni**, c.2, s:165-166.

elleriyle kapatmalarını teklif etmiştir.⁴²² Fethi Bey'in bu teklifi kabul edilmemiştir. Hükümet, isyanın çıktığı doğu illerinde sıkıyönetim ilan etmiştir. Terakkiperver Fırka'nın da doğudaki şubelerinde irticai eylemler yapıldığı gerekçesi ile kapatılması istenmiştir. Çıkan Kürt isyanı sonrası Hıyanet-i Vataniye Kanunu'nda "Dini siyasî amaçla kullanmak" vatana ihanet suçlarının arasına eklenmiş, hükümete iki yıl boyunca sınırsız yetkiler veren Takrir-i Sükûn Kanunu kabul edilmiştir. Takrir-i Sükûn ve İstiklâl Mahkemelerinin kurulması aşırı otoriter bir döneme girilmesine sebep olmuş, muhalif gazeteler kapatılmış, çok sayıda Terakkiperver Fırka üyesi tutuklanmıştır.⁴²³

Terakkiperver Cumhuriyet Fırkası'nın kurulduğu dönemlerde Rauf Bey'in evinde yaşayan ve de Orbay'ın siyasî işlerinde de yanında olduğuna şüphe olmayan Peşâverî, Kabil'de iken samimi oldukları Ubeydullah Sindî ile görüşerek Türkiye siyaseti ile alakalı konularda Sindî'yi bilgilendirmekteydi.⁴²⁴ Terakkiperver Fırka hilâfetin ilgasına razı olmakla birlikte Cumhuriyet Halk Partisi'nin her gün yürürlüğe koyduğu ıslahatlara karşı eleştirel durmuş bu sebeple de gericilikle suçlanmıştır. Abdurrahman Peşâverî, Mevlâna Ubeydullah Sindî'nin İstanbul'da kaldığı Hindîler Tekkesi'ne sık sık giderek ülke meseleleri ve bu iki partinin ihtilafları hakkında Sindî'ye malumatlar aktarmaktadır. Ubeydullah Sindî hilâfetin kaldırılmasından sonra hiç olmazsa uluslararası bir İslâm Üniversitesi'nin Türkiye'de kurulmasını istemektedir. Sindî bu sayede İslâmî nizamın bir yere kadar korunacağına inanarak yeni Türk Hükümeti'nden bu girişimi için izin almayı amaçlamaktadır. Rauf Bey'le görüşmek isteyen Sindî, bu talebini Abdurrahman aracılığı ile iletir. Rauf Bey'in evinde yapılan mülakatta tercüman olarak bulunan Aybek bu görüşmede Kazım Karabekir'in de bulunduğunu aktarmaktadır. Konuşma sırasında Sindî, Rauf Bey'den parti programına İstanbul'da bir uluslararası İslâm üniversitesi kurulmasının dâhil edilmesini ister. Bu teklif karşısında Rauf Bey, şayet parti programına böyle bir mevzu eklenecek olursa hali hazırda gericilikle itham edilen yeni partinin İslâmcı olmak ve eskiyi idame ettirmekle suçlanacağını ve partinin eğitimli Türklerin

⁴²² Orbay, **Cehennem Değirmeni**, c.2, s:181.

⁴²³ Zürcher, a.g.e., s:107-119.

⁴²⁴ Ubeydullah Sindî'nin İstanbul'daki faaliyetleri için bkz. Abdulhamit Birışık, "Cumhuriyet'in Başında Üsküdar'da Bir Hintli, İlim, Fikir ve Devlet Adamı Ubeydullah Sindî'nin İstanbul Günleri", s:143-167.

gözünden düşeceğini söyler. Bu cevap üzerine lafı uzatmanın gereksiz olduğunu anlayan Sindî, Hindîler Tekkesi'ne geri döner. Aybek, Sindî'nin bu olay üzerine çok üzüldüğünü, ömrü boyunca onu o kadar üzgün görmediğini ifade eder.⁴²⁵

Terakkiperver Cumhuriyet Fırkası, 15 Mayıs 1925'de yani Abdurrahman'ın vurulmasından bir hafta önce İstanbul'da bölgesel bir kongre düzenlemiştir. Kongrenin içeriği bilinmemekle beraber iktidar basını tarafından büyük bir sorumsuzluk olarak nitelendirilmiş ve ağır eleştiriler almıştır. Sonuç olarak hükümet Haziran 1925'de Terakkiperver Cumhuriyet Fırkası'nı kapatmıştır.⁴²⁶

15 Mayıs'ta İstanbul'da gerçekleştirilen bu kongrenin bardağı taşıran son damla olduğu anlaşılmaktadır. Peşâverî hakkında ilginç bir bilgi paylaşan Riyazü'l Hasan'ın malumatını burada aktarmak yerinde olacaktır:

*“Mayıs 1926'da (muhtemelen tarihte yanlışlık yapılarak 1925 yerine 1926 yazılmış) bir akşam Abdurrahman din ve siyaset konulu gizli bir toplantıya katıldı ve burada oldukça hararetle bir konuşma yaptı. Abdurrahman'ın bu cüretkâr konuşması katılımcıların birçoğunun hoşuna gitmedi. O dönemler Türkiye'de huzursuzluk ve karışıklık hâkimdi. Abdurrahman'ın konuşmasının yankıları o derece büyük oldu ki sonunda onun vurulmasına sebep oldu. Aslında Abdurrahman'ın ne bir düşmanı vardı ne de Türk siyasetine direkt olarak dâhildi. O, İslâm ve Türk Ordusu'na hizmet etmek istiyordu. İki-üç hafta kadar ölüm ve yaşam arasında gidip geldiği mücadelenin sonucunda ecelin kucagındaki ebedî uyku sonu oldu. Onun şehadeti sonrası da birbiri ile tezat bazı rivayetler gündeme geldi. Her halükarda bahsi geçen toplantıda Abdurrahman'ın yaptığı konuşmayla alakalı tahkikatlar yapılabilirdi.”*⁴²⁷

Rauf Orbay ile tanışan, Hindistan ve İstanbul'da Orbay ile çeşitli defalar görüşen Riyazü'l Hasan, Orbay ile Abdurrahman'ın birçok ortak özelliğe sahip

⁴²⁵ Aybek, a.g.e., s:289-291.

⁴²⁶ Zürcher, a.g.e., s:120; Orbay, **Cehennem Değirmeni**, c.2, s: 192-194. Terakkiperver Cumhuriyet Fırkası hakkındaki bazı değerlendirmeler için bkz: Nurgün Koç, “Terakkiperver Cumhuriyet Fırkası ile İlgili Gelişmeler”, **Türk-İslâm Medeniyeti Akademik Araştırmalar Dergisi**, yıl.8, sy.16, 2013, s: 75-84; Mustafa Ekincikli, “Türk Demokrasi Kültürünün Gelişim Sürecinde Terakkiperver Cumhuriyet Fırkası'nın Kuruluşu”, **Gazi Akademik Bakış**, c.6, sy.11, Kış 2012, s:151-163; Saime Yüceer, “Cumhuriyet Dönemi Çok Partili Hayata Geçiş Sürecinde İlk Girişim: Terakkiperver Cumhuriyet Fırkası”, **Türkler**, c.16, Ankara, 2002, s:958-982; Ahmet Yeşil, “Terakkiperver Cumhuriyet Fırkası'nın Siyasi Kimliği”, **Türkler**, c.16, Ankara, 2002, s:983-992.

⁴²⁷ Şahcihanpûrî, a.g.e., s:32-33.

olduklarını, fikir birliği içinde bulduklarını ve ikisinin de yüksek emelleri olduğunu belirtmektedir. Bununla beraber Abdurrahman'ın gözü kara olduğunu ve Rauf Bey'in defalarca onun cesaretinden bahsettiğini de ifade etmektedir. Afgan Sefareti'nde görevli bulunduğu sıradaki sözünü esirgemeyen tutumu ve doğru bildikleri konusundaki tutuculuğu düşünülürse Riyazü'l Hasan'ın bahsettiği gizli toplantının Terakkiperver Fırka'nın 15 Mayıs'taki kongresi olduğu düşünülebilir. Hasan, 1953'de Türkiye'de bulunduğu sıralarda Rauf Orbay'ın evine ziyaretlerde bulunarak Orbay ve Kazım Kazabekir ile istişarelerde bulunmuştur. Yukarıda verdiği bilgilerin Orbay kaynaklı olması muhtemeldir.

Abdurrahman Peşâverî'nin vurulduğu dönemde İstanbul'da bulunan Aybek hatıratında Abdurrahman'a düzenlenen suikast ve sonrası hakkında şu bilgileri paylaşır:

“1925'in yazında (Mayıs) bir gün gazetede Abdurrahman Peşâverî Bey'in gece geç vakitte Nişantaşı'ndaki evine gittiği sırada (Rauf Bey'in evi) Ihlamur Mahallesi'nden geçerken birisi tarafından vurulduğu haberini okuduk. Vurulduktan sonra orada birkaç saat kaldığı için oldukça kan kaybetmişti. Sonunda gece devriyesini gezen mahalle bekçisi onu görerek polise haber verdi. Onu hastaneye kaldırarak tedavi altına aldılar. Ancak mermi omurga kemiğine isabet ettiği için iki bacağı da tutmuyordu. Ertesi gün hastaneye giderek onu gördüğümde bilinci yerindeydi fakat belden aşağısını hareket ettiremiyordu. Sonrasında kendisini iyi hissetmesi için her gün hastaneye gittim. Yarı felçliydi, buna rağmen iyileşme ümidi vardı. Bu haber üzerine onu görmeye gün aşırı gitmeye başladım. Hastaneye her gidişimde kendisini daima neşeli bulurdum. Ancak son gidişimde durumu ağırlaşmıştı ve aynı gün bütün çaba ve uğraşlara rağmen kurtarılamayarak 30 Haziran 1925'de hayata gözlerini yumdu. Maçka Kabristanı'na defnedilen Peşâverî'nin mezar taşına kadirşinas arkadaşı Esad Fuad Bey şöyle yazdırdı:

بلقان حربنده هند هلال احمر اله

استانبولہ گلرک بلقان و استقلال

حربلرنده تورکیه ایچون قاننی آقیتان

و ۱۳۴۱ ده مجهول بر شخص طرفندن

شهيد ايديلن اسبق توركيه افغان ممثلى

عبدالرحمان غلام صمدانى بك روحنه فاتحه

Bu vefat üzerine biz sadık bir dostumuzu kaybetmiş olduk. İnnâ Lillâh ve İnnâ İleyhî Raciûn. Kerim Allah ona rahmet eylesin.”⁴²⁸

Abdurrahman’ın vurulma haberinin Hindistan gazetelerinde de yer aldığını belirten Şahcihanpûrî 24 Mayıs’ta Bombay gazetelerinde yayınlanan haberleri şu şekilde aktarır:

“20-21 Mayıs 1925 gece yarısında Abdurrahman Peşâverî adında bir Hindistanlı İstanbul’da üç saldırgan tarafından ağır yaralandı. Peşâverî, Doktor Ensârî’nin tıp heyeti ile 1912’de Türkiye’ye gitmişti. Akciğerinden girerek omurga kemiğinden çıkan kurşun sebebi ile hayatta kalırsa bile bedeninin alt kısmı felçli kalacak. Şu anda İstanbul’un en iyi doktorları onu tedavi etmeye çalışıyorlar.”⁴²⁹

Bu haberler sonrasında Peşâverî’nin durumunu öğrenen ailesi onunla ilgili ayrıntılı bilgi almaya çalışmışlardır. Bu esnada Rauf Bey’den bir haber bekleyen ailenin üzüntüsü haber gelmemesi üzerine daha da artmış, baba Gulâm Samdânî, Orbay’a telgraf çekerek oğlunun durumunu öğrenmeye çalışmıştır. Peşâverî’den haber almaya çalışan aileye Abdurrahman Sıddıkî’nin yazdığı bir mektupla ayrıntılar iletilmiştir. O dönemde Londra’da bulunan Sıddıkî, Peşâverî’nin durumunu yakın arkadaşı Esad Fuad’ın 25 Mayıs 1925’de gönderdiği mektup ile öğrenmiştir. Fuad bu mektubunda Sıddıkî’den Abdurrahman’ın ailesini haberdar etmesini istemiştir. Sıddıkî de Peşâverî’nin ailesine mektup göndererek durumu açıklamıştır. Esad Fuad’ın Sıddıkî’ye yazdığı mektup şu şekildedir:

“Size son derece üzücü bir haber vereceğim. Aziz dostumuz Abdurrahman Peşâverî, 20-21 Mayıs gecesi saldırıya uğramıştır. Eve döndüğü sırada üç şahsın Nişantaşı muhitinde ıssız bir sokakta üzerine saldırarak ateş açması sonucu

⁴²⁸ Aybek, a.g.e., s: 309-310; Aybek, “Peşaverli Abdurrahman Bey”, s:5; Balkan Harbi’nde Hint Hilâl-i Ahmerî ile İstanbul’a gelerek Balkan ve İstiklâl Harplerinde Türkiye için kanını akıtan ve 1341’de meçhul bir şahıs tarafından şehit edilen esbak-ı Türkiye Afgan Mümessili Abdurrahman Gulâm Samdânî Bey Ruhuna Fatıha.

⁴²⁹ Peşâverî’nin vurulma haberi Türkiye’de 24 Mayıs günü yayınlanmıştır. Hindistan gazetelerinde ise bu haberden sonra yayınlanmış olması muhtemeldir. Bu sebeple tarihlerde bir karışıklık olduğu görülmektedir.

yaralanmıştır. Bu şekilde yağmur altında dört saat kaldıktan sonra polis gelmiş, onu alarak Şişli hastanesine götürmüştür. Araştırma şubesinin tahkikatından önce bu saldırının sebebini bilmemiz ne yazık ki mümkün görünmemektedir.

Abdurrahman'ın durumu çok hassas bulunmakta. Bir kurşun sol akciğerinden geçerek omurga kemiğine kadar ulaşmış ve ağır hasar vermiş. Şayet hayatî tehlikeyi atlattırsa vücudunun bir kısmını kullanamayacak. Ülkenin en iyi doktorları onunla ilgileniyorlar ancak doktorların düşüncesine göre tamamen iyileşme ihtimali sadece yüzde beş. Omurga kemiğindeki baskı sinirlerinin iyileşmesini engelliyor. Dolayısı ile Abdurrahman'ın durumu ciddi ve tamamen tedavisi mümkün değil. Doktorların ilk amacı daha karmaşık durumlar meydana gelmeden onu hayatta tutmak.

Ben hastaneye giderek onu ziyaret ettim. Durumun güçlüğüne rağmen cesaretinizi yitirmeyin. Sizden ricam Doktor Ensârî'yi ve eğer mümkün ise Abdurrahman'ın ailesini haberdar etmeniz. Rauf Bey Abdurrahman'ı kendi kardeşi gibi sever. Çok perişan oldu.⁴³⁰

9 Haziran'da Rauf Bey tarafından Abdurrahman'ın ailesine gönderilen telgrafla da durumunun ciddi olduğu bildirilmiştir. Bundan sonra Rauf Bey'le karşılıklı telgraflaşmalar devam etmiştir.

25 Haziran'da Bombay kaynaklı bir gazetede Abdurrahman'ın vurulması ile ilgili ayrıntılar İstanbul *Vatan* gazetesinin 24 Mayıs'ta yayınladığı habere dayandırılarak aktarılmıştır. Bu habere göre küçük bir ihtimal de olsa intihar şüphesi bulunmaktadır. Hastanenin yakınında bulunduğu için onun kendi tabancası ile intihar etmiş olabileceği düşünülmektedir. Abdurrahman ise bu iddialara cevap verebilecek durumda değildir.⁴³¹

Bombay'daki gazetede ve Aybek'in hatıratında zikrettiği 24 Mayıs 1924 tarihli *Vatan* gazetesinde "Cinayet mi, İntihar mı?" başlığı ile yayınlanan haber ise şu şekildedir:

"Afganlı Abdurrahman Bey sokakta mecruh olarak bulundu.

⁴³⁰ Şahcihanpûrî, a.g.e., s:225-226.

⁴³¹ Şahcihanpûrî, a.g.e., s:226.

Evvelki gece sabaha karşı saat beş raddelerinde Nişantaşı mevki dâhilinde devriye vazifesini ifa eden polis memurları, İhlamur Caddesi'nin ortasında bir şahsın arka üstü yattığını görerek yanına yaklaşmışlardır. Evvela uykuda bulunduğu veya sarhoşlukla sızıp kaldığı zannedilen bu şahsın muayene neticesinde ağır surette mecruh düştüğü anlaşılmış ve yanında bir de parabellum tabancası bulununca mumâ-ileyhin ya bir cinayet yahut intihara kurban gittiğine ihtimal verilmiştir. İfadeye gayr-ı muktedir bulunan mecruhun isticvabından evvela hiçbir netice çıkmamış ve keyfiyetten telefonla Pangaltı Polis Mevkii haberdar edilmiştir. Bir taraftan da müdde-i umumiye malumat verilmiştir.

Vürûd eden zabıta tabibi ve birinci müstantik Teyfik Tarık Bey tahkikata ibtidar eylemişlerdir. Mecruhun yapılan muayenesinde kalbi üzerinden nüfuz eden bir kurşunun dâhilde tahribat yaparak arkasından çıktığı ve zayi ettiği kanın tesiriyle ahval-i sıhhiyesi vahim olduğu görülerek mecruhun derhal bir sedye ile Şişli Sıhhat Yurdu'na nakline mecburiyet hâsıl olmuştur. Mecruhun hüviyeti ancak üzeri taharri edildiği zaman anlaşılabilmiştir. Mecruh İstanbul mebusu Rauf Bey'in Nişantaşı'nda kâin evinde ikamet eden Afganlı Abdurrahman Bey isminde biridir. Son saatin beyanına göre kendisi evvelce asker iken nevrasteni hastalığından dolayı açığa çıkarılmıştır.

*Zabıtaca yapılan iptidaî tahkikat mecruhun yanı başında bulunan parabellum tabancasından çıkan boş kovanların dalaletiyle intihar ettiği kanaati hâsıl etmiştir. Mamefih Şişli Sıhhat Yurdu'nda mecruh Abdurrahman Bey'in ifadesine müracaat edilince mecruh, ifadeye gayr-ı mukadder bir halde bulunmasına rağmen intihar ettiği hakkındaki ihtimali reddetmiştir. Gece saat ikiye doğru apartmandan dışarı çıktığı bir sırada üç şahs-ı meçhulün tecavüzüne maruz kaldığını ve bunlar tarafından üzerine ateş edildiğini ve o sırada kendisinin de müdafaa maksadıyla silahını istimal eylediğini, mecruhiyetine sebebiyet veren kurşunların kendi silahından çıkıp çıkmadığını bilmediğini söylemiştir. Zabıtaca tahkikata devam edilmektedir.*⁴³²

⁴³² Vatan Gazetesi, 24 Mayıs 1925.

Vatan gazetesinin verdiği haberde Peşâverî'nin bir çeşit sinir hastalığı olan nevrasteni sebebi ile açığa alındığı bilgisini paylaşması oldukça ilginçtir. Peşâverî'nin geçmişten gelen bir kalp rahatsızlığı olduğu bilinmektedir. Ayrıca 1924 senesinde bir mineral tedavisi gördüğü de doktor reçeteleri ile bellidir. Ancak bunun dışında sinirsel bir hastalığa işaret eden herhangi bir kaynağa rastlanılamamıştır. Bununla birlikte askerlikten açığa alınması da bu gazete haberi dışındaki kaynaklarda geçmeyen bir bilgidir. Fahreddin Paşa Afgan Sefareti görevini devralırken Abdurrahman'ın rütbesinin yükseltildiğini söylemiştir. 1923 senesinde Türkiye'ye dönen Peşâverî'nin dönüşü ile vurulması arasında fazla zaman bulunmamaktadır. Hilâfet ve İslâm birliği hassasiyeti ile muhalif tavırları, açık sözlülüğü ve korkusuzluğu göz önüne alınca nevrasteni teşhisi ile açığa alınması düşündürücüdür.

Bir ay süren sancılı bekleyiş sonunda Abdurrahman'ın vefat haberini ailesine ulaştıran Abdurrahman Sıddikî olmuştur. Baba Gulâm Samdânî'ye gönderdiği telgrafi şu şekildedir:

“30 Haziran'a mutabık 8 Zilhicce 1343 senesinde Salı günü öğle vakti Abdurrahman vefat etti. Kalbi üzüntülerimi kabul ediniz.”

Bu acı haberle beraber ailesi başta olmak üzere Hindistan Müslümanları derin bir keder duymuşlardır. Abdurrahman'ın şehadet haberleri Hindistan gazetelerinin baş sayfalarında çıkmış, Hindistan'ın önde gelen şahsiyetleri üzüntü ve acılarını dile getiren taziyelerini sunmuşlardır.⁴³³

Abdurrahman'ın vefatı sonrası Rauf Bey de bir mektup yazarak ailesine göndermiştir. Bu mektup şu şekildedir:

“İsterdim ki size sıhhat mutluluğu ile yazarak yaralı gönlünüze merhem olayım. Ancak ilâhi kudret beni bu mektubu yazmaya mecbur bıraktı. İslâm tarihinde Abdurrahman gibi büyük bir insan az bulunur. Abdurrahman sizin oğlunuz, ciğerpareniz. Onu hatırlayınca mutlu oluyorsunuz ama nasıl öldüğünü düşününce içinizin dert ve ıstırapla dolduğunu hissediyorum. Abdurrahman benim arkadaşım

⁴³³ Şahcihanpûrî, a.g.e., s:228.

değil aziz kardeşim, elim kolumdu. Bu ayrılık sizin ciğerinizi yaktığı kadar beni de bu acı ölünceye kadar kıvrandıracak.

Abdurrahman, Doktor Ensârî ile birlikte İstanbul'a Hilâl-i Ahmer'e yardım için gelmişti. Sadece hayır için bunu yaparak insanî vazifesini tamamladı. Sonra buranın askerî okuluna dâhil oldu ve oradan başarılı bir asker olarak çıktı. Birinci Dünya Savaşı zamanında sayısız çatışmada görevlerini en iyi şekilde yerine getirdi. Aynı şekilde komutanları da ona hayrandı. O daima, son derece cesurdu. Her zaman özenli ve severek görevlerini yerine getirirdi.

Merhum, vatan ve millet hizmetinde gelecekte de çokça ümit vadediyordu. Defin hazırlıklarından sonra cenaze büyük hürmet gösterilerek Maçka Kabristanı'na defnedildi. Bu kabristanda Allâme Cemaleddin Afganî'nin de mezarı bulunur.”⁴³⁴

Bir aydan fazla süren yaşam mücadelesi sonunda Abdurrahman Peşâverî 30 Haziran 1925'de vefat etmiştir. Vurulmasından yaklaşık iki hafta sonra Terakkiperver Fırka kapatılmıştır. Türkiye'nin siyasî ortamı hayli karışıktır. Muhalefet partisi olarak kurulduğu günden itibaren gericilik, halifecilik gibi çeşitli ithamlara maruz kalan Terakkiperver Fırka'nın kurucu ve mensupları için sıkıntılı bir süreç sürmektedir. Bu sırada muhalefetin tepesindeki Rauf Orbay'ın en yakınında bulunan, evinde kardeşi gibi yaşayan Peşâverî'ye düzenlenen bu saldırı beraberinde çeşitli tartışmaları da getirmiştir. Abdurrahman'ın öldürülmesi üzerine yapılan yorumlar Rauf Orbay zannedilerek vurulmasından, Orbay'a gözdağı vermek için bu suikastin tertip edilmesine, bunun ötesinde adi bir hırsızlık, hatta bir intihar teşebbüsü olduğuna kadar çeşitlilik arzeder. Bu konu hakkındaki tartışmalar incelendiğinde Peşâverî'nin arkadaşı ve öldüğü sırada İstanbul'da bulunan Aybek aşağıdaki ilginç bilgileri verir:

“Bazı kimseler Peşâverî'nin muhalif partinin aktif bir üyesi ve ayrıca Rauf Bey'in de dost ve yardımcısı olması sebebi ile Cumhuriyet Halk Partisi tarafından öldürüldüğünü düşünüyorlardı. Ancak bu doğru olsaydı o günlerde Rauf Bey veya yandaşlarından biri de öldürülmeye çalışılırdı. Şimdiye kadar böyle bir olay gerçekleşmedi. Gazetede bu cinayetin hırsızlık sebebi ile olduğu yazıldı. Cinayetin

⁴³⁴ Şahcihanpûrî, a.g.e., s:236-237.

işlendiği Ihlamur Mahallesi'nden Nişantaşı'na giden yol o vakitlerde oldukça ıssız ve gelen gidenin olmadığı bir yerdi. Bazı serserilerin o vakitte iyi giyimli bir adamın yalnız olduğunu görerek parasını almak için ona saldırmış olmaları mümkündür. Ancak Abdurrahman Bey'in mali durumu o kadar iyi değildi. Öyleyse hırsızların doğru dürüst para elde edemeyeceği de bir gerçektir."⁴³⁵

Aybek'in verdiği bu bilgiler Peşâverî'yi vurulduktan sonra günlerce ziyarete giden biri için karışık ve şüpheli durmaktadır. Şayet Aybek Peşâverî'nin bilincinin yerinde olduğunu ifade etmemiş olsaydı o zaman bu farazi izahlar anlamlı olabilirdi. Bir aydan fazla hastanede yatan arkadaşından olayın esasına dair malumatlar edinmiş olması beklenirdi. Aybek hem bazı şüpheleri dile getirmiş hem de başka türlü izahlar yaparak konunun siyasî mecraya taşmamasına uğraşmış gibi görünmektedir.

Ayrıca bu bilgilere ek olarak yine Aybek tarafından dile getirilen Peşâverî'ye Afganistan temsilciliği görevi dönüşünde Rusya sınırında süikast teşebbüsünde bulunulması malumatını da hatırlamak yerinde olacaktır. Bu süikasti kimin tertip ettiğine dair bir bilgi bulunmamaktadır. Peşâverî'nin Afganistan'da bulunduğu sıradaki kimi bağlantılarının Hindistan'ın özgürlüğü için mücadele eden önemli isimlerle olduğu düşünüldüğünde bu bağlantıların bazı kesimlerce hoş karşılanmadığı aşikârdır. Bununla birlikte İngiliz istihbaratının Peşâverî ile ilgili öteden beri bilgi toplamakta olduğu ulaşılabilen kaynaklarca malumdur. Bu kaynaklar, İngiliz arşivlerinde Peşâverî'ye dair daha tafsilatlı malumatların olabileceği izlenimini uyandırmaktadır. Ölümü üzerine yapılan tartışmalarda o dönem her hangi birileri tarafından dile getirilmese de İngiliz bağlantısı da düşünülmelidir.

Şahcihanpûrî ise Aybek'in hırsızlık yorumuna ve cinayeti Cumhuriyet Halk Partisi'nin düzenlemiş olma ihtimalini çürüten izahlarına karşı çıkmaktadır. Bu tür olaylarda asıl muhalife zarar vermek yerine onun en yakınındaki kişileri hedef almanın ve bu sayede muhalif tarafa gözdağı vermenin daha etkili olduğunu belirtir. Abdurrahman'ın cinayetinde siyasî izlerin olduğunu savunarak Peşâverî'nin Rauf Bey'le olan yakınlığı ve Terakkiperver Cumhuriyet Fırkası bağlantısının göz ardı edilemeyeceğini ifade eder. Bir diğer ihtimal olarak ise Rauf Bey'in beyanatına

⁴³⁵ Aybek, a.g.e., s:310.

dayanarak Peşâverî'nin Rauf Orbay sanılarak vurulduğu iddialarını paylaşır. Peşâverî'nin fizikî olarak Rauf Bey'e çok benzediği ve bu sebeple Orbay olduğu düşünülerek bu cinayetin işlendiği dile getirdiği iddialardandır.⁴³⁶

Dr. Ensârî Peşâverî'nin ölümünden kısa bir süre sonra Türkiye'ye gelmiş ve Peşâverî'nin cinayeti hakkında arkadaşı Esad Fuad'la görüşerek düşüncelerini öğrenmiştir. Fuad'la görüşmelerini ise Londra'da bulunan Abdurrahman Sıddıkî'ye yazdığı mektupla bildirmiştir. Şahcihanpûrî, cinayet üzerine yapılan yorumlara Ensârî'nin bu görüşmedeki izlenimlerini de ekler. Dr. Ensârî, Sıddıkî'ye yazdığı mektubunda Esad Fuad'ın konu hakkındaki görüşlerini şöyle aktarmaktadır:

“Esad Fuad’ın düşüncesine göre bu olay bir komplo değil. Pek çok işsiz ve aç insan etrafta yatıp kalkıyor. Sadece biraz para veya birkaç kıymetli şey almak maksadıyla birkaç kere yalnız insanlar üzerine saldırı olayları oldu ve bazı defalar motorlu araçla giden misafirler üzerine de böyle saldırılar yapıldı. Ayrıca çoğu insan bilir ki Abdurrahman’ın orada bir düşmanı da yoktu. Rauf Bey’i ya da onun adamlarını öldürme komplosu veya ihtimali yoktu.”

Fuad'ın bu görüşlerini paylaşan Ensârî kendi görüşlerini ise şu şekilde açıklar:

“Rauf Bey de Esad Fuad’ın bu düşüncesine katılıyordu ama onun siyasî sebepleri de göz ardı etmesi mümkün değildi. Ancak bir konu bana çok tuhaf geldi o da, öğrendim ki Rauf Bey’e karşı bu kadar baskı varken polis bu konuyla doğru dürüst ilgilenmemiş. Bunun üzerine içimde birçok şüphe belirdi.

*Rauf Bey bu olaya çok üzülmüştü. Onunla birlikte merhumun kabrine giderek çiçek koyduk ve ben gördüm ki o hüznünü kontrol edemiyor. Rauf Bey merhum Peşâverî'nin yanındaki özel insanlardandı ve Peşâverî'nin İslâmî konulardaki kahramanlık ve saygınlığını en iyi bilenlerdendi.”*⁴³⁷

⁴³⁶ Ek-15.

⁴³⁷ Şahcihanpûrî, a.g.e., s:229-231.

Orbay ile tanışan bir diğer isim Hoca Abdülvahid ise Rauf Bey'in Abdurrahman'ın kendisi zannedilerek öldürüldüğü fikrine katıldığını ve bu ölümden şahsını mesul tuttuğunu ifade etmektedir.⁴³⁸

Rauf Orbay siyasî hatıratında, Mustafa Kemal Paşa'ya yapılan İzmir Suikasti ile suçlanması üzerine görüşlerini bildirerek uğradığı suikast girişimlerinden şu şekilde bahsetmiştir:

*“Tarih huzurunda tekrar edeyim ki, bizim tarafımızdan hiçbir suikast teşebbüsü vakî olmamıştır. Hatta böyle bir şey hiçbir zaman hatır ve hayalimizden geçmemiştir. Aksine, gerek yurtda bulunduğum zaman tekrar tekrar, gerekse dışarıda yaşamak zorunda kaldığım son yıllar zarfında, bizzat benim aleyhime üç defa suikaste teşebbüs edilmiş olduğunu ispat edecek vesikalara malik bulunmaktayım.”*⁴³⁹

Rauf Orbay'ı tanıyan kişiler tarafından Orbay'ın Peşâverî suikastini kendine düzenlenmiş bir süikast olarak algıladığı bilgileri aktarılmaktadır. Siyasî hatıratındaki şahsına yapılan suikastlerle ilgili yukarıdaki beyanı ise genel olup Peşâveri hakkındaki düşüncesini bizzat anlayabileceğimiz bilgiler sunmamaktadır. Peşâverî'nin ölümü üzerine Orbay'ın görüşleri ancak onu tanıyanlar vasıtası ile müşahede edilebilmektedir. Birincil kaynak olarak Rauf Orbay'ın hatıratı Peşâverî ile ilgili başka veriler içermemektedir. Hatıratında Peşâverî'den ismen bahsettiği kısımlar çok az ve hatta birbiri ile tutarsızdır. İkili arasında zikredilen kardeşlik derecesine varan yakınlık Rauf Orbay cephesinde adeta bir sır olarak kalmıştır. Bununla birlikte şahsî arşivinde Peşâverî ile alakalı yüzlerce belgenin bulunması ve Orbay'ın bunları ölünceye dek saklamış olması dile getirilmeyen bazı gerçekleri göz önüne serer niteliktedir. Bu arşiv Atatürk Kitaplığı tarafından erişime açıldığında Orbay cephesindeki sır perdesinin aydınlanması beklenir.

Orbay ve Peşâverî arasındaki yakınlığı anlamak açısından Şahcihanpûri'nin ve Orbay ile tanışmış olan Riyazü'l Hasan'ın aktardıklarını zikretmek yerinde olacaktır. Rauf Bey'in kendisinin anlattığını ifade ettiği bir olayı Şahcihanpûri şu şekilde aktarır:

⁴³⁸ Şahcihanpûri, a.g.e, s:16.

⁴³⁹ Orbay, **Cehennem Değirmeni**, c.2, s:196-197.

“Abdurrahman’ı Türkiye’deki herkes, Enver Paşa ve Mustafa Kemal dâhil severdi. Savaş mahkemesinin yüksek komutasındakilerden her biri Abdurrahman’ı yanında tutmak istiyordu ancak yüce Allah bu gururu benim nasibime yazdı ve o benim kardeşim olarak öz kardeşim gibi evimde kaldı, benimle yaşadı. Evde ona karşı büyük bir saygı vardı hatta annem benden ziyade onu severdi ve bir dediği iki olmazdı. Öyle ki bu durum benim için bir gıpta sebebiydi. Ben evde onun önünde kaç kere ‘Keşke ben Abdurrahman olsaydım’ demişimdir.”⁴⁴⁰

Peşâverî’nin ölümünden sonra Hindistan’a giden Rauf Orbay, Mart 1933’de Camia-yı Millîye-i İslâmiye’de Türkler hakkında bir konferans vermek üzere Delhi’de bulunmuştur. Bu konferansta Dr. Ensârî, Şuayib Kureysî, Abdurrahman Sıddıkî, Çodri Haliguzzaman gibi Hint Kızılayı’na katılanlar ile Riyazü’l Hasan da iştirak etmişlerdir. Riyazü’l Hasan, bu konferans sırasında gerçekleşen bir olayı şu şekilde nakletmektedir:

“Konferans’ta ben Abdurrahman Sıddıkî’nin yanında oturuyordum. Bu sırada içeriye bir genç girdi. Aligarh’tan gelen bu genç ben Abdurrahman Peşâverî’nin kardeşiyim dediğinde Rauf Bey aniden yerinden fırlayarak onun yanına gitti. Tokalaşarak sarıldı ve sonra onu alarak bir köşeye oturup Peşâverî’nin aile fertlerinin tek tek hatırını sordu.”

Rauf Orbay’ın Aligarh Üniversitesi’ne giderek ziyarette bulunmasını ise Riyazü’l Hasan şöyle anlatır:

“Rauf Bey Delhi’de bulunduğu sırada Aligarh’da Abdurrahman Peşâverî anısına bir kitabe açmak için davet edildi. Bunun üzerine yanında Abdurrahman Sıddıkî olduğu halde Delhi’den bir posta treni vasıtası ile Aligarh’a gitti. 10 saat süren yolculuk sonunda Aligarh istasyonunda, Aligarh Üniversitesi rektör yardımcısı Seyyid Ras Mesud binlerce öğrenci ile birlikte Orbay’ı beklemekteydiler. Öğrenciler “Allahu Ekber ve Rauf Bey çok yaşa” nidaları ile Orbay’ı karşıladılar. O gün Rauf Bey, Aligarh’ta Abdurrahman’ın kaldığı odanın girişine ‘Bu odada bir zamanlar Aligarh öğrencisi olan merhum Abdurrahman Peşâverî kalmıştır’ yazılı olan bir levha asarak aynı akşam Delhi’ye döndü. Rauf Bey Hindistan’da bulunduğu süre

⁴⁴⁰ Şahcihanpûrî, a.g.e., s:233-234.

içerisinde Delhi'nin yanı sıra Laknov, Bopal, Haydarabâd, Dekken, Kalküta, Lahor ve Peşâver'e de gitti. Peşâver'de Abdurrahman'ın ailesini ziyaret ederek dört gün geçirdi. Bu süre zarfında da Abdurrahman'ın odasında kaldı."⁴⁴¹

1935 senesinde çeşitli konferanslar yapmak üzere Hindistan'a davet edilen Halide Edip de Peşâverî hakkında çeşitli malumatlar verir. Aligarh'a gittiği zaman ziyaret ettiği Aligarh Koleji'nde Hint Kızılayı Heyeti'nin fotoğrafları ile Abdurrahman Peşâverî'nin bir portresini duvarda asılı olarak gördüğünü zikreder. Her öğretim üyesinin Peşâverî'den hassasiyetle bahsettiğini belirtir. Halide Edip, Hintlilerin Abdurrahman'a karşı gösterdikleri tutkulu hayranlığın ne Türk sempatisinin bir işareti ne de Birinci Dünya Savaşı'ndaki cesareti sebebi ile olduğunu, bu aşırı duyarlılığın Hintlilerdeki bağımsızlık dürtüsünün bir göstergesi olduğunu ifade eder. Peşâverî'ye karşı duyulan bu hayranlık, bağımsızlıklarını tehdit eden güçlerin karşısında durduğu içindir.

Bu malumatlardan sonra yazdığı dipnotta bir müddet beraber de çalıştığı Peşâverî hakkında kısa bir bilgi verdikten sonra öldürülmesine değinerek bu çirkin cinayetin ne sebebinin ne de faillerinin aydınlatılmadığını ekler. Peşâverî için "Kendisi sadece bir asker değil aynı zamanda sevilen bir insandı" ifadelerini kullanır.⁴⁴²

Aynı dönemde Peşâver'e de ziyarette bulunan Halide Edip'in bu ziyareti, mesai arkadaşı Abdurrahman ile arasında geçen diyalogların öğrenilmesine vesile olur. Peşâver'de Abdurrahman'ın ailesinin evinde konuk olan Halide Edip, Peşâverî ile ilgili anılarından bahseder. Bu evi önceden de gördüğü hissini duyduğunu belirten Halide Edip, Peşâverî'nin Ankara'dayken kendisine vatan hasreti içerisinde anlattığı çocukluk anıları ve gösterdiği fotoğraflardan birinin aklında kaldığını, bu sayede evin kendisine aşına geldiğini zikreder. Abdurrahman o anılarını insanın hafızasında derin izler bırakan bir ses tonuyla anlatmıştır. Peşâverî, ergenliğinde erkek kardeşleri ile

⁴⁴¹ Şahcihanpûrî, a.g.e.,s: 28-30.

⁴⁴² Halide Edip, hatıratında Abdurrahman Peşâverî yerine Abdurrahman Kureyşî ismini kullanmıştır. İsimde bir yanlışlık yaptığı anlaşılmaktadır. Çünkü verdiği bilgiler Peşâverî'ye aittir. Adı geçen dipnotta Hint Kızılayı ile Türkiye'ye geldikten sonra geri dönmeyerek Türk Ordusu'na katıldığını, Birinci Dünya Savaşı ve Kurtuluş Savaşı zamanında da hizmetlerde bulunduğunu ve 1923 yılında Türkiye'yi Kabil'de temsil ettiğini aktarır. Halide Edip'in verdiği tarihlerde de yanlışlık bulunmaktadır. Bkz. Halide Edib, **Inside India**, Oxford University Press, New Delhi, 2002, s:84.

yaptığı tartışma ve kavgalarından bahsederken aslında Peşâver'deki dağ insanlarının evcilleştirilmemiş doğalarını Halide Edip'e anlamıştır. Kız kardeşlerinden ise garip korumacı bir tonla bahsettiğini ancak sesinin özlem ve hassasiyetle dolduğu anın sütannesinden bahsettiği zamanlar olduğunu belirtir.

Halide Edip Peşâverî'nin aile üyeleri ile ilk tanışmasının biraz gergin geçtiğini belirtir. Bu tanışma esnasında trajik bir şekilde yitirdikleri kardeşlerinin acısı, Türkiye'den gelen bu misafirin evlerindeki varlığı ile tekrar uyanmıştır. Halide Edip, bastırdıkları gözyaşlarının kalplerine doğru yürüdüğünü hissettiğini zikreder. Abdurrahman ile bir dönem beraber çalıştığı için onu evin bir ferdi gibi gördüklerini ve tek kelime etmeksizin birden hepsinin ablası olduğunu ekler. Peşâverli kadınları erkekleri gibi cesur, yalın ve duygularını belli etmeyen bir mizaca sahip olarak tanımlar.

Abdurrahman'ın küçük kız kardeşi Naz-Perver'den de bahseden Halide Edip, Naz-Perver'in Abdurrahman'ı hatırlayamayacak kadar küçük olduğunu ancak engin hayal gücünde ağabeyini bir kahraman olarak hafızasına kazıdığını belirtir. Naz-Perver, çok akıcı İngilizce konuşmaktadır. Anadili olan Peştuca ile birlikte Urduca ve Farsça da bilmektedir. Farsça şiirler yazan bu kız, kültürü, saygısı ve güzelliği ile Halide Edip'i kendine hayran bırakmıştır.

Bu bilgilere ilaveten Halide Edip, evde birkaç defa gördüğü uzun boylu orta yaşlı bir kadının garip bir şekilde Abdurrahman'a benzerliğini fark eder. Onu cildi ve bazı kuvvetli hassasiyetleri sebebiyle Abdurrahman'a benzetmiştir. Hiç konuşmayan bu kadının kim olduğunu Abdurrahman'ın küçük kız kardeşi Naz-Perver'e sorar ve karşılığında o kadının Abdurrahman'ın sütanesi olduğu cevabını alır. O zaman zavallı Abdurrahman'ın Ankara'nın zor şartlarında kalbinde taşıdığı kadının bu kadın olduğunu anlamış ve onu yürüyen bir mezara benzetmiştir.

Halide Edip, Peşâver'de kaldığı iki gün boyunca serhad halkına aralarında uzun zaman yaşamış gibi alıştığını ifade eder. Akşamları yapılan sohbetlerde her yaştan insanın bulunduğunu ve her birinin ona Peşâver halkı ile ilgili bir şeyler öğrettiğini ekler. Buradaki insanların çoğunun Abdurrahman'ın arkadaşları olduğunu ve birçok yönleri ile de Abdurrahman'a benzediklerini aktarır. Fakat bir yönü ile

Abdurrahman'ı onlardan ayırır. Peşâverde tanıştığı her insanın ister entelektüel ister basit eğitilmiş biri olsun hiçbir zaman din hakkında konuşmadıklarını ancak Peşâverî'nin sürekli din hakkında konuştuğunu ve her şeyi bu açıdan yargıladığını zikreder.⁴⁴³

Peşâverî ile ilgili önemli malumatlar veren bir diğer isim olan Riyazü'l Hasan, 1953 senesinde Pakistan Ankara Konsolosluğu'nda görev yapmaktadır. Bu dönemde İstanbul'a giderek Hindistan'da tanışmış olduğu Rauf Bey'in evine ziyaretlerde bulunur. Bu ziyaretlerden birinde aralarında geçen konuşmayı ise şu şekilde aktarır:

“Bir gün Rauf Bey’le hilâfetin kaldırıldığı dönemdeki olaylardan ve onun bu konudaki düşüncelerinden bahsediyorduk. Bana dedi ki: ‘Ben günahkâr bir insanım ve mümkündür ki İslâm usul ve şiarına kendi hayatımda tam olarak uyamadım. Ancak İslâmiyet’in hakkaniyet ve doğruluğuna ve bu dünya için bir rahmet olduğuna bütün kalbimle inanıyorum.’”

Riyazü'l Hasan bu anısını anlattıktan sonra Abdurrahman'ın dindar bir adam olduğunu belirterek Rauf Bey ile ortak fikirde olduklarını, ikisinin de yüksek ideal ve emelleri olduğunu belirtmektedir. Fikir ve duyguda bir olan bu iki adamdan Abdurrahman'ın oldukça cesur ve gözü kara olduğunu da Rauf Bey'in defalarca dile getirdiğini aktarmaktadır.⁴⁴⁴

Abdurrahman ve görüşlerinden söz edilmişken kız kardeşine yazdığı bir mektupta, Türk kadınları üzerine yaptığı değerlendirmeleri de paylaşmak yerinde olacaktır:

“Sevgili Azizem. Bir yerde Türk kadınlarının nasıl olduğunu soruyorsun. Şimdiye kadar yazma fırsatı bulamadım ama şimdi bazı malumatlar vereceğim ki gönlün olsun. Türk kadınları şaşkıncu bir mizaca sahipler. Keşke sen onlarla tanışabilseydin. Türk kadınları oldukça çalışkanlar. Son derece güzel bir temizlikle kıyafetlerini kendileri yıkayıp ütülüyorlar. Çocuklarının kıyafetlerini o kadar harikulade yapıyorlar ki bizim değme terzilerimiz onların yanında hiç kalırlar. Dikiş

⁴⁴³ Halide Edib, a.g.e., s:90-95.

⁴⁴⁴ Şahcihanpûrî, a.g.e., s:31-32.

dikmeyi öğrenmek burada her kadın için zorunlu. Onların yüksek ahlaklı bir yaratılışları var ve çocuklarına Avrupalı kadınlarda asla bulunamayacak iffetli bir eğitim veriyorlar. Şekl-i suretleri güzel ve göz alıcı. Hiçbir ev Türk evleri kadar temiz ve düzenli olamaz. Türk kadınları her yönden imrenilecek kadınlar. Ancak bunun yanında Türk erkekleri çok rahat tabiatlı ve keyfine düşkünler. Ekseri vakitlerini kahvehanelerde geçirmekteler. Ne ilim ve hünerle ne de ahlakî inceliklerle meşgul oluyorlar.

*Elbette Türk kadınlarının da bir kusuru bulunmakta. Hadd-i itidal-i İslâmî konusunda oldukça serbestler. Ancak bunun suçu Türk erkeklerindedir. Şayet onlar izin vermeseler Türk kadınları bu kadar rahat olamazlar. Bunlarla birlikte bana Türk ülkesinde gördüğüm hiçbir şey yaşlı kadınlar kadar masum ve güzel gelmedi. Azizem onlar o kadar nuranî bir çehre ile o derece yumuşak mizaçlı ve şefkatliler ki Subhanallah inan bana görmeden anlayamazsın. Öyle zannediyorum ki onlar makam-ı cennetin sahibidirler. Özetle asalet ve masumlukta melek suret ve siretinin birer numunesidirler. Öyle ki benim çok uzak bir ülkeden İslâm hizmeti için geldiğimi öğrendiklerinde son derece müteessir olarak gözleri yaşla doluyor ve beni teselli etmek için 'bizi kendi annen bil sen bizim oğlumuzsun' diyorlar. Bir kere rüyamda kendimi Peşâver'de gördüm. Ancak inan bana orada olmaktan o kadar perişan ve mutsuzdum ki.'*⁴⁴⁵

Abdurrahman Peşâverî, bütün bu anlatılan ve burada anlatılmayan daha birçok yaptıkları sonrasında kendi tabiri ile "İslâm hizmeti" için geldiği bu topraklarda ebedi istirahatgahı olan Maçka Kabristanı'nda yatmaktadır. Nisan 2014'de TBMM Protokol Görevlileri tarafından oluşturulan "Abdurrahman Peşâverî Kardeşlik Platformu" tarafından gün yüzüne çıkarılan kabri oldukça harap bir halde bulunmuştur. Kabrin restorasyonu için Kardeşlik Platformu İstanbul Büyükşehir Belediyesi ile irtibata geçerek girişimlerde bulunmuştur. İBB Mezarlıklar Müdürlüğü tarafınca Peşâverî'nin kabrinin temizliği yapılmış ayrıca restorasyon çalışması ile de

⁴⁴⁵ Şahcihanpûrî, a.g.e, s: 258-260.

mevcut Osmanlıca mezar taşının önüne günümüz Türkçesi ile hayatının kısa bir özeti yazılmıştır.⁴⁴⁶

⁴⁴⁶ Mücahit Arslan, “Unutulan Bir Kahraman Türkiye Büyük Millet Meclisi Hükümetinin İlk Yurtdışı Temsilcisi Abdurrahman Peşaveri”, **Meclis Bülteni**, Ekim 2014, s: 60. Ek-16, Ek-17, Ek-18, Ek-19, Ek-20.

SONUÇ

Abdurrahman Peşâverî sömürge bir coğrafyada, Hindistan’da doğmuş, İslâm birliği tasavvuru ve İslâm’a hizmet gayesi ile çıktığı yolda değerli hizmetler vermiş Hintli bir Müslümandır. Aldığı modern eğitim ona inandıklarını ve düşündüklerini gerçekleştirmek için farklı bir zemin hazırlamıştır. Soylu ve zengin bir aileden gelmesi, eğitimi onu kendisi gibi düşünen birçok Peşâverî’den, Hintli’den onu ayırmıştır. Birçok Hintli Müslüman’ın o dönem hayal edip istediği şeyleri Peşâverî bizzat yapmıştır.

Hint Kızılayı’na ailesine haber vermeden gizlice katılırken istediği sadece Müslüman kardeş bir millete yardım etmek değildir. Gayesi aynı zamanda sömürge olan yurdundan çıkarak dönemin yegâne İslâm devleti Osmanlı’nın çatısı altında, İslâm düşmanlarının karşısında yer almak ve bu uğurda çarpışmaktır. Bir mektubunda İslâm kardeşliği düşünceleri ile kalbinin altüst olduğunu dile getirir. Bu yükün altında ezildiği, kendini borçlu hissettiği aşikârdır. Türk Saltanatı’nın çöküşünden duyduğu derin ızdırap onu bir şeyler yapmaya zorlamıştır. İslâm milletlerinin önderi olarak gördüğü Osmanlı Devleti’nin ayakta kalması, İslâm milletlerinin hamisi olması sıfatıyla da sömürülen Müslümanlara yol açmasını istemiş, umut etmiştir. Karakterindeki cesur ve savaşçı ruhu Aligarh öğrencisi iken emarelerini göstermeye başlamış ve İngiliz idaresine başkaldırılarda aktif rol alarak okuldan uzaklaştırılmasına sebep olmuştur.

Onu yollara düşüren sebeplerden bir diğeri özgür bir Hindistan hayalidir. Esir bir ülkede yaşamayı kabul edememiştir. Bunun en büyük kanıtı Afganistan mümessili olduğu dönemlerde Hindistan’ın sınırına kadar gittiği halde “İngilizler gitmeden ve Hindistan özgür bir ülke olmadan önce ben ülkeme adım atmayacağım” demesidir. Hindistan’ın köle olmasından o derece nefret eder ki bir Hintli olduğunu dahi dile getirmez. Kendisine “Afgan” der. Türk vatandaşı olduktan sonra aldığı pasaportunda da Hindistanlı yerine Afganistanlı olduğu bilgisi yazar. Türkiye’ye

geldikten sonra güçlü ve özgür bir Türkiye'nin açacağı yeni ufuklarla özgür bir Hindistan'ın doğacağına inanmıştır. Özvatanı bir sömürge olduğu için Hintliyim demekten ar eden Peşâverî, bir türlü özgürlüğüne kavuşamayan, bunun için savaşımaya dahi muktedir olamayan bu sömürge topraklardan varını yoğunu ortaya koyarak ayrılmıştır. Türkiye'ye gelmek onun için değiştiremediği bir düzenden de kaçmaktır.

Peşâverî için yapılan gözü kara ve cesur bir adam tanımları onun karakteristik özelliklerini anlatmak için çok uygundur. Hindistan şartlarına göre saygın, soylu ve zengin bir aileye mensupken ailesine haber vermeyerek elinde avucunda neyi varsa satmış ve yanında sadece iki takım kıyafet ile hiç bilmediği uzun bir yola çıkmıştır. Sonunu düşünmemiştir. Çünkü Peşâverî'nin kendi ifadesiyle “Aslan ormanda aç kalmaz.” Onun bu yaptığını tam olarak anlayabilmek için Hindistan (Pakistan) kültür ve aile yapısını da bir miktar bilmek gerekmektedir. Aile büyüklerinin onayı olmadan değil böylesi bir yolculuğa kalkışmak, en ufak konularda dahi kendi başına hareket etmek kabul edilemez bir şeydir. Peşâverî, aile büyüklerini gücendirecek işler yapmaktan azami derecede korkulup sakınılan toprakların çocuğudur. Ancak her şeyi göze almış ve bir daha dönemeyeceği vatanından ayrılmıştır. Yola çıkarken taşıdığı hisler bu kültürle yetişmiş bir adamın gizlice aldığı bu karardan duyduğu endişe ve ızdıraptan ziyade kendi tabiri ile sevdiğine kavuşmak hasreti ile yanan bir aşğın hisleridir.

En başta amacının sadece hastabakıcılık yapmak olmadığı “Bütün bu keşmekeş bittikten sonra ben reyhan cennetinde olacağım” ifadelerinde açıktır. Şehitlik mertebesine ulaşmayı uman bu sözlerdeki gayesi uğrunda Balkan Savaşları'nda geldiği Osmanlı topraklarından dönmemiştir. Türkiye'de kalmış, orduya girerek asker olmuştur. Birinci Dünya Savaşı sırasında gerek cepheelerde gerekse bazı diplomatik görevlerde bulunmuştur. Kurtuluş Savaşı döneminde de artık evladı olduğu bu ülkenin hürriyeti için çalışmaya devam etmiştir. Samsun'da, Erzurum'da, Sivas'ta istiklâl mücadelesi verenlerin içinde bulunan Peşâverî, Mustafa Kemal'in karargâhından çıkmayan bir adam olmuştur. Millî Mücadele tarihimizin bilinen kahramanlarının yanında Hintli bir Müslüman olarak Peşâverî'nin de üstün emek ve hizmetleri bulunmaktadır. Bütün bu gayret ve çabaları Türk tarih yazımında

yaygın bir görüş olarak kabul edilen Kurtuluş Savaşı'nın yerli ve millî olması algısına farklı bir pencere açarak bilinenden öte derinlik ve incelik katmaktadır. Peşâverî bir Türk olmasa da yaptığı hizmetler onu Türk milletinin bir ferdi yapmış, Türkiye'nin Afganistan'daki ilk mümessili olmasını sağlamıştır.

İslâm ve hilâfete kuvvetli bağlar ile bağlı olan Peşâverî, bununla birlikte reformist bir karaktere sahiptir. Her şeye sabit bir fikir halinde Müslümanlık gözü ile bakmaz. O, cesareti ve millet sevgisi sebebi ile Napolyon'a hayran olan adamdır. Büyük İskender, Cengiz Han gibi liderlere öykünen bu adamın her şeyde Müslümanlık arayan biri olması beklenemez. Peşâverî'nin hayat görüşünde Müslümanlık her şeyin içinde vardır ancak her şey bundan ibaret değildir. O, hayalperest bir adam olarak fatihlere hayrandır. Hayallere inanır. Bu tavrı belki Enver Paşa'nın hayalciliği ile de benzerdir. Enver Paşa, İran'ı, Afgan'ı aşarak Hindistan'da ihtilaller çıkarmak, Türkistan'ı yurt yapmak tasavvurlarında bulunmuştur. Peşâverî'nin coşkun hayal ve fikrinde de bir fatih olma isteği var mıdır bilinmez ama İngilizleri def ederek Hindistan'ı azat etme arzusu vardır.

Kısa denilecek ömrüne kayıtlara geçmemiş muvaffakiyetler sığdırmıştır. İdealleri uğruna hayatı boyunca mücadele etmiştir. Bu ideallerin içinde özgür bir Türkiye, özgür bir Hindistan, hurafeden, bağnazlıktan arınmış bir İslâm medeniyeti ve birlik olan Müslüman milletleri vardır.

Ölümü hakkında bugün kesin bir bilgi sahibi olma imkânı bulunmamaktadır. Bundan yaklaşık yüz yıl önce intihar veyahut da hırsızlık denilip ayrıntısı soruşturulmadan kapatılan bu olayın yüz yıl sonra gerçek nedenlerinin ortaya çıkarılabilmesi bir hayli güçtür.

Bu çalışma hazırlanırken yararlanılan Urduca kaynakların önemi büyüktür. Türkçe literatürdeki Peşâverî hakkında hali hazırda yayınlanmış birkaç makale az sayıdaki Türkçe ve İngilizce kaynaklardan yararlanılarak hazırlanmıştır. Gözü kara bir aksiyon adamı olan Peşâverî için burada anlatılmaya çalışılanlardan çok daha fazlasının olduğunu düşündürecek nedenler vardır. Hayatının en önemli ve aktif yıllarının Türkiye'de geçmesi, gerek Türk siyaseti bağlantısı ve gerek Türk Ordusu mensubu olması sebebi ile arşivlerimizde onunla ilgili birçok belge olması

kaçınılmazdır. Rauf Orbay'ın kıymetli bilgiler ihtiva eden arşivi Peşâverî'ye dair bilgiler açısından tek olmamalıdır. Araştırmaya kapalı olan Dış İşleri Arşivi ve Genelkurmay Askerî Arşivi ile Kızılay Arşivlerinin Peşâverî hakkında birçok bilgi ve belge içermesi muhtemeldir. Bu çalışmada ayrıntılı muhtevasına ulaşamayarak bir kısmı incelenebilen Orbay'ın şahsi arşivi ise Atatürk Kitaplığı tarafından erişime açıldığında Peşâverî ile ilgili bilgi eksikliklerinden büyük bir kısmının tamamlanması umulmaktadır. Özellikle arşiv noktasında Türkçe kaynaklara erişim konusunda karşılaşılan engeller Urduca kaynakları daha da önemli kılmaktadır. Tarih yazımımızda Peşâverî gibi spesifik şahsiyetler araştırılırken salt İngilizce bilgisinin yeterli olmadığı aşikârdır. Bu anlamda özellikle Türkiye'de eksik olan Hindoloji çalışmaları kapsamında bölge dillerini bilen öğrencilerin bu alana yönelmesi Türk tarih yazımındaki büyük bir boşluğu kapatabilecektir.

KAYNAKÇA

ARŞİV BELGELERİ

Genelkurmay Askeri Tarih ve Stratejik Etüt Başkanlığı Arşivi

1664/38/8

1837/44/1-54

Başbakanlık Cumhuriyet Arşivi

30-18-1-1/ 3-31-3 (29.07.1921)

Kızılay Arşivi

8/98-1; 96/72; 96/72-2; 96/72-3; 19/165.

Atatürk Kitaplığı Arşivi

092492; 92517; 92518; 92519; 92520; 92521; 92522; 92523; 92524; 92525; 92526;
92527; 92528; 092553; 092556; 092557; 92538; 32539; 92540; 92541; 92890

KİTAPLAR

ADIVAR, Halide Edip, **Hindistan'a Dair**, Can Yayınları, İstanbul, 2014.

ADIVAR, Halide Edip, **Türk'ün Ateşle İmtihanı**, Can Yayınları, İstanbul, 2007.

AFGANİ, Cemaleddin - ABDUH, Muhammed, **el-Urvetu'l Vuska (1884)**, çev: İbrahim Aydın, Bir Yayıncılık, İstanbul, 1987.

AHMED, Aziz, **Hindistan ve Pakistan'da Modernizm ve İslam**, Türkçesi: Ahmet Küskün, Yöneliş Yayınları, İstanbul, Mart, 1990.

AHMED, Faiz, **Afghanistan Rising**, Harvard University Press, London, 2017.

AKAL, Emel, **Milli Mücadelenin Başlangıcında Mustafa Kemal, İttihat Terakki ve Bolşevizm**, TÜSAV Türkiye Sosyal Tarih ve Araştırma Vakfı, İstanbul, Mayıs 2002.

AKTAŞ, Cihan, **Pakistan Dosyası**, Akabe Yayınları, İstanbul, 1987.

AKÜN, Seçil Karal – ULUĞTEKİN, Murat, **Hilâl-i Ahmer'den Kızılay'a**, Kızılay Yayınları, Ankara, 2002.

ALLANA, G., **Bir Milletın Yaraticısı Cinnah**, çev: Amet Edip Uysal, Kùltür Bakanlığı Yayınları, Ankara, 1982.

AYBEK, Zafer Hasan, **Khaatiraat, Aap Beeti**, Haz. Gulam Hüseyin Zülfikar, tooba-elibrary.blockspot.com.

AYDEMİR, Şevket Süreyya, **Enver Paşa: Makedonya'dan Orta Asya'ya (1914-1922)**, c.3, Remzi Kitapevi, İstanbul, 1972.

AZİZ, K. Kemal, **Hint Hilafet Hareketi Belgelerle (1915-1933)**, Türkçesi: İbrahim Kapaklıkaya, Mahya Yayınları, İstanbul, 2014.

BALCIOĞLU, Mustafa, **Teşkilatı Mahsusa'dan Cumhuriyete**, Nobel Yayınları, İstanbul, 2001.

BAŞBOĞA, Sevcan, **Anadolu Ajansı 1920-1922**, Anadolu Ajansı Yayınları, Ankara, Şubat 2010.

BAYAR, Celal, **Ben de Yazdım: Millî Mücadele'ye Giriş**, c.8, Baha Matbaası, İstanbul, 1972.

BAYUR, Yusuf Hikmet Bayur, **Hindistan Tarihi** c.1, Türk Tarih Kurumu Basımevi, Ankara, 1987.

BAYUR, Y. Hikmet, **Hindistan Tarihi**, c.3., Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara, 1950.

BAYUR, Yusuf Hikmet, **Türk İnkılâbı Tarihi**, c.3 -1, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara, 1983.

BAYUR, Y. Hikmet, **XX. Yüzyılda Türklüğün Tarih Ve Acun Siyaseti Üzerindeki Etkileri**, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara, 1974.

BİRİŞİK, Abdulhamit, **Sosyalist Müfessir Ubeydullah Sindî'nin Dinî- Siyâsî Düşüncesi ve Tefsiri**, Emin Yayınları, Bursa, 2012.

CEBESÖY, Ali Fuat, **Millî Mücadele Hatıraları**, Temel Yayınları, İstanbul, 2000.

CEBESÖY, Ali Fuat, **Moskova Hatıraları**, Kùltür ve Turizm Bakanlığı Yayınları, Ankara, 1982.

ÇAVIŞ, Abdülaziz, **Hilafet-i İslâmiyye ve Âl-i Osman**, Latin Harflere Aktaran: Muhammed Safî, Bedir Yayınevi, İstanbul, 1993.

ÇERAĞ, Muhammed Ali, **Ekâbireyn-i Tahrîk-i Pâkistan**, Sang-e Meel Publication, Lahor, 2003.

DAVAZ, Kemal Özcan, **Atatürk Banglades Kazi Nazrul İslam**, Atatürk Araştırma Merkezi, Ankara, 2000.

EDİB, Halide, **Inside India**, Oxford University Press, New Delhi, 2002.

ERTÜRK, Hüsameddin, **İki devrin Perde Arkası** (yazan:Samih Nafiz Tansu) Pınar Yayınları, İstanbul 1964.

EŞREF, Ahmet Bahtiyar - SOYDAN Celal, **Urdu-Türkçe, Türkçe Urdu Sözlük**, Türk Dil Kurumu Yayınları, İstanbul, 2012.

İBRAHİM, Abdürreşid, **Alem-i İslam**, Günümüz Türkçesi: Mehmed Paksu, Nesil Yayınları, İstanbul, 2013.

İBRAHİM, Abdürreşid, **Alem-i İslam ve Japonya’da İslamiyet’in Yayılması**, c.1, Sadeleştiren: Ertuğrul Özalp, İşaret Yayınları, İstanbul, 2012.

GANDHI, M. K., **Hakikat Yolundaki Tecrübelerimin Hikayesi**, çev. Vedat Günyol, Rafet Zaimler Yayınevi, İstanbul, 1963.

GEORGEON, François, **Sultan Abdülhamid**, çev. Ali Berktaş, İletişim Yayınları, İstanbul, 2012.

GÖKALP, İskender – GEORGEON, François, **Kemalizm ve İslam Dünyası**, çev. Cüneyt Akalın, Arba Yayınları, İstanbul, Kasım, 1990.

GÖRGÜLÜ, İsmet, **On Yıllık Harbin Kadrosu (1912-1922)**, TTK Yayınları, Ankara, 1993.

GÜNGÖR, Erol, **İslâm’ın Bugünkü Meseleleri**, Ötüken Yayınları, İstanbul, 1981.

GÜZ, Nurettin, **Türkiye’de Basın İktidar İlişkileri (1920-1927)**, Turhan Kitabevi, Ankara, 2008.

HALİD, Halil, **İngilizlerin Osmanlıyı Yok Etme Siyaseti**, haz. Orhan Sakin, Ekim Yayınları, İstanbul, 2011.

HALİD, M. Halil, **Türk Hakimiyeti ve İngiliz Cihangirliği**, Yeni Matbaa, İstanbul, 1341.

HALİGUZZAMAN, Çodri, **Şahrah-i Pakistan**, Fiction House, Lahor, 2017.

İKBAL, Muhammed, **Cavidname**, Çev: Annemarie Schimmel, Kültür Bakanlığı Yayınları, Ankara, 1989.

İKBAL, Muhammed, **Şarktan Haber**, çev: Ali Nihat Tarlan, Türk Tarih Kurumu Basımevi, Ankara, 1956.

İNAM, Erberk, **Rauf Bey**, Deniz Basımevi, İstanbul, 1965.

İstiklal Harbi İdari Faaliyetler (15 Mayıs 1919- 2 Kasım 1923), Ankara Genelkurmay Harp Tarih Başkanlığı, Genelkurmay Basımevi, Ankara 1975, s:175.

KARABEKİR, Kazım, **Cihan Harbine Neden Girdik, Nasıl Girdik, Nasıl İdare Ettik**, Tecelli Basımevi, İstanbul, 1938.

KARABEKİR, Kazım, **Günlükler (1906-1948)**, c.1, Yapı Kredi Yayınları, İstanbul 2009.

KAYANİ, Muhammed Han, **Çağa İz Bırakan Önderler Muhammed İkbâl**, İlke Yayıncılık, İstanbul, 2015.

KAYANİ, Muhammed Han, **İkbâl: Felsefe, Siyaset ve Şiir Dünyasıyla**, İz Yayıncılık, İstanbul, 2002.

KEDDİE, Nikki, **Cemaleddin Efgânî –Siyasi Hayatı-**, çev: Aleaddin Yalçınkaya, Bedir Yayınevi, İstanbul 1997.

KELEŞYILMAZ, Vahdet, **Teşkilât-ı Mahsûsa'nın Hindistan Misyonu (1914-1918)**, Atatürk Araştırma Merkezi, Ankara 1999, s:42-45.

KESKİN, Mustafa, **Milli Mücadele'de Hint Müslümanlarının Türkiye'ye Yardımları (1919-1923)**, Kayseri 1989.

KESKİN, Alev,-ALTIN, Nilüfer, **Geçmişten Günümüze Türk-Afgan İlişkileri**, Genelkurmay Askeri Tarih ve Stratejik Etüt Başkanlığı Yayınları, Ankara, 2009.

KIDVAİ, Müşir Hüseyin, **İslam'a Çekilen Kılıç Yahut Alemdera-ı İslamî Müdafâ**, Hüddamü'l Kabe Neşriyatı, Londra, 1919.

KIDWAI, Müşir Hüseyin, **Osmanlı'nın Son Dostları**, haz. Ahmet Zeki İzgöer, Nehir Yayınları, İstanbul 2004.

KOCAHANOĞLU, Osman Selim, **Atatürk-Rauf Kavgası Milli Mücadele ve Sonrası**, Temel Yayınları, İstanbul, Eylül, 2012.

KOLOĞLU, Orhan, **Havas-Reuter'den Anadolu Ajansı'na**, Çağdaş Gazeteciler Derneği Yayınları (ÇGD), Ankara, Aralık 1994.

KURBANOV, Şamil, **Cemaleddin Afgani ve Türk Dünyası**, Doğu Kitabevi, İstanbul, 2011.

KUTAY, Cemal, **Osmanlı'dan Cumhuriyet'e Yüz Yılıımızda Bir İnsanımız Hüseyin Rauf Orbay (1881-1964) Cilt 2-3**, Kazancı Yayınları, İstanbul, 1992.

Mehmed Ubeydullah Efendi, **Mehmed Ubeydullah Efendi'nin Malta, Afganistan ve İran Hatıraları**, (haz. Ömer Hakan Özalp), Dergah Yayınları, İstanbul, 2002.

MİYAN, Maulana Muhammad, Translated by; Mohammadullah Qasmi, **Silken Letters Movement**, Manak Publications, New Delhi, 2012.

OKUTAN, Ekrem, **Türkiye'de Siyasal Muhalefet Geçmişten Günümüze Siyasette Zemin Kaymaları**, İstanbul, Haziran 2014.

ORBAY, Rauf, **Cehennem Değirmeni Siyasî Hatıralarım**, c.1-2, Emre Yayınları, İstanbul, Eylül, 1993.

ORBAY, Rauf, **Siyasî Hatıralar**, Örgün Yayınevi, İstanbul 2003.

ÖKE, Mim Kemal, **Hilâfet Hareketleri: Güney Asya Müslümanlarının İstiklal Davası ve Türk Millî Mücadelesi (1919-1924)**, Kültür ve Turizm Bakanlığı Yayınları, Ankara, 1988.

ÖZALP, Ömer Hakan, **Ulemeden Bir Jöntürk Mehmed Ubeydullah Efendi**, Dergah Yayınları, İstanbul, 2005.

ÖZCAN, Azmi, **Pan-İslamizm Osmanlı Devleti Hindistan Müslümanları ve İngiltere (1877-1924)**, İsam Yayınları, Ankara, 1997.

Padişah'ın Himayesinde Osmanlı Kızılay Cemiyeti 1911-1913 Yıllığı, Haz: Ahmet Zeki İzgöer, Ramazan Tuğ, Türk Kızılayı Yayınları, Ankara, 2013.

PETERS, Rudolph, **İslam ve Sömürgecilik: Modern Zamanlarda Cihad Öğretisi**, Sunuş ve Notlar: Ali Bulaç, Türkçesi: Süleyman Gündüz, Nehir Yayınları, İstanbul, 1989.

QURESHI, M. Naeem, **Pan-Islam in British Indian Politics a Study of The Khilafat Movement 1918-1924**, Leiden Brill 1999.

SARAY, Mehmet, **Afganistan ve Türkler**, Edebiyat Fakültesi Basımevi, İstanbul 1987.

SARIHAN, Zeki, **Kurtuluş Savaşı Günlüğü III**, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara, 1995.

SARIHAN, Zeki, **Kurtuluş Savaşı Günlüğü IV**, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara, 1996.

SINHA, R. K., **Kurtuluş Savaşı, Devrimler, Mustafa Kemal ve Mahatma Gandhi (1919-1928)**, Milliyet Yayınları, İstanbul 1972.

Sultan Abdülhamid, **Siyasi Hatıratım**, Dergah Yayınları, İstanbul, 1984.

ŞAHİHANPÜRÎ, Ebu Selman, **Gazi Abdurrahman Şehîd Peşâverî**, North Western Hotel Karaçi, 1979.

ŞİMŞİR, Bilal N., **Atatürk İle Yazışmalar I (1920-1923)** , Kültür Bakanlığı Yayınları, Ankara, 1981.

ŞİMŞİR, Bilal N., **Atatürk ve Afganistan**, ASAM Avrasya Stratejik Araştırmalar Merkezi Yayınları, Ankara, 2002.

ŞİMŞİR, Bilal N., **Atatürk ve Yabancı Devlet Başkanları**, c.1, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara, 1993.

ŞİMŞİR, Bilal N., **İngiliz Belgelerinde Atatürk c.2**, Türk Tarih Kurumu Basımevi, Ankara, 1975.

ŞİMŞİR, Bilal N., **İngiliz Belgelerinde Atatürk c. 3**, Türk Tarih Kurumu Basımevi, Ankara, 1979.

ŞİMŞİR, Bilal N., **İngiliz Belgelerinde Atatürk c.4**, Türk Tarih Kurumu Basımevi, Ankara, 1984.

ŞİMŞİR, Bilal N., **İngiliz Belgelerinde Atatürk c.5**, Türk Tarih Kurumu Basımevi, Ankara, 2005.

TANSU, Samih Nafiz, **İki Devrin Perde Arkası**, Pınar Yayınevi, İstanbul, 1964.

TEKELİ, Safa, **Atatürk ve Anadolu Ajansı**, Anadolu Ajansı Yayınları, Ankara, Nisan 2005.

TETİK, Ahmet, **Teşkilat-ı Mahsusa Tarihi (Umûr-ı Şarkıyye Dairesi) 1914-1916**, c.I, Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, İstanbul, 2014.

TUNAYA, Tarık Z., **İslamcılık Cereyanı**, Baha Matbaası, İstanbul, 1962.

TÜRKOĞLU, İsmail, **Sibiryalı Meşhur Seyyah Abdürreşid İbrahim**, Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, Ankara 1997.

TÜRKÖNE, Mümtaz'er, **Cemaleddin Afgâni**, Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, Ankara, 1994.

YALÇINKAYA, Alaeddin, **Cemaleddin Efgânî ve Türk Siyasî Hayatı Üzerindeki Etkileri**, Osmanlı Yayınevi, İstanbul, 1991.

YAZIR, Elmalı'lı Muhammed Hamdi, **Kur'ân-ı Kerîm ve Yüce Meâli**, Huzur Yayın ve Dağıtım, Basım tarihi Yok.

ZÜRCHER, Erik Jan, **Terakkiperver Cumhuriyet Fırkası**, Türkçesi: Gül Çağalı Güven, Bağlam Yayınları, İstanbul, Kasım 1992.

MAKALELER

AHMAD, Aijaz, “Silken Handkerchief Letters Conspiracy: Maulana Mahmudul Hasan” **IJAPRR** International Journal of Allied Practice, Research and Review, www.ijaprr.com.

AHMAD, Feroz, “1914-1915” Yıllarında İstanbul’da Hint Milliyetçi Devrimcileri”, çev. Fatmagül Berktaş, **Yapıt Dergisi**, sy. 6, Ağustos/Eylül 1984.

ALKAN, Mustafa, “Hüseyin Rauf Orbay’ın Hayatı (1880-1964)”, **Atatürk Araştırma Merkezi Dergisi**, c.XX., sy. 59, Temmuz 2014.

ARSLAN, Mücahit, “Abdurrahman Peşaveri; TBMM’nin İlk Büyükelçisi, Anadolu Ajansı’nın İlk Personeli” **Yedikıta Dergisi**, sy.68, Nisan 2014.

ARSLAN, Mücahit, “Unutulan Bir Kahraman Türkiye Büyük Millet Meclisi Hükümetinin İlk Yurtdışı Temsilcisi Abdurrahman Peşaveri”, **Meclis Bülteni**, Ekim 2014.

ARSLANHAN, Uğur, “AA’nın İlk Çalışanı Peşaverli Abdurrahman Bey”, <https://www.aa.com.tr/tr/aa-98-yasinda/aanin-ilk-calisan-pesaverli-abdurrahman-bey>, 05.04.2018.

ASKEROĞLU, Ayna, “Çarlık Rusya’sında Meşrutî İdarenin Yapısı” **Tarih Okulu Dergisi**, sy. IX, Ocak-Nisan 2011.

ASRAR, Nisar Ahmed, “Muhammed İkbâl’in Eserlerinde Türkiye ve Türkler”, **Muhammed İkbâl Kitabı Uluslararası Muhammed İkbâl Sempozyumu Bildirileri**, İstanbul Büyükşehir Belediyesi Yayınları, İstanbul, 1-2 Aralık.

AYBEK, Zafer Hasan, “Cemal Paşa; Afganistan’ın Teşkilatlanma ve Hindistan Meseleleri” , **Resimli Tarih Mecmuası**, sy.7, Temmuz 1950.

AYBEK, Zafer Hasan, “Ordumuza Girmek İçin Ceketini Satan Müslüman Hintli”, Taha Toros Arşivi, Dosya No: 39-Rauf Orbay.

AYBEK, Zafer Hasan, “Pakistan’ın Milli Şairi Filozof Muhammed İkbâl”, **Türkiye’de Doktor Muhammed İkbâl**, Türkiye Pakistan Kültür Cemiyeti, İstanbul 1962.

AYBEK, Zafer Hasan Aybek, “Peşaverli Abdurrahman Bey”, **Pakistan Postası**, 16 Ocak 1961.

AYBEK, Zafer Hasan, “Yüzyılımızın Başındaki Türkiye-afganistan, Hind, Pakistan Yakınlaşması I. Cihan Harbindeki Temaslar”, **Hayat Tarih Mecmuası**, sy.10, Kasım 1969.

BEŞİRLİ, Mehmet, “III. Ağa Han’ın İslam Politikası ve Hindistan Müslümanları, 1913 (Alman Belgelerine Göre), **Karatekin Edebiyat Fakültesi Dergisi** (KAREFAD), c.6, sy. 6, 2015.

BİRİŞİK, Abdulhamit, “Cumhuriyet’in Başında Üsküdar’da Bir Hintli, İlim, Fikir ve Devlet Adamı Ubeydullah Sindî’nin İstanbul Günleri”, **Uluslararası Üsküdar Sempozyumu VIII Bildiriler**, c.II, 21-23 Kasım 2014.

BAL, Halil, “Afganistan-Türkiye İlişkilerinin Başlıca Yönleri”, Yayına Hazırlayan: Ali Ahmetbeyoğlu **Afganistan Üzerine Araştırmalar**, Tarih ve Tabiat Vakfı Yayınları, İstanbul, 2002.

BİRİŞİK, Abdülhamit, “Hint alt-kıtasında İslam Araştırmalarının Dünü Bugünü: Kurumlar, ilmî faaliyetler, şahıslar, eserler” **Dîvân İlmî Araştırmalar**, sy.17 (2004/2).

BİRİŞİK, Abdülhamit, “Mahmud Hasan Diyûbendi”, **TDV İslâm Ansiklopedisi**, c.27, 2003.

BİRİŞİK, Abdülhamit – RIZVI, Saiyid Athar Abbas, “Talim ve Terbiye” **TDV İslâm Ansiklopedisi** (DİA), Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, c.39, 2010.

BİRİŞİK, Abdülhamit, Şeyh’ul Hind Mahmud Hasan Diyobendi, (1851-1920) 2 bölümlük yazı dizisi, <http://www.cevaplar.org>

BİRİŞİK, Abdülhamit, “Ubeydullah es-Sindî”, **TDV İslâm Ansiklopedisi**, c.42, İstanbul, 2012.

BOZKURT, Abdurrahman, “I. Dünya Savaşı Başlarında Osmanlı Devleti’nde Casusluk Faaliyetleri ve Güvenlik Algısı (1914-1915), **OTAM**, sy.36, Güz 2014.

BULAÇ, Ali, “İslam’ın Üç Siyaset Tarzı veya İslamcıların Üç Nesli”, **İslamcılık Modern Türkiye’de Siyasi Düşünce**, c.6, İletişim Yayınları, İstanbul 2004.

CHOUDHURY, Rishad, “The Hajj and the Hindi: The ascent of the Indian Sufi Lodge in the Ottoman Empire”, **Modern Asian Studies**, Cambridge University Press, 50,6, Julay 2016.

“Cihad-ı Ekber Feteva-yı Şerifesi” **İstanbul: Meşihat-ı Celile-i İslamiyye, Ceride-i İlmiyye**, c.1, Muharrem 1333.

CÖHÇE, Salim, “Türk İstiklal Mücadelesi ve Hindistan” , **Tarihte Türk-Hint İlişkileri Sempozyum Bildirileri**, Türk Tarih Kurumu Yayınları, 31 Ekim- Kasım 2002.

EDİB, Eşref, “Büyük İslâm İmparatorluğu’nun Lüzum-ı Teşekkülü”, **Sebil’ür-Reşad**, c.XVIII, sy. 459, 19 Şubat 1336.

EDİB, Eşref, “Hindistan Müslümanlarının Anadolu’da Köyler Tesisi”, **Sebil’ür-Reşad**, c:X, sy:248, 30 Mayıs 1329.

EDİB, Eşref, “Hüddamü’l-Kâbe Cemiyetinin Mühim Bir Muhtırası”, **Sebil’ür-Reşad**, c.XVIII, sy. 459, İstanbul, 1336.

EDİP, Eşref, “Hint Müslümanlarının Mühim Bir Muhtırası”, **Sebil’ür-Reşad**, c.XVIII, sy. 458, İstanbul, 12 Şubat 1336.

EDİB, Eşref, “Hint Müslümanları Heyet-i Murahhası”, **Sebil’ür-Reşad**, c. XVIII, sy. 463, İstanbul, 6 Mayıs 1336.

EDİB, Eşref, “Sabık Mekke Emiri Hüseyin ve Hint Matbuatı” **Sebil’ür-Reşad**, c. XIV, 6 Teşrin-i Evvel 1332.

EKİNCİKLİ, Mustafa, “Türk Demokrasi Kültürünün Gelişim Sürecinde Terakkiperver Cumhuriyet Fırkası’nın Kuruluşu”, **Gazi Akademik Bakış**, c.6, sy.11, Kış 2012.

EROĞLU, Muhammed, ”Abdülaziz Çaviş” **Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi**, c.1, 1988.

EŞREF, Ahmet Bahtiyar, “Türkler ve İktal”, **Muhammed İktal Kitabı Uluslararası Muhammed İktal Sempozyumu Bildirileri**, İstanbul Büyükşehir Belediyesi Yayınları, İstanbul, 1-2 Aralık 1995.

GEORGEON, François, “Abdürreşid İbrahim’in “Âlem-i İslâm”ına Göre 20. Yüzyıl Başı Uzak Doğusu’nda Osmanlı İmgesi”, çev. Naci Cem Öncel, **Toplumsal Tarih**, c. IV, sy. 20, Ağustos 1995.

HAQQI, S. A. Haque, “Atatürk Devrimi ve Hindistan” Çev. Birtane Ferlier, **Bildiriler ve Tartışmalar**, İş Bankası Kültür Yayınları, Ankara, 1984.

HALİD, Halil, “İsmailiyeler, Ağa Han, Hint Müslümanları” **İlahiyat Fakültesi Mecmuası**, sy.14, Şubat 1930.

HASSAN, Shamir, “Indian National Movement and Independence of Turkey”, **Tarihte Türk-Hint İlişkileri Sempozyumu Bildirileri**, 25-28 Haziran, Türk Tarih Kurumu, Ankara, 2008.

Hatano, “Asya Tehlikede”, Çev: Japonyalı Muhammed Hilmi Nakava, Abdürreşid İbrahim, **Sebil ür-Reşad Kütüphanesi**, Eşref Edip, c.II-IX, sy. 51-233, İstanbul, 14 Şubat 1328.

İBRAHİM, Abdürreşid, “Cihad ve Alem-i İslam: Harb-i Umumide Türkistan ve Buhara’dan, Afganistan, Hindistan ve Hicaz Tarihiyle İstanbul’a Seyahat”, **Sebil’ür Reşad**, c:XV, sy:371, 26 Eylül 1334.

İZGÖER, Ahmet Zeki, “1911-1913 (1329-1331) Tarihli Osmanlı Hilâl-i Ahmer Sâlnâmesine Göre Balkan Savaşları Sırasında Hint Müslüman Halkın Osmanlı’ya Yardımları”, **Journal of History and Future**, c:1, sy:1, Aralık 2015.

KARAMAN, Hayreddin, “Cemaleddin Efgânî”, **TDV İslâm Ansiklopedisi (DİA)**, Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 1994.

KARADENİZ, Yılmaz, “II. Meşrutiyetin Ön Denemesi: İran Meşrutiyet Hareketi ve Sebepleri (1906)”, **BİLİG** (Türk Dünyası Sosyal Bilimler Dergisi), sy.47, Güz 2008

KELEŞYILMAZ, Vahdet, “Belgelerle Türkiye’nin Birinci Dünya Savaşına Giriş Süreci” **Dergipark**, c.10, sy. 31, 1998.

KELEŞYILMAZ, Vahdet, “Kafkas Harekatının Perde Arkası”, **Atatürk Araştırmaları Dergisi**, c.XVI, sy. 47, Temmuz 2000.

KELEŞYILMAZ, Vahdet, “I. Dünya Savaşı’nda Osmanlı Devleti’nin Afganistan’a Yönelik Girişimleri”, www.ayk.gov.tr.

KESKİNOĞLU, Osman, “Cemaleddin Efgânî”,c.X, **İlahiyat Fakültesi Dergisi**, sene 1964.

KHAN, Arshi Khan, “Osmanlı Devleti and Abolition of the Cahiphate: Analysis of the Letters Written by Aga Khan and Ameer Ali= Osmanlı Devleti ve Halifeliğin Kaldırılması: Ağa Han ve Emir Ali Tarafından Yazılan Mektupların Analizi”, **VII. Uluslararası Atatürk Kongresi** (Atatürk ve Türk Kültür Coğrafyasında Kafkasya ve Çevresi), II. Cilt, 13-15 Ekim 2015.

KIDVAI, Abdur Raheem, “Ensârî, Muhtar Ahmed”, **TDV İslâm Ansiklopedisi (DİA)**, Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, c.11, 1995.

KOCATÜRK, Utkan, “Erzurum, Sivas ve Ankara’da Heyet-i Temsiliye Kadrosu”, **Sivas Kongresi I. Uluslararası Sempozyumu**, 2-4 Eylül 2002.

KOÇ, Nurgün, “Terakkiperver Cumhuriyet Fırkası ile İlgili Gelişmeler”, **Türk-İslâm Medeniyeti akademik Araştırmalar Dergisi**, yıl.8, sy.16, 2013.

KOÇTAŞ, Münir, “Auguste Comte’un Din Sosyolojisi”, **Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi**, c.34, sy.1, 1995.

KURTCEPHE, İsrail – BALCIOĞLU, Mustafa, “Birinci Dünya Savaşı Başlarında Romantik Bir Türk-Alman Projesi –Rauf Bey Müfrezesi- **OTAM** Ankara Üniversitesi Osmanlı Tarihi Araştırma ve Uygulama Merkezi Dergisi, sy.3, Ankara, 1992.

KURTULUŞ, Rıza, “Hasret Mohani”,**TDV İslâm Ansiklopedisi (DİA)**, Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, c.16, 1997.

- QURESHI, M. Naeem, “Hindistan Hilâfet Hareketi”, **TDV İslâm Ansiklopedisi**, c.18, İstanbul, 1998.
- QURESHI, M. Naeem, “Hindistan Müslüman Birliği”, **TDV İslâm Ansiklopedisi**, c.18, İstanbul, 1998.
- LANDOU, Jacob M., “II. Abdülhamid ve İslâm Birliği Siyaseti” **Türkler**, c. XIII, Ankara, 2002.
- MINAULT, Gail and LELYVELD, David, “The Campaign For a Muslim University, 1898-1920”, **Modern Asian Studies**, Cambridge University Press, vol:8, no:2, 1974.
- ÖKE, Mim Kemal, “İngiliz Belgelerinde Türkçülük (1916-1918)”, **Türk Yurdu**, Devre/8, c.1,sy.347, Şubat 1987.
- ÖRENÇ, Ali Fuat, “İngiliz Belgeleri’nde Balkan Harbi Edirne Kuşatması 1912-1913”, **Trakya Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Dergisi**, c.2, sy.4, Edirne, 2012.
- ÖZCAN, Azmi, “Çanakkale Savaşlarına Giden Yolda Hint Müslümanları” **Çanakkale Tarihi**, c.IV, Değişim Yayınları, İstanbul, 2008.
- ÖZCAN, Azmi, “Ebu’l Kelâm Âzâd” **TDV İslâm Ansiklopedisi (DİA)**, Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, c.10, 1994.
- ÖZCAN, Azmi, “Encümen-i Huddâm-ı Kâbe” **TDV İslâm Ansiklopedisi**, c.11, 1995.
- ÖZCAN, Azmi, “Hindistan Hicret Hareketi” **TDV İslâm Ansiklopedisi**, c.18, İstanbul, 1998.
- ÖZCAN, Azmi, “Hindistan: IV. Osmanlı-Hindistan Münasebetleri”, **TDV İslâm Ansiklopedisi (DİA)**, Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, c. 18, 1998.
- ÖZCAN, Azmi, “Muhammed Ali”, **TDV İslâm Ansiklopedisi (DİA)**, c.30, İstanbul, 2005.
- ÖZCAN, Azmi, “Osmanlı Mülkünü Paylaşım Planları Üzerine Düşünceler (Gizli Antlaşmalar 1914-1921)”, **İslâmî Araştırmalar Dergisi**, c.12, sy. 3-4, 1999.
- ÖZCAN, Azmi, “Peşaver”, **TDV İslâm Ansiklopedisi (DİA)**, Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, c: 34, İstanbul, 2007.
- ÖZCAN, Azmi Özcan, “Sultan II. Abdülhamid Döneminde Osmanlılar ve Hindistan Müslümanları”, **Türkler**, c. XIII, Ankara, 2002.
- ÖZCAN, Azmi, “Şevket Ali”, **TDV İslâm Ansiklopedisi (DİA)**, c.30, İstanbul, 2010.

ÖZCAN, Azmi, “I. Dünya Savaşı Sırasında İngilizler’e Karşı Bir Hind-Osmanlı Planı Yahut “İpek Mendil Komplosu”, **Tarih ve Toplum**, c:18, sayı:103, Temmuz 1992.

ÖZCAN, Azmi, “II. Abdülhamid Devrinde Osmanlı Şahbenderlerinin Hindistan’daki Faaliyetleri”, **Türk Dünyası Araştırmaları**, sy.73, İstanbul, 1991.

ÖZAYDIN, Zuhâl, “The Indian Muslims Red Crescent Society’s Aid to the Ottoman State During the Balkan War in 1912”, **JISHIM**, 2013.

RAUF, Abdul, “The Balkan Wars and British India”, **The Balkan Wars at Their Centenary International Symposium**, IRCICA ve Sabahattin Zaim Üniversitesi, İstanbul, 21-21 Ekim 2012.

SARISAMA, Sadık, “Birinci Dünya Savaşından İran Elçiliğimiz ile İrtibatlı Bazı Teşkilat-ı Mahsusa Faaliyetleri”, **OTAM** (Ankara Üniversitesi Osmanlı Tarihi Araştırma ve Uygulama Merkezi Dergisi) sy.7, 1996.

SOYLUER, Serdal, “Balkan Savaşları Sırasında Hint Müslümanlarının Osmanlı Devleti’ne Yardım Kampanyalarının Osmanlı Basınına Yansımaları”, **Şarkiyat Mecmuası** (İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi), sy.13, İstanbul, 2008/2.

ŞAHİN, H. Hilal, “Osmanlı-Hint İlişkilerine Genel Bir Bakış”, **Akademik Tarih ve Düşünce Dergisi**, c.2, sy.6, 2015.

ŞASA, Melike, “Rauf Orbay Hakkında”, **Millî Mücadelede Konya ve Millî Egemenlik Sempozyumu**, Konya, 1991.

“Şeyh Cemâleddin Efganî”, **Türk Yurdu**, c.3/5, y:3, s:69, 12 Haziran 1330-25 Haziran 1914.

ŞİRANİ, Ahmed, “Hint Müslümanlarının İngiltere Hükümetine Muhtıraları”, **İtisam**, c.1, sy. 23, İstanbul, 1 Mayıs 1335.

TANMAN, M. Baha, “Hindîler Tekkesi”, **TDV İslâm Ansiklopedisi (DİA)**, c.18, 1998.

TEVFİK, S. M., “Hindistan Hilal-i Ahmer Heyeti: Mühim Bir Konferans”, **Sebil’ür-Reşad**, c.X, sy.219, İstanbul, 15 Ağustos 1329.

TOKER, Halil, “Hindistan Hicret Hareketi” **Dîvân İlmî Araştırmalar**, yıl:9 sy. 17, 2004/2.

TOKER, Halil, “Hint-Türk İmparatorluğunun Son Temsilcisi Bahadur Şah Zafer (1189-1297/1775-1862)” **Nüsha: Şarkiyat Araştırmaları Dergisi**, c.IV, sy. 12, Ankara, 2004.

TOKER, Halil, “Zafer Hasan Aybek ve Afganistan Anıları”, **Afganistan Üzerine Araştırmalar**, İstanbul, 2002.

TOPRAK, Zafer, “Osmanlı Donanması, Averof Zırhlısı ve Ulusal Kimlik” **Toplumsal Tarih**, sy.113, Mayıs 2013.

TUNCEL, Metin, “Çanakkale Boğazı”, **TDV İslâm Ansiklopedisi (DİA)**, c.8, İstanbul, 1993.

TÜRKOĞLU, İsmail, “Abdürreşid İbrahim’in Bilinmeyen Yılları”, **Toplumsal Tarih**, c.IV, sy.19, Temmuz 1995.

Vatan [Y: 1925 1343 1341, s.760, Mayıs Zilkade Mayıs 24 2 24] / mesul müdür: Kâzım Şâkir, Enis Tahsin [Til]; baş muharrir: Ahmed Emin [Yalman]: Atatürk Kitaplığı.

WASTI, Syed Tanvir , “The 1912-13 Balkan Wars and The Siege of Edirne” **Middle Eastern Studies**, Vol 40, No:4 (July 2004).

WASTI, Syed Tahir, “The Indian Red Crescent Mission to The Balkan Wars”, **Middle Eastern Studies**, May, 2009.

YEŞİL, Ahmet, “Terakkiperver Cumhuriyet Fırkası’nın Siyasi Kimliği”, **Türkler**, c.16, Ankara, 2002.

YÜCEER, Saime, “Cumhuriyet Dönemi Çok Partili Hayata Geçiş Sürecinde İlk Girişim: Terakkiperver Cumhuriyet Fırkası”, **Türkler**, c.16, Ankara, 2002.

YÜKSEL, Çağdaş , “Birinci Dünya Savaşı’nda Ateşe Militer Ömer Fevzi Bey’in İran’daki Faaliyetleri”, **Ulakbilge**, c.6, sy.30, 2018.

ZULFİGAR, Gulam Hussain, “İkbâl’in Müslüman Ülkeler Üzerindeki Etkisi” **Muhammed İkbâl Kitabı Uluslararası Muhammed İkbâl Sempozyumu Bildirileri**, İstanbul Büyükşehir Belediyesi Yayınları, İstanbul, 1-2 Aralık.

TEZLER

ATASEVEN, Süleyman, “Rauf Orbay, Biyografisi”, (Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi), Dokuz Eylül Üniversitesi, Atatürk İlkeleri ve İnkılap Tarihi Enstitüsü, İzmir, 1997.

KADYROV, Mederbek, “Ağa Han İsmailîleri”, (Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi), Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Ankara, 2009.

KARDAŞ, Zekai, “Ebu’l Kalam Azad ve el-Hilal Gazetesi Çerçevesinde Türkiye ve Türkler”, (Yayınlanmamış Doktora Tezi), İstanbul Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, İstanbul, 2011.

SEVİL, Hülya Küçük, “İttihat ve Terakki Döneminde İslamcılık Hareketleri (1908-1914)”, (Yayınlanmamış Doktora Tezi), Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Ankara, 2005.

TOKER, Halil, “Hindistan’da Farsça Urduca Şiir ve II. Bahadır Şah Devri Şairleri”, (Yayınlanmamış Doktora Tezi), İstanbul Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, İstanbul, 1995.

SÜRELİ YAYINLAR

Cumhuriyet Gazetesi

Hakimiyet-i Milliye

Sebil’ür-Reşad

Vatan Gazetesi

ELEKTRONİK KAYNAKLAR

<https://www.aa.com.tr/tr/aa-98-yasinda/aanin-ilk-calisani-pesaverli-abdurrahman-bey>

<http://www.amu.ac.in/amuhistory.jsp>

<http://amu.ac.in/pdf/halls/aftab/aftab.pdf>

<https://www.bbc.co.uk/programmes/p04gn286>

<http://www.cevaplari.org>

<https://www.dawn.com/news/1190142>

<https://www.cambridge.org/core/services/aop-cambridge-core/content/view/S0020859000001528>

<http://dergiler.ankara.edu.tr/dergiler/18/2168/22451.pdf>

<http://dergipark.gov.tr/download/article-file/26113>

<https://www.geni.com/people/NAWAB-WAQAR-UL-MULK-Mushtaq-Hussain/600000002170758138>

www.ijaprr.com

<http://kabil.be.mfa.gov.tr/Mission/MissionChiefHistory>

<https://kashmirsufis.wordpress.com/2013/12/27/syed-janbaz-wali-rifayei-radiallu-anhu/>

<http://sam.gov.tr/pan-islamism-and-the-north-west-frontier-province-of-british-india-1897-1918/>

<https://nzhistory.govt.nz/media/photo/map-british-india-1914>

<https://www.stratejikortak.com/2016/02/hindistan-pakistanin-kurulusu.html>

<https://www.worldatlas.com/articles/the-population-and-economy-of-the-south-asian-countries.html>

HARİTALAR

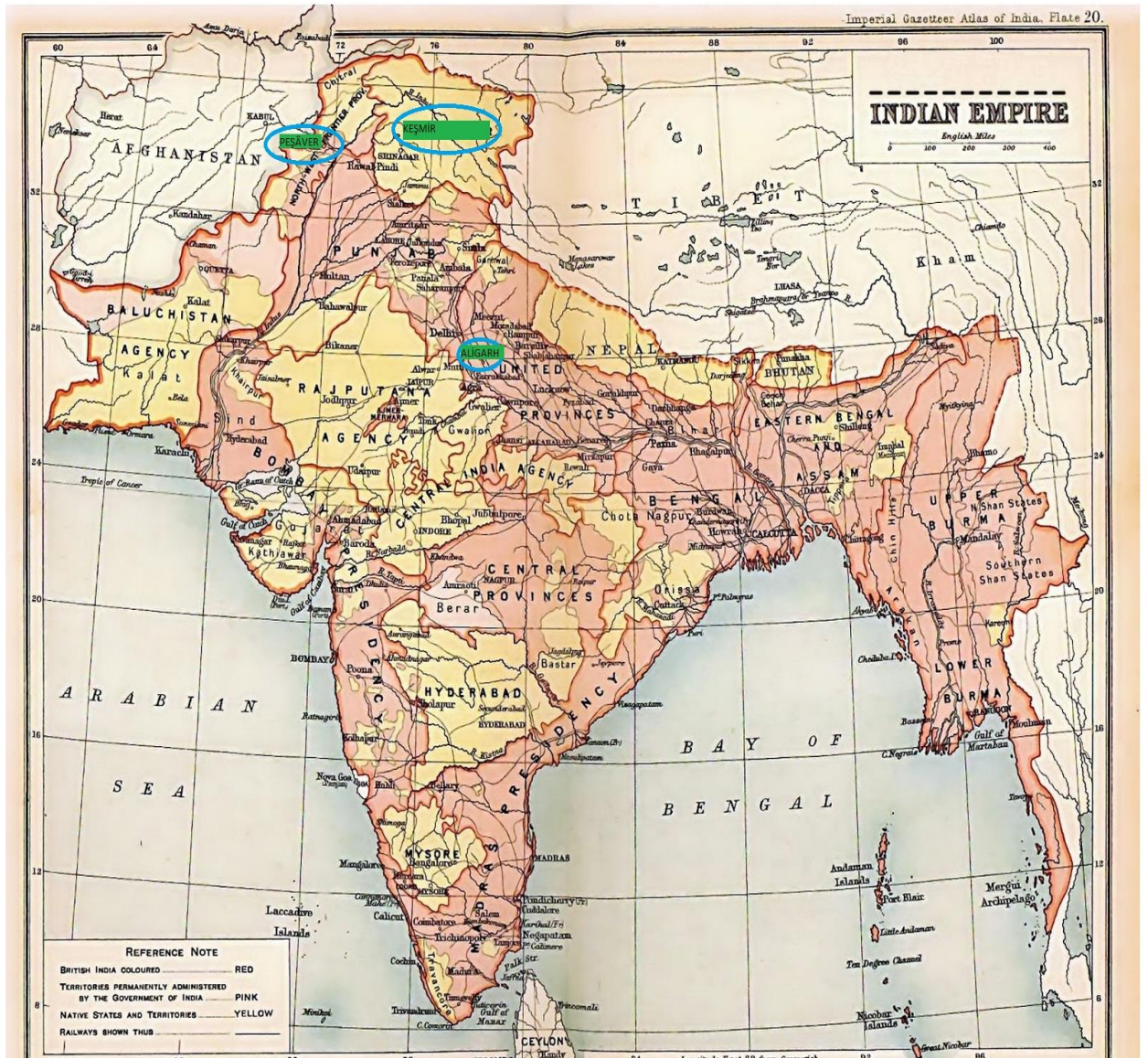
Harita-1. 20. yy. başında İngiliz sömürgeci olan Hindistan haritası.

<https://nzhistory.govt.nz/media/photo/map-british-india-1914>

Harita-2. Hindistan-Pakistan ve Bangladeş'in günümüzdeki sınırlarını gösteren harita.

<https://www.worldatlas.com/articles/the-population-and-economy-of-the-south-asian-countries.html>

Harita-3. Hint alt kıtasında Keşmir, Peşâver ve Aligarh.

<https://www.stratejikortak.com/2016/02/hindistan-pakistanin-kurulusu.html>

EKLER

Ek-1. Abdurrahman Peşâverî'nin babası ve erkek kardeşleri.

Oturanlar soldan sağa: Muhammed İshak, Hacı Muhammed Emin, (Kucaktaki bebek Muhammed Said), Hacı Gulâm Samdâni, Muhammed Osman, Abdurrahman Peşâverî.

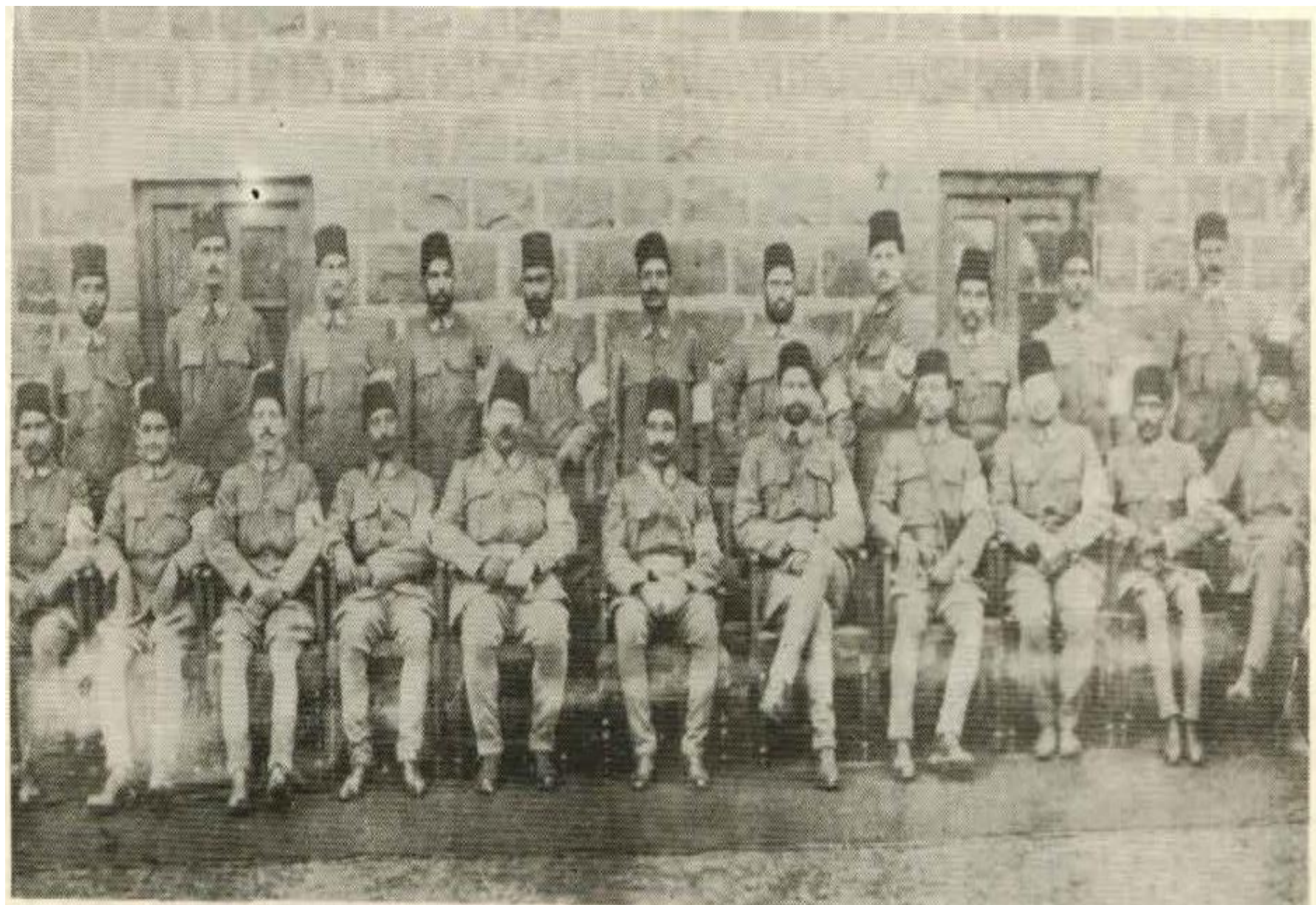
Ayaktakiler soldan sağa: Muhammed Hasan, Muhammed Ömer.

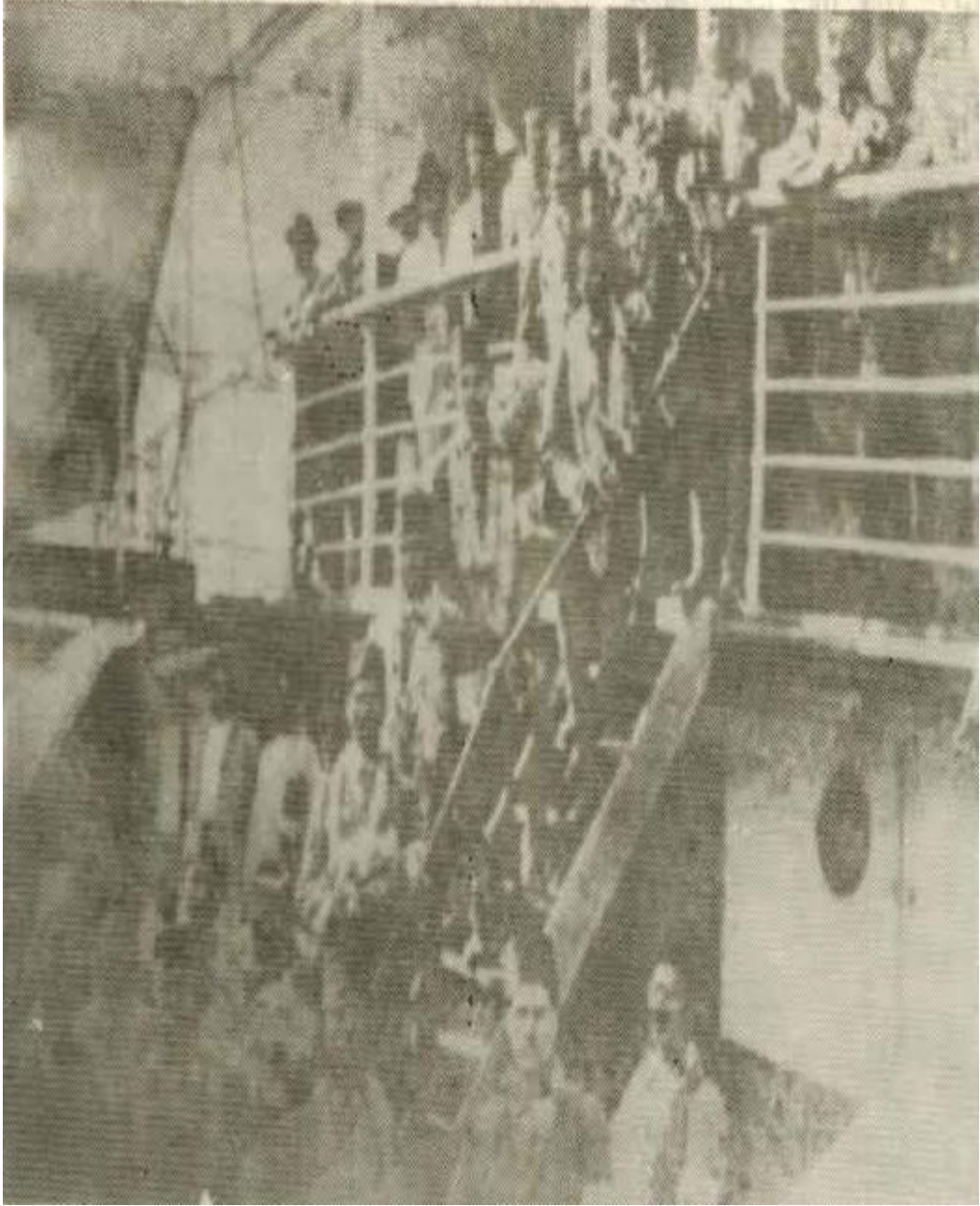
Yerde oturanlar soldan sağa: Muhammed Yusuf, Muhammed Yahya.

Şahcihanpûrî, a.g.e., s:72.

Ek-2. Abdurrahman Peşavefi'ye Osmanlı Devleti tarafından verilen pasaport. Atatürk Kitaplığı Rauf Orbay Arşivi, Bel. Mf. 092890.

Ek-4. Bombay Limanı'nda Sardinya Gemisi'ne binmeden önce. Altta sağdan ikinci kişi Abdurrahman Peşâverî.

Şahcihanpûrî, a.g.e., s:126 ile 127. sayfalar arasında (Ek-3 ve Ek-4)

Ek-5. Enver Paşa ve Hint Kızılayı üyelerinin birlikte çektiikleri fotoğraf. Yerde oturanlar arasında sol taraftan ikinci sıradaki Abdurrahman Peşâverî.

Şahcihanpûrî, a.g.e., s: 134.

Ek-6. Enver Paşa'nın Hint Kızılayı üyelerine verdiği imzalı fotoğrafı.
Şahcihanpûri, a.g.e., s: 135.

Ek-7. Ayakta duran ilk sıradaki soldan ikinci Abdurrahman Peşâverî.

Aybek, "Ordumuza Girmek İçin Ceketini Satan Müslüman Hintli", Taha Toros Arşivi, Dosya No: 39-Rauf Orbay.

DR. ANSARY'S ALL-INDIA MEDICAL MISSION WITH NURSES OF THE TURKISH RED CRESCENT SOCIETY.
Seated in centre of the second lower row is Basim Omer Pasha, President of the Turkish Red Crescent Society.

Ek-8. Hint Kızılayı Heyeti Türk Kızılayı hemşireleri ile birlikte.

Ek-9. 5 Mart 1913'deki *el-Hilâl* gazetesindeki Bâb-ı Âli Baskını konulu resim.

Ek-10. Abdurrahman Peşâverî'nin hastabakıcılık yaptığı dönemden bir fotoğraf.

Sol taraftaki Abdurrahman Peşâverî.

Ek-11. Atatürk, Rauf Orbay ve Heyet-i Temsiliye üyeleri ile birlikte Abdurrahman Peşâverî.

Ek-12. Atatürk, Rauf Orbay ve Heyet-i Temsiliye üyeleri ile birlikte Abdurrahman Peşâverî. APeşâverî, arkada ayakta duranlardan sağdan dördüncü sırada.

Ek-15. Abdurrahman Peşâverî ve Rauf Orbay.

Aybek, “Ordumuza Girmek İçin Ceketini Satan Müslüman Hintli”, Taha Toros Arşivi, Dosya No: 39-Rauf Orbay.

Ek-16. Abdurrahman Peşâverî'nin kabrinin restore edilmeden önceki hali.

Ek-17. Abdurrahman Peşâverî'nin kabrinin restore edildikten sonraki hali.

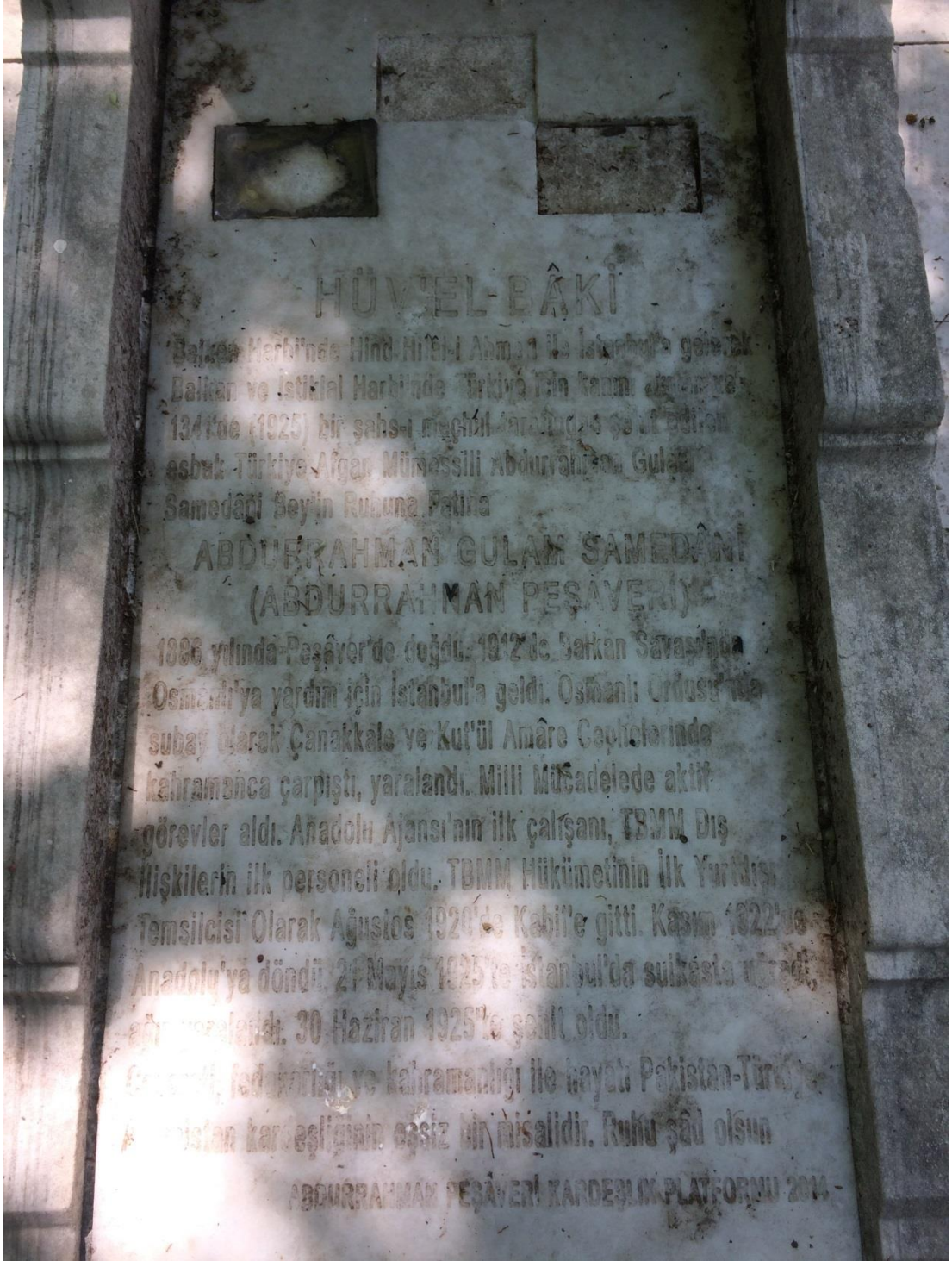
Arslan, “Unutulan Bir Kahraman Türkiye Büyük Millet Meclisi Hükümetinin İlk Yurtdışı Temsilcisi Abdurrahman Peşâverî”, **Meclis Bülteni**, Ekim 2014. (Ek16-17)

Ek-18. Abdurrahman Preŝâverî'nin kabrinin son hali. (Mayıs 2019)

Ek-19. Esad Fuat Tugay'ın yaptırmış olduğu mezar taşı.

Ek-20. Abdurrahman Peşâverî Kardeşlik Platformunca yaptırılan mermer plaka.

Ek-21. Albay Abdurrahman Peşâverî göğsünde İstiklâl Madalyası ile.
Şahcihanpûrî, a.g.e., s: 8.

Ek-22. Abdurrahman Peşâverî Kabil Sefareti Görevinde iken.
Şahcihanpûrî, a.g.e., s:192.

Ek-23. Abdurrahman Peşâverî'nin üniformalı bir fotoğrafı.

Aybek, "Ordumuza Girmek İçin Ceketini Satan Müslüman Hintli", Taha Toros Arşivi, Dosya No: 39-Rauf Orbay.

Ek-24. Abdurrahman Peşâverî'nin yöresel kıyafetleri ile bir fotoğrafı.

Aybek, “Ordumuza Girmek İçin Ceketini Satan Müslüman Hintli”, Taha Toros Arşivi, Dosya No: 39-Rauf Orbay